

304868

46/1997

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XLVI

48
1997

304868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XLVI

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

1997
MAGYAR NEMZETI MÚZEUM · BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztőbizottság
KEMENCZEI TIBOR
KOVALOVSZKI JÚLIA

Szerkesztő
HOPPÁL ÉVA

Fotók
DABASI ANDRÁS
KÉPESSY BENCE

Rajzok
VÁRI ÁGNES

ISSN 0133-2023

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

TARTALOM - INDEX

KOVÁCS Tibor: Tisztelegés Mozsolics Amália (1910–1997) sírjánál	7
KOVALOVSZKI Júlia: Dr. Parádi Nándor (1928–1997)	11
KOVALOVSZKI Júlia: Dr. Parádi Nándor szakirodalmi munkássága	14
CSONGRÁDINÉ BALOGH Éva: A ságvári késői felsőpaleolit lelőhely tipológiai és statisztikai vizsgálata	17
Ságvár late upper palaeolithic sight. (Typological analysis of the tool-kit)	45
T. DOBOSI Viola – VÁRI Ágnes: Hörváth Adolf János régészeti feljegyzései Archaeological notes by Adolf János Hováth	47
Hargita ORAVECZ: Alföld Linear Pottery finds from Tiszalúc-Sarkad	93
Az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának települése Tiszalúc-Sarkadon	111
KEMENCZEI Tibor: Késő bronzkori bronztárgyak Regölyről az Őskori Gyűjteményben	113
Spätbronzezeitliche Bronzgegenstände von Regöly in der Prähistorischen Sammlung	124
KISS Etele: Új eredmények a Monomachos-korona kutatásában?	125
A propos de certaines interprétations nouvelles de la "couronne de Monomaque"	161
RITOÓK Ágnes: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárá- sának újabb eredményei	165
Latest results of excavations of village churchyards in Hungary	176
KOVÁCS S. Tibor: Kemény János erdélyi fejedelem tatár buzogánya (17. sz.-i tatár fegyverek a Magyar Nemzeti Múzeumban)	179
János Kemény, Transylvanian reigning prince's mace of honour	194

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
AASzeg	= Acta Universitatis Szegediensis, Szeged
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaHaHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AETAS	= AETAS, Budapest
Agria	= Agria. Az Egeri Múzeum Évkönyve, Eger
AH	= Archaeologica Historica, Brno
Alba Regia	= Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
Antaeus	= Antaeus. Mitteilungen des Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
AnthrK	= Anthropológiai Közlemények, Budapest
ArchÉrt	= Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArchHung	= Archaeologia Hungarica
ArchKözl	= Archaeológiai Közlemények, Budapest
BÁMÉ	= A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
BMMK	= A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba
BSPF	= Bulletin de la Société Préhistorique Française, Paris
Cumania	= Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét
DCAE	= Deltion tes Christianikes Archaiologikes Hetaireias, Athenai
DissPan	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
DMÉ	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
DOP	= Dumbarton Oaks Papers, Washington
ERAUL	= Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liege, Liege
FIÉK	= Földrajzi Intézet Évkönyve, Budapest
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
HK	= Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
IPH	= Inventaria Praehistorica Hungariae, Budapest
JAMÉ	= A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza

JÖB	= Jahrbuch für Österreichischen Byzantinistik, Graz
JPMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
MEFRA	= Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome, Rome
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MHH	= Monumenta Hungariae Historica, Budapest
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
MMűvéd	= Magyar Műemlékvédelem, Budapest
MT	= Magyar Tudomány, Budapest
NÉrt	= Néprajzi Értesítő, Budapest
NK	= Numizmatikai Közlöny, Budapest
PA	= Památky Archeologické, Praha
PBF	= Prähistorische Bronzefunde, München
RégFüz	= Régészeti Füzetek, Budapest
RégTan	= Régészeti Tanulmányok, Budapest
Savaria	= Savaria, Szombathely
SLA	= Slovenská Archeológia, Bratislava
SMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár
StComit	= Studia Comitatus, Budapest
StudArch	= Studia Archaeologica, Budapest
SzMMÉ	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
TT	= Történelmi Tár, Budapest
TtK	= Természettudományi Közlöny, Budapest
UISPP	= Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques
VHAD	= Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split
VMMK	= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
Zgy	= Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg

TISZTELGÉS MOZSOLICS AMÁLIA (1910–1997) SÍRJÁNÁL

Amikor néhány hónapja utoljára találkoztam Mozsolics Amáliával, egy karos-székekben ült. Mosolygott a családtagok, régész kollégák alkotta asztaltársaság tagjaira. Am tekintete mintha a múltba révedt volna, fogódzópontot keresve arcokhoz, hangokhoz, felidézett régi történetekhez. Szeretnénk hinni, lelkében megtalálta az évtizedekre visszanyúló szakmai barátságok szálait, és olykor még tán tisztán érzékelte az őt körülvevő szeretet őszinte pillanatait. Ekkor vette tétován kézbe a 85. születésnapja tiszteletére neki ajánlott kötetet. Szerencsére a megannyi hazai és külföldi szerző nevét, a tanulmányok címét már korábban megismerte, s gyermeki örömmel, ám a tudós büszkeségével várta a könyv megjelenését.

Egy nagyívű pálya végállomását idéztük fel néhány mondatban. Az életmű szimbolikus lezárását, a tiszteletet, s azt a tiszteletet, amely nemcsak itthon, hanem Európa-szerte övezte a kiváló kutató munkásságát. A Festschrift, amit ünnepinek szántunk, mára emlékkötet lett. (Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Hrsg. Tibor Kovács., Budapest 1997.) Benne a bibliográfia egy impozánsan gazdag, tudós életmű tárházának tekinthető. Ez jelöli ki Mozsolics Amália igazi helyét a hazai és a nemzetközi bronzkorkutatásban. A többi, amit érzünk és amit mondunk, csupán a háttér volt. Kerete és tere a szakmai tevékenységnek és a majd mindent elősegítő, vagy éppen a sok mindent hátráltató emberi kapcsolatoknak.

Mozsolics Amália szakmai életének nagy része a Nemzeti Múzeumhoz kötődik. A harmincas-negyvenes évek fordulóján díjtalan gyakornokként, a II. világháborút követően pedig – majd három évtizeden át – kinevezett muzeológusként. Nagyívű tudományos pályáját tekintve nyugdíjazása, mondhatni, sérelmesen korai volt 1973-ban, de valójában kissé formális. Idejének nagy részét továbbra is – egészen a kilencvenes évek elejéig – a szeretett falak között töltötte, az ősrégészeti

raktárban vagy a számára is kincset érő nagy szakkönyvtárban, s gyakorta a Régészeti Osztály valamely szobájában.

Viszonylag kevés ásatása közül a jelentősebbek a negyvenes-ötvenes évekre esnek. A Budapestre tervezett, de a világpolitika polarizálódása miatt elmaradt Ősrégészeti és Koratörténeti Nemzetközi Kongresszus előkészületi időszakában végzett rétegtisztázó feltárást 1948-ban Tószegen, az akkor már világhírű tell-telepen. Az ennek eredményeit összegező tanulmányban dolgozta ki a magyarországi korai és középső bronzkor korábban sokat vitatott, ám máig gyakorta idézett és bázisként is használt relatív kronológiai rendszerét. (Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948. *ActaArchHung* 2, 1952. 35–69.) Ennek igazolója, vagy éppen ellenpontja lehetett volna a Dunaújváros-Kosziderpadlás nevű több rétegű telepen, a fél ország ősrégészeit megmozgató kampány keretében végzett, valamint a tervezett dunai vízlepcsőhöz kapcsolódó, Süttő-Hosszúvölgyi telepen folytatott, általa sajnos nem publikált két dunántúli ásatás.

Ha a negyvenes évek második felétől a hetvenes évek elejéig terjedő időszakban íródott bármelyik őskori leltárkönyvet fellapozza valaki a Nemzeti Múzeumban, igen-igen sokszor találkozik Mozsolics Amália jellegzetes írásával. Tárgymeghatározásai mindig pontosak, leírásai racionálisak, kiegészítő megjegyzései korrektek, s többnyire ma is fontosak. Nagy érdeme, hogy a főváros ostroma idején összekeveredett, még leltározatlan leletegyüttesek, tárgyak közül igen sokat később ő azonosított, így adva vissza azok eredeti forrásértékét. De ösztönös-tudatos szívóssággal kereste, s találta is meg múzeumi iratokban, s egyéb „őskiadványokban” az általa feldolgozott, ill. publikált régi leletekre vonatkozó hiányzó adatokat, s korrigálta – nem egyszer komoly kutatómunka után – a téves bejegyzéseket. Igénysege e téren is egyfajta eredendő szakmai becsülettel párosult.

Mozsolics Amália sokszínű publikációs munkássága tulajdonképpen két pillérre épült. Az egyik az a kitűnő érzék, ahogyan adattárak, gyűjtemények mélyéről – természetesen főleg a Nemzeti Múzeum őskori raktárából – kiemelte és széles körű szakirodalmi ismerettel feldolgozta az interregionális kapcsolatokat bonyolító leletegyütteseket. Többek között egy Huszt környéki tórt, a dunántúli Dadon talált keleti típusú kőbaltát, a nyírkarászi halomsírt, a főleg tell-telepekről ismert, kis-ázsiai, délkelet-európai előképekre visszavezethető agancs lószerszámrészeket, az Itáliából származó, vagy az ottaniakat utánzó korai vaskori bronzszobrocskákat. (Egy huszt környéki tórt. [Un poignard retrouvé aux environs de Huszt] *ArchÉrt* 79, 1952. 96–99.; Mors en bois de cerf sur le territoire du bassin des Carpathes. *ActaArchHung* 3, 1953. 69–111.; Adatok a magyarországi hallstattkori kispalasztikához. [Zwei hallstattzeitliche Bronzestatuetten aus Ungarn] *ArchÉrt* 81, 1954. 165–167.; Die Herkunftsfrage der ältesten Hirschgeweihtrensen. *ActaArchHung* 12, 1960. 125–135.; Die Steinaxt von Dad. *ActaArchHung* 16, 1964. 217–225.) A felsoroltak, s a még hasonlóak, kronológiai támpontokat adtak a hazai bronzkor időrendjének finomításához.

Ami a másik pillért illeti, az valójában a fémleletek már-már misztifikált fontosságára épült. Különösen kedvelte Mozsolics Amália az aranytárgyakat. Ezek zárt leletenkénti értékelése szinte vezérfonalként vonul végig munkásságán, s majd a késői, korszakonkénti monográfiákban (a bronzoktól elkülönítve, vagy azokkal együtt publikálva) csúcsonodik ki. (Vö. még: A cőfalvi (Tufaläu) aranylelet. [Der Goldfund von Cőfalva-Tufaläu] *Antiquitas Hungarica* 3, 1949. 14–27.; Le bracelet d'or de Bellye. *ActaArchHung* 1, 1951. 81–86.; Der Goldfund von Kengyel. *ActaArchHung* 9, 1958. 253–263.; Der Goldfund aus dem Komitat Bihar MAGW 93–94, 1965. 104–114. (A. Hartmann-nal); Die Goldfunde von Nyíregyháza und von Szarvasszó. *ActaArchHung* 18, 1966. 15–33.; Bronzezeitliche Edelmetallwaffen. *ActaAnt* 16, 1968. 49–55.; Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson. *BerRGK* 46–47, 1968. 2–76. (A. Hartmann-nal, E. Schuberttel és F. Schuberttel);

Gold votive rings. *Archaeology* 23, 1970. 138–143.; Die bronzzeitlichen Goldfunde aus Ungarn. Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 22, 1971. 36–37.; Der Goldfund von Pusztagegres-Pusztahatvan. *ActaAnt* 25, 1977. 289–297.; Der Goldfund von Várvölgy-Felsőzsíd. Studien zur Bronzezeit. Festschrift für W.A. von Brunn. Hrsg. H. Lorenz. Mainz, 1981. 299–308.; Bronzezeitliche Goldohrringe von Dobrovitza. *MAGW* 118–119, 1989. 163–174.)

Az igazi elismertséget a magyarországi, bár talán joggal mondhatjuk: a Kárpát-medencei bronzleletek három részben közreadott, minden lehetséges szempontra kiterjedő feldolgozása jelentette. Az 1967-ben, 1973-ban és 1985-ben megjelent kötetek elsősorban a kincs-, ill. raktárleletekre épültek, ám valójában – a telep- és sírleleteket is bevonva – a rendelkezésre álló teljes forrásbázis elemzése nyomán születtek meg a fémművesség tipológiai és időrendi besorolására vonatkozó eredmények. (Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Budapest 1967.; Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi. Budapest 1973.; Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Budapest 1985.) Testi és lelki erejét lassan-lassan elvesztve, a reprezentatív sorozat zárókötetét már nem tudta befejezni. Várhatóan a közeljövőben, a berlini egyetem segítségével, katalógusként fog megjelenni.

Ha egyáltalán van joga az utóknak sommásan ítélni, talán megfogalmazható: Mozsolics Amália egy 20. századi magyar tudós jellemzően sajátos karrierjét futhatta be. Volt díjtalan gyakornok, tevékenykedett a visszacsatolt, majd ismét elvesztett Észak-Erdélyben, mélyen idegen volt tőle is az ötvenes évek szorongató légköre, s csak humanizmusa, igaz gyökerekből táplálkozó hite segítette abban is, hogy – tudásra és intelligenciára építve – kellő humorral élje át a következő évtizedeket, környezetével gyakorta vitatkozva szakmáról, politikáról, az emberi kapcsolatok tényleges, vagy éppen fals megnyilvánulásairól. Ahogy az évek múltak, a keményen polemizáló, néha könnyörtelen vitapartnerből tanítványokat, követőket kereső, öregedő tudós, majd tiszteletre és szeretetre méltó, lassan-lassan mind többet feledő idős hölgy lett. Csupán a mindennapokban, hiszen időskori szakmunkái alig vesztettek a korábbi művek racionalizmusából. (Gußkuchen aus wieder eingescholzenen Altmetall. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte. Hrsg. H. Kaufmann und K. Simon. Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege Beiheft 16. Berlin, 1981. Bd. I, 403–417.; Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit. *BerRGK* 65, 1984. 2072.; Verwahr – oder Opferfunde? *ActaArchHung* 39, 1987. 93–98.; Der Bronzefund aus der oberen Remete-Höhle. *ActaArchHung* 40, 1988. 27–64.)

Ami hosszú ideig elkerülte, a külföldi tudományos sikerek mellett, az a hazai elismerés volt. (A ritka kivételt a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Rómer Flóris-emlékérméje jelentette 1972-ben.) Vélhetjük, ebben közrejátszott igazságot kereső, ám olykor érdes modora is. Ennek ellenére még őszinte büszkeséggel tudott örülni az Akadémiai díjnak, és a Magyar Nemzeti Múzeumtól kapott Szechenyi-emlékérmének. Amint várta, és kereste is az alkalmat, hogy taníthassa a fiatalabb nemzedékeket. Több külföldi intézmény, ill. szervezet tagja volt, sok éven át képviselte a magyar régészetet a Nemzetközi Ósrégészeti és Koratörténeti Unió Állandó Tanácsában.

Sokáig egyedül élt Mozsolics Amália, de tudjuk, nem volt magányos. Érezhette újra meg újra kollégái megbecsülését, s maga mögött tudhatta szűkebb családjá szeretettét, amiről sokszor és őszintén beszélt a múzeumban is. A családról, amely nyugodttá, emberivé tette utolsó éveit, s békéssé erejének lassú elmúlását.

Amikor június elején utoljára elbúcsúztam Mozsolics Amáliától, bizonytalanul állt egy kertes ház kapujában. Még köztünk volt, és a tétova kezek őszinte

emberi kapcsolatot teremtettek, de tekintete már egy másik világ felé révedt. Akik ott voltunk, még nem akartunk igazán búcsúzni, ha tudtuk is, az örökkévalóság nem itt a földön van. Amikor most szomorúan mégis végső búcsút kell mondanunk, csak az ad megnyugvást mindannyiunknak, hogy ránk maradt megannyi alkotása. Hevenyészett vagy éppen elmélyülten írt cikkeket, nagylélegzetű tanulmányokat, s különösen a monográfiákat, komoly értéket képezve a jelen bronzkor kutatásának, s tőkét a jövő ősrégészetének.

Kedves Amál, búcsúzzunk szeretettel, nyugodjon békében!

Kovács Tibor

DR. PARÁDI NÁNDOR
(1928–1997)

A Magyar Nemzeti Múzeumban eltöltött több mint negyvenéves szolgálat után 1997. szeptember 28-án elhunyt Parádi Nándor. Küzdelmes életutat járt be: az ún. első értelmiségi nemzedékhez tartozott. Nincstelen munkásházaspár gyermekeként maga is dolgozni kényszerült már a középiskolai évei alatt. A háború súlyosbította a család terheit. Az édesapa háborús sebesülés következtében 1945 januárjában meghalt. Úgy látszott, hogy a tanulni vágyó fiatalember törekvései is megszakadnak. Nagy nehézségek árán sikerült ugyan leérettségiznie, ám a továbbtanulásról szó sem lehetett. Élni kellett, tehát munkát kellett vállalni. A sors a múzeumok felé sodorta: 1946 októberétől a Budapesti Történeti Múzeumban ásatási munkásként kereste meg a kenyerét. Alkalmazói felismerték többre hivatottságát és lehetőséget biztosítottak számára a tanuláshoz. Először elsajátította a metszet-restaurálás fortélyait, majd 1949-től a múzeumi munkája mellett egyetemre járhatott. 1954-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karán középkori régészet szakon államvizsgázott. Ezután nevezték ki Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályára, ahol nyugdíjazásáig, 1995. december 1-ig dolgozott.

A szülői otthonból értékes útravalókat hozott életpályájához: megingathatatlan becsületet és a munka mindenek feletti tiszteletét.

Egészen fiatalon nagyon fontos feladatot kapott: a gyulai vár feltárását bízta rá. Minden apró részletre kiterjedő, pontos, megbízható megfigyelései alapján feltárultak az egyedülálló középkori objektum építéstörténetének mindaddig ismeretlen hiteles részletei, amelyek alapvetően megváltoztatták az épületről addig kialakult képet. Ígéretes várkutató tevékenységét azonban – néhány kisebb kutatást nem tekintve (Sály, Kács) – nem folytatta tovább.

Talán származásának tudható be, hogy kutatásaiban a középkori társadalom alsóbb rétegeinek megismeréséhez vonzódott inkább. A faluásatásokat tekintette

fő feladatának. A Pécs–tettyei, a Hács–béndekpusztai, Letenye–szentkeresztombi, a Nagykeszi-i, a Tiszanána–ónánai stb. kisebb-nagyobb méretű, de mindig jelentős eredményeket hozó ásatásait a Holl Imrével közösen végzett Sümeg–sarvalyi feltárás koronázta meg. E munka eredményeként a középkori falukutatások egész eddigi történetében is különleges értékűnek számító falufeltárás valósult meg. A török időkben elpusztult település helyének szerencsés kiválasztása (Dunántúl) önmagában is lehetőséget biztosított az összehasonlításra a korábbi, főleg alföldi felátárásokkal. A Sarvalyon megismert teljes falukép, az egyes épületek aprólékos, minden részletre kiterjedő, hiteles dokumentálása, a rendkívül gazdag leletanyag a magyar középkori falukutatás értékes forrását jelenti nem csak a régészet, de a néprajz és a történettudomány számára is.

Parádi Nándor rendelkezett a múzeumi életben elengedhetetlen – és ma már sajnós, egyre ritkább – erénnyel, a műtárgyak szeretetével. Egyforma tisztelettel vette kézbe a legegyszerűbb cseréptöredéket és a legdrágább ötvösmunkát. A tárgyak mögött az alkotó embert tisztelte, ezért foglalkozott szívesen a tárgyakkal, ezek között is a középkori tárgyi anyagban leggyakrabban előforduló ám mégis viszonylag elhanyagolt leletcsoporttal, a kerámiával. A cserépedények tanulmányozását az alapoknál kezdte. Egyetemi szakdolgozatában ma is érvényes módon a népvándorlás kori és Árpád-kori edények készítmódját vizsgálta. A továbbiakban egész életét végig kísérte a középkori kerámia kutatása. Foglalkozott a különlegesnek számító edényfajtákkal, díszítmódokkal, a kályhacsempék készítmódjával, díszítésükkel, fazekasműhelyekkel stb. Legfőbb munkája e témában a középkori pénzekkel elrejtett edények összegyűjtése és feldolgozása volt. E gyűjtés első részét 1963-ban közreadta, de utána is – élete utolsó percéig – folytatta a gyűjtést. Munkájával biztos fogódzópontokat rögzített a kerámia oly sok bizonytalanságot rejtő keltezéséhez.

Tárgyszeretetéből következett, hogy teljes odaadással foglalkozott pl. a kincsleletekkel (Éte, Nyáregyháza, Kiskunhalas–Fehértó), de a különleges értékű egyes tárgyakkal is (a sályi honfoglalás kori csont zablapáca, a gyulai szkíta agyagpecsételő).

Nem véletlen, hogy Parádi Nándort még egészen fiatal, kezdő muzeológusként osztályvezetője tréfásan, de komolyan gondolva „lapidárium-igazgatónak” nevezte ki. Senki nem tartott ugyanis nála nagyobb rendet a Középkori Osztály raktárában. Nem csak a saját gyűjteményét tartotta példás rendben, de az egész raktár rendjét szívügyének tekintette. Világosan tudta, hogy a rend a múzeumi munka alapja. A rendcsinálásból különben az 50-es években végzett általános revízió alkalmával maga is alaposan kivette a részét. A raktári rend kialakításához a régi iratok, naplók, fényképgyűjtemények stb. rendezése is hozzá tartozott. Ennek során ismerte fel, hogy ezekben páratlan értékű forrásanyag rejtőzik. A műtárgyak, leletegyüttesek tudományos feldolgozásánál a régi iratok ismerete nem egyszerű új eredmények megszületését segítette. Forrásismeretéből és rendkívüli memóriájából hasznaiból mindannyian részesültünk, akik hozzá fordultunk.

Parádi Nándor tevékenysége nem volt különösen látványos, de ami a keze alól kikerült, akár ásatás, feldolgozás, kiállításrendezés, akár múzeumi aprómunka: mindig magas színvonalú igényességet, valódi történeti megalapozottságot árult el, minden vonatkozásban hiteles, megbízható, vagyis maradandó értékű.

Parádi Nándor szerény, visszahúzódo természetű kolléga volt. Ha zsörtölődött, mindig a dolgok jobbítása érdekében tette. Magánéletéről, családjáról alig árult el valamit. Szakszervezeti vezetőként sokat törődött a kollégák ügyes-bajos dolgaival. Évtizedeken keresztül intézte a szakszervezet pénzügyeit a tőle minden téren megszokott pontossággal, lelkiismeretességgel.

A ranglétra magasabb fokozataira soha nem vágyott, de nem kerülhette el, hogy szolgálati ideje utolsó éveiben először megbízott, majd rövid időre kinevezett osztályvezetőként a Középkori Osztály élére álljon.

Látványos kitüntetésekkel nem halmozták el. Az 1967-ben megnyílt történelmi kiállításban való részvételét Szocialista Kultúráért éremmel, 1972-ben az általa rendezett Dózsa-kiállítást nívódíjjal ismerték el. A Sarvalyon végzett kiváló munkájának, és egész addigi tevékenységének elismeréseként 1980-ban a Munka Érdemrend arany fokozatát kapta meg. Értékes munkássága és a kollégák emlékezete megőrzi emlékét.

Kovalovszki Júlia

DR. PARÁDI NÁNDOR SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

1. A balatonfenyvesi agyagpalack. (La bouteille d'argile de Balatonfenyves.) *FolArch* 7 (1955) 141–147, 242.
2. Ötvös és üvegpoharak késő középkori cseréputánzatai. (Bicchieri di ceramica del tardo medioevo, imitazioni di coppe di oreficeria e di vetro.) *FolArch* 8 (1956) 163–167.
3. Késő középkori kályhacsempe negatívok. (Stove-Tile Moulds of the Late Middle Ages.) *FolArch* 9 (1957) 179–186.
4. Középkori cserépfedők. (Mittelalterliche irdene Deckel.) *FolArch* 10 (1958) 155–160.
5. Beszámoló a pécsi Tettyén az 1957. évben végzett ásatásról. (Bericht über die am Tettye in Pécs 1957. durchgeführte Ausgrabung.) *JPMÉ* 1958, 129–134.
6. Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpád-kori edényeken. (Technologische Untersuchungen an Töpferware aus der Völkervanderungs- und Árpádenzeit.) *RégFüz* 12. Bp. 1959. 62 l.
7. Esztergom–Szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások. (Fouilles pratiquées près Esztergom à Szenttamáshegy.) *Esztergom Évlapjai* 1 (1960) 35–44. (Társszerző: Fehér Géza.)
8. Árpád-kori perembélyeges edénytöredék Pécsről. (Gefäßbruchstück aus der Árpádenzeit von Pécs.) *JPMÉ* 1959, 91–95.
9. XVI–XVII. yüzyillarda Macaristandaki Türk zanaati. Esztergom–Szenttamáshegy'deki Türk canak–cömlek firini. (XVI–XVII. századi magyarországi török iparok. Az Esztergom Szenttamáshegyi török fazekaskemence.) *Belleten* 24 Ankara 1960. 547–566. (Társszerző: Fehér Géza.)
10. A nagykanizsai vár középkori kályhacsempéi. (Die mittelalterlichen Ofenkacheln der Burg von Nagykanizsa.) *FolArch* 13 (1961) 183–186.
11. Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század). (Münzfunde hortende mittelalterliche Gefasse in Ungarn /11–17. Jh./) *ArchÉrt* 90 (1963) 205–251.
12. (Ism.) Belo Polla: Stredoveká zaniknutá osada na Spisi (Zaluzany). (Bratislava, 1962) *Arch.Ért* 91 (1964) 148–149.
13. Késő középkori feliratos díszű cserépedények. (Spätmittelalterliche Tongefasse mit Inschrift.) *FolArch* 17 (1965) 155–168.
14. A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. (Die baugeschichtlichen Ergebnisse der Ausgrabungen in der Gyula-Festung.) *Magyar Műemlékvédelem* 1961–1962. Bp. 1966. 135–165.
15. A Hács–Béndekpusztai Árpád-kori edényégető kemence. (Le four de potier de l'époque Arpadienne de Hács–Béndekpuszta.) *ArchÉrt* 94 (1967) 20–38.
16. (Ism.) Hermann Steininger: Die münzdatierte Keramik des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Österreich. (Wien, 1964) *ArchÉrt* 94 (1967) 251–252.
17. Két XVI. századi török miniatúra a mohácsi csata jelenetével. (Two Turkish miniatures from the XVI. Century with the scenes of the battle at Mohács.) *JPMÉ* 1967. 175–181.
18. A központosítás eredményeinek összeomlása. In: Vezető a Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig c. kiállításhoz. Szerk. Dienes Istvánné. (Bp. 1968) 48–58.
19. Az etei XVI. századi kincslelet. (The Ete hoard from the XVIth century.) A szekszárdi Béri Balog Ádám Múzeum Évkönyve 1 (1970) 223–236.
20. A XII–XVI. századi cseh–morva kerámiakiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. (Exposititon de l'art céramique tchéque et morave de XII–XVIe siècle au Musée National Hongrois.) *Művészeti* 11 (1970):3. 36–37.
21. A késő középkori falukutatóokról. In: Középkori régészeti tudományos ülésszak. *RégFüz* Ser. II. No. 14. (Bp. 1971) 37–40.
22. A csátalfai Árpád-kori temető és település. II. Az Árpád-kori település. (Árpádan period cemetery and settlement at Csátalja II. The settlement.) *FolArch* 22 (1971) 121–141.
23. „A cseh és morva kerámia a XI–XVI. században” c. kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. *ArchÉrt* 98 (1971) 105–106.
24. A magyar középkori régészet 25 éve. (25 années de l'archéologie médiévale hongroise. Exposition.) *Művészet* 12(1971):5. 30.
25. A Letenye–Szentkeresztombi kerek templom feltárása. (Die Ausgrabung der Rundkirche von Letenye–Szentkeresztomb.) A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Nagykanizsa, 1972. 239–264.

26. (Ism.) Magyarország Régészeti Topográfiája. 3. kötet. A sümegi és devecseri járás. Bp. 1970. ArchÉrt 99 (1972) 121–122.
27. A gyulai állat alakos agyagpecsétlő. (Seal with the figure of an animal, found at Gyula.) FolArch 24 (1973) 33–41.
28. Tata várbrázolása Matrakcsi Nászh krónikájában. (Die Darstellung der Burg von Tata in der Chronik von Nasuh Matraktschi.) Történelmi Szemle 16 (1973) 141–147.
29. Az Esztergom–Széchenyi téri ásatás. (Ausgrabungen in Esztergom, Széchenyi–Platz.) ArchÉrt 100 (1973) 232–249.
30. A gyulai vár In: Várépítészünk. (Die Baugeschichte der ungarischen Burgen.) Szerk. Gerő L. (Bp. 1975) 170–176, 378.
31. Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza–Pusztapótharaszti kincslet. (Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jahrhundert. Der Schatzfund von Nyáregyháza–Pusztapótharaszti.) FolArch 26 (1975) 119–161.
32. A Nyáregyháza–Pusztapótharaszti sarlólelet. (Der Sichelfund von Nyáregyháza–Pusztapótharaszti.) FolArch 27 (1976) 171–182.
33. (Ism.) Turkish Miniatures of Hungary. Fehér Géza: Török miniatúrák a magyarországi török hódoltság korából. (Bp. 1975) The New Hungarian Quarterly 17 (1976) 186–191.
34. Méri István (1911–1976) FolArch 28 (1977) 219–222.
35. Cseréppalack (Hatvan). Kályhacsempe (Besztercebánya). Cserépkancsó (Széchenyi vár). In: A Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk. Fülep F. (Bp. 1977) 130–131, 150–151, 164–165. (Angol, német, francia és orosz nyelven is.)
36. István Méri (1911–1976). ActaArchHung 30 (1978) 241–244.
37. Die Ausgrabung des spätmittelalterlichen Dorfes Sarvaly (Vorbericht.) Mitt Arch Inst 8–9 (1978–1979) 143–148. (Társszerző: Holl Imre.)
38. Sarvaly középkori pincéi és kemencéi. (Die Keller und Öfen der mittelalterlichen Ortschaft Sarvaly.) ArchÉrt 106 (1979) 52–66.
39. (Ism.) Zolnay László: Az 1967–1975. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. BudRég 24 (1977) 3–4. ArchÉrt 106 (1979) 295–296.
40. A mohácsi csata. (Die Mohácser Schlacht.) A Janus Pannonius Múzeum Füzetei 19. Pécs 1980.
41. Kiebelkachel mit dem Wappen von Ungarn. In: Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. Schallaburg '82. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. N.F.No. 118. Hrsg. G. Stangler et al. (Wien 1982) 599–600.
42. Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. FontArchHung Bp., 1982. (Társszerző: Holl Imre.)
43. Der mittelalterliche Wohnturm von Kács. ActaArchHung. 34 (1982) 131–149.
44. A kácsi középkori lakótorony. (Der mittelalterliche Wohnturm von Kács.) HOMÉ 21 (1982) 9–30.
45. Nagykeszi középkori falu kutatása. (Erforschung des mittelalterlichen Dorfes von Nagykeszi.) VMMK 16 (1982) 181–202. (Társszerző: Holl Imre.)
46. (Ism.) Kapocs M.–Kőhegyi M.: Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban. Bajai Dolgozatok 4. (Baja) ArchÉrt 109 (1982) 151.
47. Die Erforschung des mittelalterlichen Dorfes Nagykeszi. MittArchInst 12–13 (1982–1983) 207–225. (Társszerző: Holl Imre.)
48. A besztercebányai kályhacsempék lelőhelyéről. (Über die Fundstelle der Ofenkacheln von Besztercebánya.) FolArch 35 (1984) 175–184.
49. A sály-latori palmettás zablapálca. (Der palmettenverzierte Trenseknebel aus Sály–Lator.) FolArch 36 (1985) 173–181.
50. A késő középkori faluásatások újabb eredményei. (Neure Ergebnisse der spätmittelalterlichen Dorfausgrabungen.) In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szer.: Fodor I.–Selmeczi L. (Bp. 1985) 71–78.
51. Fehér Géza hetven éves. ArchÉrt 114–115. (1987–1988) 125–126.
52. Mátyás címeres kályhacsempe lelet a Magyar Nemzeti Múzeumban. (Beitrag zum Aufsatz Ofenkachelfund mit Matthias-Wappen im Ungarischen Nationalmuseum.) FolArch 41 (1990) 147–167.
53. Néhány szó a Kiskunhalas–fehértói kincsletről. (Bemerkungen zum Schatzfund Kiskunhalas–Fehértó.) Cumania 12 (1990) 71–80.
54. A Jászberény–tetemházi ásatás. (Die Ausgrabung von Jászberény–Tetemháza.) FolArch 42 (1992) 197–218.
55. Cseréppalack. Cseréppohár. Köpeny. Írókészlet. Sátor. Cserépkályha. In: Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk. Fodor I. (Bp. 1992) 51, 60, 64–65, 67. (Angol és német nyelven is.)
56. Köszöntjük a Széchenyi Ferenc-emlékéremmel kitüntetett Fehér Gézát. Török Füzetek 1 (1993):4. 1–2.
57. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye múzeumának 1941. évi építési terve. Művészettörténet–Műemlékvédelem. VI. Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Pámer N. (Bp. 1994.) 55–61.
58. Kács. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század) Szerk. Kristó Gy. (Bp. 1994.) 312.
59. A Tiszanána–ónánai ásatás. (Die Ausgrabung von Tiszanána–Ónána.) FolArch 44 (1995) 151–189.

60. Sály-Lator. In: A honfoglaló magyarság. Szerk. Fodor I. (Bp. 1996) 431–432. (Társszerző: Mesterházy Károly.)

61. Sály-Lator. In: The Ancient Hungarians. Ed. I. Fodor. Bp. 431–432. (Társszerző: K. Mesterházy.)

Összeállította: Kovalovszki Júlia

SÁGVÁR-KÉSOI FELSŐPALEOLIT TELEP /A KÖESZKÖZKÉSZLET TIPOLOGIAI VIZSGÁLATA/

CSONGRÁDINÉ BALOGH Éva

I. KUTATÁSTÖRTÉNETI BEVEZETÉS

A feltárások rövid története

A paleolit lelőhelyről az első adatokat 1909-ben tették közzé. 1928-ban Laczkó D. vezette az első próbaásatást,¹ majd 1930–31-ben Csalogovits J., Gaál I., Laczkó D. és Hillebrand J. végzett feltárásokat.²

1932-ben Gallus S. és Gaál I. vezetésével újabb szelvényeket nyitottak. A telep feltárása Gallus S. irányításával 1935–37-ben, majd 1941-ben folytatódott.³ Az 1941. évi feltárás során kibontott hulladékrétegből egy 2×2 m-es darabot kiemelték az Országos Magyar Természettudományi Múzeum Föld- és Őslénytára számára.⁴ Ezt a mintát 1978-ban bontotta ki T. Dobosi V. a Magyar Nemzeti Múzeumban.

Néhány évvel később, 1957-ben Gábori M. végzett újabb feltárást a lelőhelyen. Az ásatást 1953-ban egy terepbejárás előzte meg, melynek során a Horhos út löszfalából sikerült mintát venni.⁵ Az újabb ásatás során megtalálták a régi ásatások nyomait, de az 1941-ben készült térképvázlaton bejelölt területekkel Gábori M. már nem tudta azonosítani a régi ásatási helyszíneket.⁶

Vélemények a lelőhely kulturális hovatartozásáról:

A lelőhely kulturális besorolását illetően a telep régi ásatói között eltérés mutatkozott. Laczkó D. és Kadič O. tipológiai alapon az Aurignaci kultúrába sorolta a telepet.⁷ Hillebrand J. és Gallus S. viszont az „Altmagdalení” kultúrába helyezte Ságvárt. Hillebrand J. a tipológián kívül a fauna és flóra összetételére alapozta véleményét.⁸

Jelentős változást hoztak Gábori M. 1950-es években végzett kutatásai. Véleménye szerint a lelőhely tipológiai és régeltani helyzete következtében a felső aurignaci-keleti gravetti kultúrába tartozhat.⁹ A lelőhely számos analógiáját vontatta fel annak bizonyítékául, hogy a telepet egykoron a keleti eredetű gravetti kultúra egyik etnikuma lakta.¹⁰

¹ Laczkó 1929, 4–12.

² Laczkó–Hollendonner–Hillebrand 1930, 213–220. Csalogovits–Gaál–Hollendonner–Hillebrand 1931, 240–247.

³ Gallus 1936, 67–70., Gábori–Gábori–Csánk 1957, 3–44.

⁴ MNM Adattára, Szám: 40. S. II. LTSZ 3509.

⁵ NM Adattára, Szám: 57. S. II. LTSZ. 3526.

⁶ Gábori–Gábori–Csánk 1957, 3–44.

⁷ Kadič 1934, 110.

⁸ Hillebrand 1935, 34.; Hillebrand 1936, 7.

⁹ Gábori 1954, 99–103.; Gábori 1958, 9–42.; Gábori–Gábori–Csánk 1957, 3–44.

¹⁰ Gábori–Gábori–Csánk 1957, 3–44.; Gábori 1964, 7–85.

Véleménye szerint Ságvár a Gravetti kultúra „módosult” változata, ill. annak egyik fáciése. A leletanyag töredékessége, atipikussága különállóvá tette a telepet a többi gravetti lelőhelytől, s élesen elkülönítette a dunakanyari lelőhelyektől. Gábori M. ezt a lelőhely földrajzi helyzetével magyarázta, mivel Ságvár kívül esik a Gravetti kultúra fő vonulási szakaszától.¹¹

Véleménye szerint a ságvári eszközök formailag sok hasonlóságot mutatnak a kelet és közép-európai lelőhelyekkel.¹² Gábori M. szerint a lelőhely tipológiai alapon közelebb áll a kelet-európai lelőhelyekhez, mint az alsó-ausztriaiakhoz. Feltételezte, hogy egy K–Ny, DK–ÉNy irányú mozgás eredményezte ennek a népességnek a megjelenését Magyarországon.

A '70-es évek közepén összeállított leletkataszterében T. Dobosi V. viszont egy ÉNy–DK irányú vándorlás mellett szállt síkra.¹³ Véleménye szerint kronológiailag Ságvár, Szeged–Óthalom és Madaras állítható párhuzamba, s az eszközszilánk t–tesztje alapján a következő relatív sorrendet állította fel közöttük: Ságvár, Madaras, Szeged–Óthalom. A C–14-es adatok alapján Zalaegerszeg, Szekszárd és Dunaföldvár alkot egy másik, fiatalabb horizontot.¹⁴

A '80-as években végzett kutatásai alapján A. Montet–White véleménye szerint nagyfokú hasonlóság van az általa feltárt Kadar és a ságvári lelőhely között. Kronológiailag Kadar – bár bizonytalan a lelőhely datálása –, jóval fiatalabb, 13 000 – 11 000 BC, mint Ságvár.¹⁵

M. Otte Molodova V/VI–I., Kamegg, Spitz és Arka társaságába – az általa felállított 8 felsőpaleolit fációs közül a 8. fációsbe – sorolta a ságvári lelőhelyet. A 8. fációs iparait „Epigravettien”-nek nevezte el. A magyarországi lelőhelyek besorolása azonban még számára is kérdéses volt. Véleménye szerint ehhez a fációshez azok a lelőhelyek tartoznak, amelyek ipara már nem tartozik a gravetti kultúrához, de annak folytatását képviselik.¹⁶

J. K. Kozłowski a '60-as évek elejétől foglalkozott a ságvári lelőhely kultúrájával. Véleménye szerint a magyar löszlelőhelyek alkotják az ún. „Ságvár-csoport” (Sagvarian) gerincét. Ságvár alsó kultúrrétegének kummulatív görbéjét is közölte.¹⁷ Később a lelőhelyről elnevezett „Ságvár-csoport” néven felállított kulturális egységbe sorolta a teljes magyarországi késői felsőpaleolit időszak lelőhelyeit.¹⁸

A pollenanalízisre és egyéb sztratigráfiai vizsgálatokra alapozott felsőpaleolit kronológiai beosztásában – az A–D-ig terjedő periodusból – a „Ságvár-csoport” a „B” periódustól a „D” periódusig tart.

A „B” periódusban (17 000–15 000 BC) a „Ságvár-csoport” telepei egy humuszban gazdag interlőszös horizonthoz kapcsolódnak. A következő lelőhelyek alkotják ebben az időszakban a csoportot: Ságvár, Madaras, Szob, Zebegény, Szeged–Óthalom, Nógrádverőce¹⁹ Pilismarót és Dömös²⁰. A fent említett lelőhelyek Gábori M. véleménye szerint két, területileg is elkülönülő kulturális csoportot alkotnak: így Ságvár Szeged–Óthalommal, Szobbal és Dunaföldvárral alkot egy különálló egységet, míg a dunakanyari lelőhelyek: Pilismarót, Nógrádverőce, Zebegény, Nagymaros egy másik, az előbbinél talán összefüggőbb csoportot képeznek.²¹

¹¹ Gábori 1960, 57–75.

¹² Gábori 1964, 30–51.

¹³ Dobosi 1975, 68.

¹⁴ Dobosi 1967, 184–192.

¹⁵ Montet–White 1979 a, 357–362; Montet–White 1979 b, 153–161.

¹⁶ Otte 1980, 189.

¹⁷ Kozłowski 1961, 30.

¹⁸ Kozłowski 1978, 39–68.; Kozłowski 1979, 821–835.

¹⁹ Kozłowski 1979, 827.

²⁰ Kozłowski–Kozłowski 1979, 80.

²¹ Gábori 1969, 155–65.

A „C” periódusban továbbélnék ezek a telepek (15 000–12 000 BC). Rétegtanilag a Würm III. löszének tetejéről kerültek elő a leletek. A csoport eszközkészlete kismértékben megváltozott, de magán a csoporton belül lényeges változás nem történt. A „D” periódusban (12 000–8 000 BC) a „Ságvár-csoport” csupán Dunaföldvárat foglalja magában. Tipológiai jellemzése azonban a lelőhely szegénysége miatt nem lehetséges.²²

II. A LELŐHELY TOPOGRÁFIAI ÉS RÉTEGTANI HELYZETE

Topográfiai helyzet

Ságvár községtől DNY-ra terül el a Sió folyóba torkolló Jaba-patak széles völgy-szakasza, melyet nagyjából félkörívben vesz körül a sík, löszös tájból kiemelkedő Lyukasdomb /228 tszf. m/, a Malom / 259 tszf. m/ és a Hársfahegy /249 tszf. m/. A Lyukasdomb, amely a Jaba-patakon jelenleg átvetető 2. és 3. híd között húzódik, tulajdonképpen a Hársfahegy önálló nyúlványa. A Lyukasdomb tetejére a Horhosnak nevezett út vezet fel. Az ásatásokat a domb tetején felállított magas-ságponttól nem messze, a Horhos és a Kis-Horhos út között végezték.

Rétegtani helyzet

Az 1930. évi ásatás sorsán Gaál I. végzett rétegtani vizsgálatokat a lelőhelyen.²³ Ennek során nyilvánvalóvá vált, hogy a Lyukasdomb alapját a két részre tagolódó felső miocénkori (pannon) üledék képezi. A felső miocénkori üledék fedőjében szakaszosan egy szürke, homokos csiga- és kagylómaradványokat tartalmazó réteg helyezkedett el. Gaál I. véleménye szerint ez egy átmeneti réteg, melyet a pliocén végére vagy a pleisztocén elejére lehet tenni.

E fölött az alsó pleisztocénre datálható konkréciós, hordalékjellegű sárga homok feküdt. A felette húzódó típusos lösz egy kb. 1 m vastag sötétvörös agyagréteg osztotta ketté. Az alsó löszből, – melyet Laczkó D. az utolsó előtti glaciálisra helyezett –,²⁴ régészeti anyag nem került elő, ellenben az általa utolsó glaciális időszakra datált felső löszből tárták fel a telepet. A Lyukasdomb alján összemosott lösz és lejtőtörmelék húzódott.

A lelőhelyen újabb rétegtani vizsgálatokat az 1957. évi ásatás folyamán végeztek.²⁵ A lelőhely közelében lévő keresztút kb. 100 m-es profiljában Gábori M. és Gáboriné Csánk V. a következő rétegtani helyzetet figyelte meg:

Legalul a már Gaál I. által is jelzett, két részre osztott felső miocénkori homok és agyagréteg volt. Felette helyenként alluviális jellegű anyag húzódott, míg ezt az alsó pleisztocénre datálható törmelékes, konkréciós kb. 40 m vastag sárga homokréteg követte.

A pleisztocén lösz 170 és 220 m tszf. között volt, s egy kb. 1 m vastag agyagos zóna választotta ketté. Ezt az agyagzónát, amely vörösbarna erdei talajt jelöl, Hillebrand J. a „Göttweigi agyagzónába” helyezte.²⁶ A felette levő lösz kb. 20 m vastag volt.

Az újabb rétegtani vizsgálatok során Gáboriné Csánk V. két gyenge, rövid ideig tartó klímaoszillációt fedezett fel a lelőhelyen.²⁷ A két kultúrreteg teljesen homogén löszben feküdt, minden arra utalt, hogy a löszfelhalmozódás nem állt meg, hanem a telep fennállása idején is folyamatos volt. Annak ellenére, hogy a gyökérnyomok sztyeppe vegetációt jeleztek, s a talaj szemcseösszetétele sem mu-

²² Kozłowski 1979, 821–835.

²³ Laczkó–Hollendonner–Hillebrand 1930. 213–220.

²⁴ Laczkó 1929, 16.

²⁵ Gábori–Gábori–Csánk 1957, 3–44.

²⁶ Hillebrand 1934–35, 24.

²⁷ Gábori–Gábori–Csánk 1957, 75–78.

tatott ki agyagosodást, a fent említett klímaoszillációkat talajtani vizsgálatokkal – a karbonát- és humusztartalom, továbbá a *hy*-érték meghatározásával – lehetett bebizonyítani.²⁸

A ságvári lelőhely régebbi ásatásainak rétegtani ismertetése rendkívül hiányos. Ennek következtében a publikációk alapján a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Raktárában található leletanyagot szinte lehetetlen pontosan réteghez kötni. Az ásatások – kivéve az 1957. évit – során megfigyelt telepjelenségek meghatározása is bizonytalan. Az ásatások folyamán bizonyossá vált, hogy a lelőhelyen két kultúrréteg található. Az ásatások során jelzett eltérő rétegmélységek magyarázataként feltehetően a változatos terepalakulat szolgálhat. A régi ásatások során két ízben említettek még egy 3. kultúrréteget, de mivel ehhez csak csontanyag és néhány penge köthető, nem valószínű, hogy önálló réteg volt.

Az 1930. évi ásatáskor az egyetlen kultúrréteget 4–5 m mélyen jelezték. Ez a mélységadat az alsó kultúrréteg szintjének felelhet meg, s valószínűleg a felső kultúrréteg a lelőhely ezen részén a talajerózióknak köszönhetően már az ásatást megelőzően kiemelődött. Így történhetett, hogy a Horhos út melletti szelvényben a felső kultúrréteget már nem találták meg. Az 1931. évi feltáráskor a kocsiút szintjénél 1,5-rel lejjebb ástak, s a munkálatok folyamán két kultúrréteget találtak. Az 1932. évi ásatáson szintén egy réteget találtak, de már 2,9 és 3,8 m között. 1935-ben az első kultúrréteg 2,7 m mélyen, a második 4,2 m mélyen volt. Az 1932. és 1935. évi szelvényeket egymás mellett, ugyanazon a területen nyitották. Az 1936. évi ásatás alkalmával a felső kultúrréteg 1,4 m mélyről jött elő. Ez a mélység nagyjából megegyezik az 1937., 1941. és az 1957. évi ásatások során tapasztaltakkal (1,4–1,7–1,5 m). Ezeken az ásatásokon az 1937. évit leszámítva (4,6 m) az alsó kultúrréteg is hasonló mélységből jött elő. (3,1–3,4–3,3 m).

Figyelemre méltó, hogy a régebbi ásatásoknál – amennyiben jelezték – a második kultúrréteg jóval gazdagabbnak tűnt a felső kultúrrétegnél. Az 1957. évi ásatás azonban rácsfolt erre, olyannyira, hogy az alsó kultúrréteget ekkor szinte csupán a rétegtani viszonyok jelzik önálló réteggént. Ez utóbbi ásatás során mindkét kultúrréteg jóval vékonyabb, 8–10 cm, mint a megelőző ásatások idején.

A fent jelzett változatos és esetenként igen eltérő rétegmélységekből úgy tűnik, hogy a felső kultúrréteg idején a felszín a domb tetején viszonylag egyenes volt, míg az 1932–1935–1936. évi ásatások során nyitott szelvények mélységadataiból arra következtethetünk, hogy egy lejtős teknőszerű mélyedés húzódott a Kis-Horhoshoz közel eső területen. A leletanyag mennyiségéből kitűnik, hogy a település centruma a felső kultúrréteg idején az 1957. évi, míg az alsó kultúrréteg idején az 1936. évi ásatás helyszínére tehető.

III. FAUNA ÉS FLÓRA

Fauna

Az ásatások során nagyszámú állatcsontot gyűjtöttek a lelőhelyről. A régebbi ásatásokból származó anyag a Természettudományi Múzeum raktárában található. A legutolsó feltárás idején azonban olyannyira töredékes, mállekony volt a csontanyag, hogy nem lehetett begyűjteni azokat.²⁹ A telep kultúrrétege alatt elhelyezkedő üledékekből is jött elő állatcsont, nevezetesen az alsó löszből 2 db mamut- és egyéb állatcsontok, míg a konkréciós sárga homokból egy jávorszarvas vetett agancstőve.

²⁸ Gábori–Csánk 1978, 3–11.

²⁹ Gábori M. szóbeli közlése.

Újabbban a lelőhely faunájával Vörös I. foglalkozott, s a régi 1935–37. és 1941. évi ásatás „in situ” részéből előkerült csontanyagot vizsgálta és értékelte.³⁰

A lelőhely kultúrrétegeiből a következő állatcsontokat határozták meg:³¹

Faj	Db
Castor fiber L.	1
Lepus sp.	1
Canis Lupus sp. Gold	4
Lutra lutra L.	1
Equus sp.	266
Rangifer tarandus L.	1488

A telep faunája rendkívül fajszegény, lényegében a rénszarvas és a vadló dominált. A lócsontmaradványok között a középtermetű *Equus feris fossilis* (Pallas) uralkodott, míg a nagyméretű *Equus Aveli Antonius* ritkábban fordult elő. A lófogak alapján két csoportját tudta elkülöníteni Vörös I. a lócsontoknak: az 1. csoporthoz, az *Equus* sp. I.-hez az előbb említett lófajták tartoznak, míg az *Equus* sp. II.-höz, (a 2. csoport), az ún. „fossilis poni” sorolható. Mindkét lófajta általánosan elterjedt volt Közép-Európában a késői felsőpaleolitikum idején.³²

A rénszarvasmaradványok az állatcsontanyag mintegy 80%-át tették ki.³³ A leletanyag nagyrészt agancsok vagy anélküli fejrészekből, fogakból és postcraniális csontokból tevődött össze. Az ujjpercek hiányából Vörös I. arra következtetett, hogy a telepről elszállították a prémet és a húsos végtagcsontokat. Véleménye szerint az 1935–37. évi ásatás állatcsontanyaga egy feldaraboló–trancsírozó helyet bizonyít a lelőhelyen.

A telepen 126 rénszarvas és 37 vadló egyed található. Ez húsmennyiségben kifejezve a rénszarvasból 5540 kg-ot, a vadlovakból 4800 kg-ot jelent.³⁴

A fentiekből kitűnik, hogy a ságvári tábor lakói specializált rénszarvasvadászok voltak. A rénszarvasok mellett még a lovakat vadászták intenzíven. A többi állatfaj elenyésző szerepet játszott zsákmányukban. A tejpremolárisok, maradó fogak és a koponyás agancsok alapján bizonyított, hogy a rénszarvasokat ősszel, ill. télen ejtették el. A ságvári táborhelyet ennek megfelelően téli szállásként használták.³⁵

Flóra

A lelőhelyen, a kultúrrétegekből előkerült faszénmaradványokat még a régebbi ásatások alkalmával Hollendonner F. vizsgálta meg. Meghatározása szerint a faszenek a *Pinus* nemzetségbe tartozó *Pinus montana* családba sorolhatók, s a mainál csapadékosabb, hidegebb klímát jelölnek.³⁶

³⁰ Vörös 1982, 43–71.

³¹ Vörös 1982, 43–71.

³² Vörös 1982, 53.

³³ Vörös 1982, 54.

³⁴ Vörös 1982, 57.

³⁵ Vörös 1982, 62.

³⁶ Laczkó–Hollendonner–Hillebrand 1930, 217.; Csalogovits–Gaál–Hollendonner–Hillebrand 1931, 245.: *P. pumilio*, *P. mughus*, *P. rotundata*, *P. uliginosa*, *P. unicanata*.

IV. A KŐESZKÖZKÉSZLET TIPOLOGIAI ÉS STATISZTIKAI ÉRTÉKELÉSE

A leletanyag megoszlása az egyes ásatásokon

A ságvári lelőhelyen végzett ásatások (1928–1959) során összesen 431 (ill. 443) db eszköz, több ezer szilánk és gyártási hulladék jött elő. A törött pengéket is beleszámítva viszonylag kevés, mindössze 453 db pengét lehetett meghatározni, azonban ezeken kívül többszáz pengeszerű szilánk volt az anyagban. (1. ábra)

Az eszközökből a felső kultúrréteghez 251 db-ot, míg az alsó kultúrréteghez 180 db-ot lehetett kötni.³⁷ (2. ábra) A fennmaradó 12 db eszköz egyéb, nem ásatásból (2db), ill. ásatásból, de réteghez nem köthető (10 db) helyről származik. Az ásatásokból az alábbi kísérőanyagot találjuk meg a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Raktárában: 10 db ütőkő, 3 db retusőr, 1 db simító, 134 db magkő-, ill. maradék, 2 db üllő és 85 db nyersanyagróg. A kísérőanyagban rendkívül szegényes az ütőkő, üllő és más, a kő-, ill. csonteszközök megmunkálásánál használt eszközök száma. Valószínűleg a sok nyersanyagdarabból alkalmi eszközöknek felhasználtak néhányat.

Az 1930–32. évi ásatás: anyagát már nem lehetett évek szerint felosztani, ezért együtt kezeltem az anyagot. Összesen 36 db eszközt volt módom meghatározni az ásatók által jelzett kultúrrétegből.

A vakarótípusok között előfordult: vakarópenge, retusált pengén vakaró, vakaró szilánkon, hajógerinc alakú vakaró és magkővakaró. Az eszközkészlet nagyobb részét a vakarók teszik ki. Az összetett eszközök között csak vakaró–árvéső kombináció található. Az árvésőtípusok között sarkos, középső és oldalsó élű,³⁸ sokszögű és konkáv retusált csonkítású árvéső különböztethető meg. A hegytípusok közül csupán mikrogravette és Font-Yves hegy fordul elő.

A pengeeszközök típusa közül az egészen tompított szélű penge és a konkáv retusálású csonkított penge fordul elő. A kaparók előfordulása jelentéktelen, míg a tompított hátú mikropengék száma az eszközkészlethez viszonyítva jelentős.

Az egyéb típusba egy vágóélllel ellátott a kavicsdarabot soroltam, elkülönítve ezzel a többi természetes vágóélllel rendelkező kavicsdarabtól. A kísérőanyaga: 2 db ütőkő, 12 db magkő, 1 db üllő.

Az 1935. évi ásatás: egyetlen kultúrrétegből mindösszesen 13 db eszköz jött elő. A vakarótípuson belül retusált pengén vakaró, hajógerinc alakú vakaró, magasvakaró³⁹ és gyaluvakaró különíthető el. A fenti vakaróösszetétel nem jellemző a gravetti kultúrára, azonban a többi ásatás során más arányt lehetett kimutatni, s ez feltehetően a típusok kis számának, s véletlenszerű megoszlásának köszönhető.

Az összetett eszköztípusok közül csak a vakaró–árvéső kombináció található meg. Előfordul a fűrő is. Az árvésőtípuson belül oldalsó, vállas és ferde csonkítású retusált árvéső található. A tompított hátú mikropengék szintén előfordulnak az eszközkészletben. A kísérőanyaga 3 db magkő.

Az 1936. évi ásatás: leletanyaga már számottevőbb, mint a megelőzőké. A két kultúrrétegből összesen 168 db eszközt lehetett meghatározni.

³⁷ Az ásatások során többnyire nem jelezték külön-külön a régészeti kultúrrétegek leleteit. Ezért azoknál az ásatásoknál, ahol egy réteget említenek, ill. pontosan a felső kultúrréteghez kötötték a leletanyagot, a felső kultúrréteghez tettem, míg az alsó kultúrréteg anyagát a maradék régészeti anyag képezi. A réteghez nem köthető anyagot nem használtam fel a statisztikai számításoknál.

³⁸ Bordes és Perrot típuslistáján nincs külön választva a sarkos, az oldalsó és a vállas árvésők típusa. Így a 29. típusba soroltam őket, jelezve hogy melyik formáról van szó.

³⁹ A ságvári leletanyag vizsgálatánál során viszonylag sok ún. magasvakaró típus jött elő. Ezeket a francia terminológiába nem lehetett behelyezni. Többnyire szilánkon és magkővön alakították ki a magasvakarókat. A szilánkon készültet a 8. típusba, a magkővön kialakítottakat a 15. típusba soroltam. Természetesen külön-külön jeleztem ezeket, hiszen ez a valóságos %-arányt a 8. és a 15. típusokon belül valamennyire megismerjük.

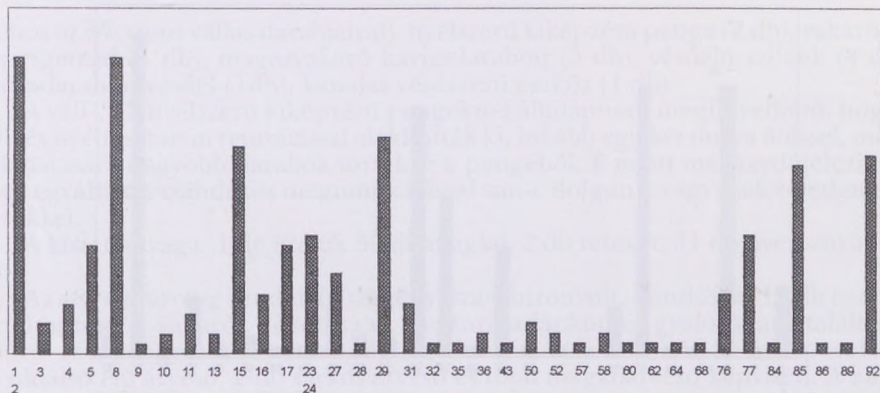
Típus	1930-32	1935	1936	1937	1941	1957-59
1-2. Vakarópengék	5		7	2	9	14
3. Kettős vakaró					1	2
4. Ívelt vakaró					1	4
5. Vakaró retusált pengén	2	1	1		2	6
8. Vakaró szilánkon	1		26	3	12	15
9. Köralakú vakaró			1	1		
10. Hüvelykköröm alakú vakaró						2
11. Hajógerinc alakú vakaró	1	1			2	
13-14. Orros vakaró			1			2
15. Magkővakaró	4	1	29	1	2	11
16. Gyaluvakaró		1	1		2	7
17. Vakaró-árvéső	3	2	1		2	4
21. Fúró-vakaró			1			
23-24. Fúró					1	1
27. Középső élű árvéső	2		12	1		4
28. Szögletes árvéső			2			
29. Sarkos árvéső	2	3	13		2	18
31. Sokszögű árvéső	1		25			4
32. Hajlott árvéső						1
35. Árvéső ferdén ret. csonkításon		1	2			
36. Árvéső konkáv ret. csonkításon	1					1
38. Keresztélű árvéső			2			
43. Magkőárvéső			2		1	3
50. Mikrogravette penge	3					
52. Font-Yves hegy	2					
57. Vállas eszköz						1
58. Teljes hossz. tomp. hátú penge	1	1			1	
60. Retusált egyenes csonk. penge						2
62. Retusált konkáv csonk. penge	1					
64. Kettős csonkítású penge						1
68. Völgyelt penge			2			1
76. Pièce esquillée						6
77. Kaparó	1	4		5	1	8
78. "Raclette"		1				
84. Csonkított mikropenge						1
85. Tompított hátú mikropenge		2	32	3	1	8
86. Csonkított, tompított hátú penge						1
89. Völgyelt mikropenge				1		
92. Egyéb	1		2	1	3	15
Összesen:	36	13	168	19	43	152

1. ábra
Fig. 1.

Az ásatások teljes kőeszköz-készletének (alsó és felső kultúrréteg) összesítő típuslistája
A summarized type list of all the lithic implements from the excavations (including lower and upper culture layer)

Típus	Alsó kultúrréteg		Felső kultúrréteg	
	Db	%	Db	%
1-2. Vakarópengék	7	3.8	30	11.8
3. Kettős vakaró			3	1.1
4. Ívelt vakaró			5	1.9
5. Vakaró retusált pengén	1	0.5	11	10.0
8. Vakaró szilánkon	27	15.0	30	11.8
9. Kör alakú vakaró	1	0.5	1	0.3
10. Hüvelykköröm alakú vakaró			2	0.7
11. Hajógerinc alakú vakaró			4	1.5
13-14. Orros vakaró	1	0.5	2	0.7
15. Magkövakaró	27	15.0	21	8.3
16. Gyaluvakaró	5	2.7	6	2.3
17. Vakaró-árvéső	1	0.5	11	4.3
21. Fűrő-vakaró			1	0.5
23-24. Fűrő	1	0.5	12	4.6
27. Középső élű árvéső	11	6.1	8	3.1
28. Szögletes árvéső	1	0.5	1	0.3
29. Sarkos árvéső	16	8.8	22	8.7
31. Sokszögű árvéső	25	13.8	5	1.9
32. Hajlott árvéső			1	0.3
35. Árvéső ferdén ret. csonkításon	2	1.1	1	0.3
36. Árvéső konkáv ret. csonkításon			2	0.7
38. Keresztélű árvéső	2	1.1		
43. Magköárvéső	5	2.7	1	0.3
50. Mikrogravette penge			3	1.1
52. Font -Yves hegy			2	0.7
57. Vállas eszköz			1	0.3
58. Teljes hossz. tomp. hátú penge	1	0.5	2	0.7
60. Retusált egyenes csonk. penge	1	0.5	1	0.3
62. Retusált konkáv csonk. penge			1	0.3
64. Kettős csonkítású penge			1	0.3
68. Völgyelt penge	2	1.1	1	0.3
76. Pièce esquillée	1	0.5	6	2.3
77. Kaparó	6	3.3	12	4.7
78. "Raclette"	1	0.5		
84. Csonkított mikropenge			1	0.3
85. Tompított hátú mikropenge	32	17.7	19	7.5
86. Csonkított, tompított hátú penge			1	0.3
89. Völgyelt mikropenge			1	0.3
92. Egyéb	2	1.1	20	7.9
Összesen:	180	%	251	%

2. ábra Az alsó és felső kultúrréteg kőeszközkészletének típus szerinti megoszlása
 Fig. 2. A distribution of the lithic implement assemblage of the lower and upper culture layer according to types.

3. ábra A felső kultúrréteg kőeszközkészletének típus szerinti megoszlása
Fig. 3. A distribution of the lithic implement assemblage of the upper culture layer according to types.

Ebből a *felső kultúrréteg*hez elenyészően kevés: 5 db tartozott. A vakarótípusok közül csak a magkővakaró van jelen. Az árvésőtípusokon belül középső élű és szögletes árvésőt lehetett elkülöníteni. Az egyéb típusba egy nyélszerű kiképzésű pengét soroltam. A kísérőanyaga: 4 db nyersanyagróg, 15 db magkő.

Az *alsó kultúrréteg* ennél az ásatásnál jóval gazdagabbnak bizonyult: 163 db eszközt lehetett odasorolni. A vakarótípusok között vakarópenge, atipikus vakarópenge, vakaró retusált pengén, vakarószilánkon, kör alakú vakaró, atipikus hajógerinc alakú vakaró, magkővakaró és gyaluvakaró fordul elő. A 8. típusnál a 26 db-ból 22 db az ún. szilánkon készített magasvakaró.

Az összetett eszközöket 1 db árvéső–vakaró és 1 db fűrő–vakaró kombináció képviseli. Az árvésők között a középső élű, szögletes, sarkos, sokszögű, ferde csonkítású retusált árvéső, keresztélű és magkőárvéső található. A 29. típusnál 12 db oldalsó élű és 1 db sarkos árvésőt határoztam meg.

A pengeeszközök közül csupán 1 db egész hosszában tompított szélű penge és 2 db völgyelt penge található az anyagban. Már nagyobb mennyiségben találjuk a kaparókat és a „raclette”-t. Feltűnően nagyszámú a tompított hátú mikropengék aránya az alsó kultúrrétegben, s a vakarókkal és az árvésőkkel együtt az eszközkészlet kb. 90%-át alkotják. Az egyéb típusba egy vakaróélű kavicsdarabot soroltam.

A kísérőanyaga: 3 db ütőkő, 30 db magkő, 38 db nyersanyagróg.

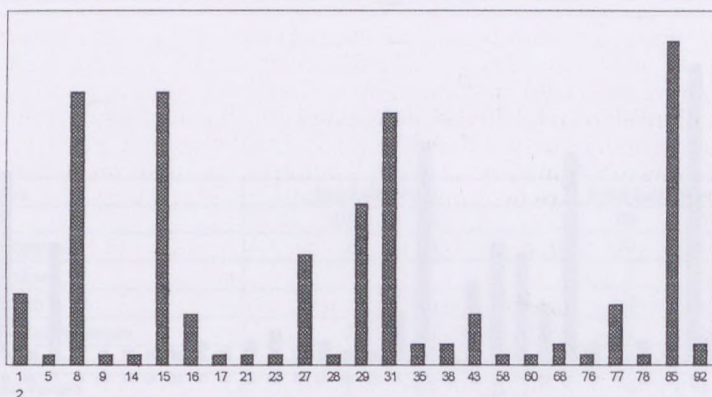
Az 1937. évi ásatás: újfent a kevés eszközszerű ásatásokhoz tartozik. A mindössze 19 db eszköz a következő típusok szerint oszlik meg:

A vakarók között vakarópenge, vakarószilánkon, kör alakú vakaró és magkővakaró található. A 8. típusnál 2 db magasvakaró. Fűrő, árvéső alacsony előfordulása mellett a kaparók száma jelentősebb. Az eszközkészletben újra megtaláljuk a tompított hátú és a völgyelt mikropengéket. Az egyéb típusba egy keresztélű vágóeszközt soroltam.

A kísérőanyaga: 1 db ütőkő, 5 db magkő.

Az 1941. évi ásatás: az előbbi ásatás folytatása, ennek ellenére a leletanyagukat külön kezeltem. A meghatározható 43 db eszköz nagy részét a különböző vakarótípusok alkotják: vakarópenge, atipikus vakarópenge, kettős vakaró, ívelt vakaró, vakaró retusált pengén, vakarószilánkon, hajógerinc alakú vakaró, magkővakaró és gyaluvakaró. A 8. típuson belül 4 db magasvakaró található.

Az összetett eszközök között csak vakaró–árvéső kombinációt találunk. 1 db fűrő van az eszközkészletben. Az árvéső típusai is elég szegényesek, oldalsó élű és magkőárvéső található közöttük. Az egész hosszában tompított szélű penge, kap-

4. ábra Az alsó kultúrréteg kőeszközkészletének típus szerinti megoszlása
Fig. 4. A distribution of the lithic implement assemblage of the lower culture layer according to types.

ró és tompított hátú mikropenge is előfordul a leletanyagban. Az egyéb típusban egy lándzsahegyet, egy nyélszerű kiképzésű pengét és egy kaparó–vakaró kombinációt soroltam. A kísérőanyaga: 2 db ütőkő, 11 db magkő, 1 db nyersanyagrög.

Az 1957–59. évi ásatások során rétegtanilag jól elkülöníthető két különálló kultúrréteget tártak fel. Az ásatásból 10 db eszközt nem lehetett réteghez kötni. Ezek: 1 db vakarópenge, 1 db vakaró retusált pengén, 1 db vakarószilánkon, 2 db magkővakaró, 1 db vakaró–árvéső kombináció, 1 db fűrész és 1 db középső élű árvéső. A réteghez nem köthető kísérőanyag: 2 db ütőkő, 1 db retusőr, 4 db nyersanyagdarab, 1 db simító.

A felső kultúrréteg jóval gazdagabb az alsónál, 135 db eszközt tartalmazott. A vakarótípusok az eszközkészlet közel felét teszik ki, s a következő típusokat tartalmazza: vakarópenge, atipikus vakarópenge, kettős vakaró, ívelt vakaró, vakaró retusált pengén, vakarószilánkon, hüvelykköröm alakú vakaró, orros vakaró, magkővakaró és gyaluvakaró. A 8. típusnál 1 db, a 15. típusnál 5 db magasvakarót lehetett elkülöníteni. A felsoroltakból kitűnik, hogy itt a legváltozatosabbak a vakarók, s olyan típusokat is tartalmaznak, melyek az előző ásatások során nem jöttek elő.

Az összetett eszközök közül csak vakaró–árvéső kombinációt találunk. Az árvésők között középső élű, oldalsó élű árvéső (10 db), sarkos árvéső (4 db), vállas árvéső (1 db), sokszögű árvéső, ikervéső⁴⁰ (2 db), hajlott árvéső és konkáv csonkítású retusált árvéső található.

Nem jelentős a megmunkált pengeeszközök aránya sem. Egyenesen csonkított, retusált penge, kettős csonkítású penge és egy völgyelt penge képviseli ezt a típust. Az előző ásatások során sem sikerült találni vállas darabot, itt is csupán egyetlen egy példányt lehetett meghatározni.

Egyedülálló továbbá az ún. „pièce esquillée” (szilánkolt eszközök) eszközcsoporthoz viszonylag jelentős aránya a leletanyagban. A lakókunyhó belsejéből jöttek elő, kevés a számuk, de szériászerűek.

A kaparók száma sem jelentős, a mikropengék közül a csonkított mikropenge, a tompított hátú mikropenge és a csonkított hátú mikropenge van jelen a leletanyagban.

Elég jelentős az egyéb típusba sorolt eszközök száma. Tételesem ezek a következők – hangsúlyozom, hogy ezeket csupán a francia szisztemába lehet nehezen, ill. egyáltalán nem beleilleszteni –: 4 db vállszerű kiképzésű penge (a típus nem

⁴⁰ Mivel a francia terminológiában nincs meg külön az ún. „Zwillingstichel” típus, ezért a 31. típusba soroltam, mint kettős árvésőt.

azonos az 57. típus vállas darabjaival), nyélszerű kiképzésű penge (2 db), vakaróélű kavicsgerezd (1 db), magasvakaró kavicsdarabon (3 db), vésőélű szilánk (4 db), kavicsdarabon vésőél (1 db), kanalas vésőszerű eszköz (1 db).

A váll-, ill. nyélszerű kiképzésű pengéknél általánosan megfigyelhető, hogy a váll- és nyélrészt nem retusálással alakították ki, inkább egy-két durva ütéssel, melynek hatására nagyobb darabok törtek le a pengéből. E miatt megkérdőjelezhető, hogy egyáltalán szándékos megmunkálással van-e dolgunk, vagy csak véletlen eszközökkel.

A kíséroránya: 1 db ütőkő, 39 db magkő, 2 db retusőr, 31 db nyersanyagdarab.

Az alsó kultúrréteg rendkívül szegényesnek bizonyult, mindössze 17 db eszközt tartalmazott. A vakarók között csak a vakarószilánkon és gyaluvakaró található. A fúró- és a pengeeszköz mennyiségileg elenyésző (1–1 db). Az árvésőtípusokat 1 db oldalsó élű árvéső, 2 db sarkos árvéső és több magkőárvéső képviseli. A kaparók száma a többi eszközhöz képest magas. Az egyéb típusba egy nyélszerűen kiképzett pengét soroltam.

A kíséroránya: 4 db nyersanyagrög, 19 db magkő, 1 db üllő.

Feltűnő az alsó kultúrréteg eszközszegénysége, azonban a megelőző ásatások során sem került elő olyan nagy mennyiségű eszköz, hogy ennek alapján megkérdőjelezhetnénk az alsó réteg különállóságát. A rétegtani helyzet bizonyítja a réteg különállóságát.

V. AZ ALSÓ ÉS FELSŐ KULTÚRRÉTEGHEZ SOROLT RÉGÉSZETI ANYAG ÉRTÉKELÉSE:

A lelőhely felső kultúrrétegéhez 251 db kőeszközt lehetett sorolni. Ez a francia felsőpaleolit 92-es típuslistából ⁴¹ összesen 38 típust tartalmazott. (3. ábra) Az alsó kultúrréteghez 180 db eszközt lehetett kötni, 26 típussal. (4. ábra)

VAKARÓK (1–15. TÍPUS)

A felső kultúrrétegben 109 db a vakarók száma. (5. ábra)

A típuson belül a *vakarópenge* (30 db), *vakarószilánkon* (30 db), a *magkővakaró* (21 db) és a *vakaró retusált pengén* (11 db) formák dominálnak.

A vakarók száma az alsó kultúrrétegben kevesebb, 64 db. (6. ábra)

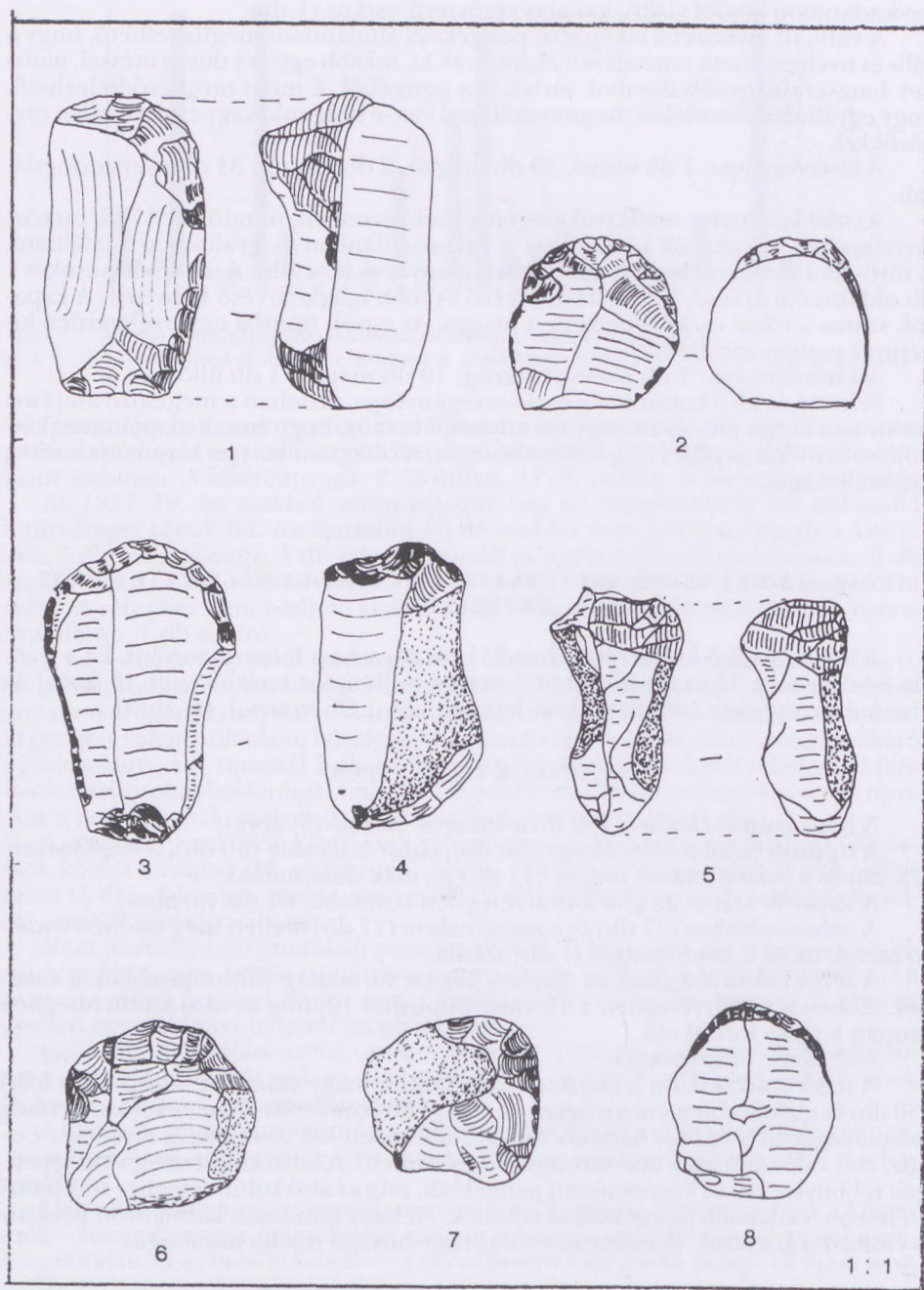
A *vakarószilánkon* (27 db) és a *magkővakaró* (27 db) mellett még említésre méltó mennyiségű a *vakarópengék* (7 db) száma.

A felső kultúrrétegben az alsóhoz képest formailag változatosabbak a vakarók. Ebben a kultúrrétegben a 15 vakarótípusból 12, míg az alsó kultúrrétegben csupán 8 típus fordul elő.

1–2. típus: *Vakarópengék*

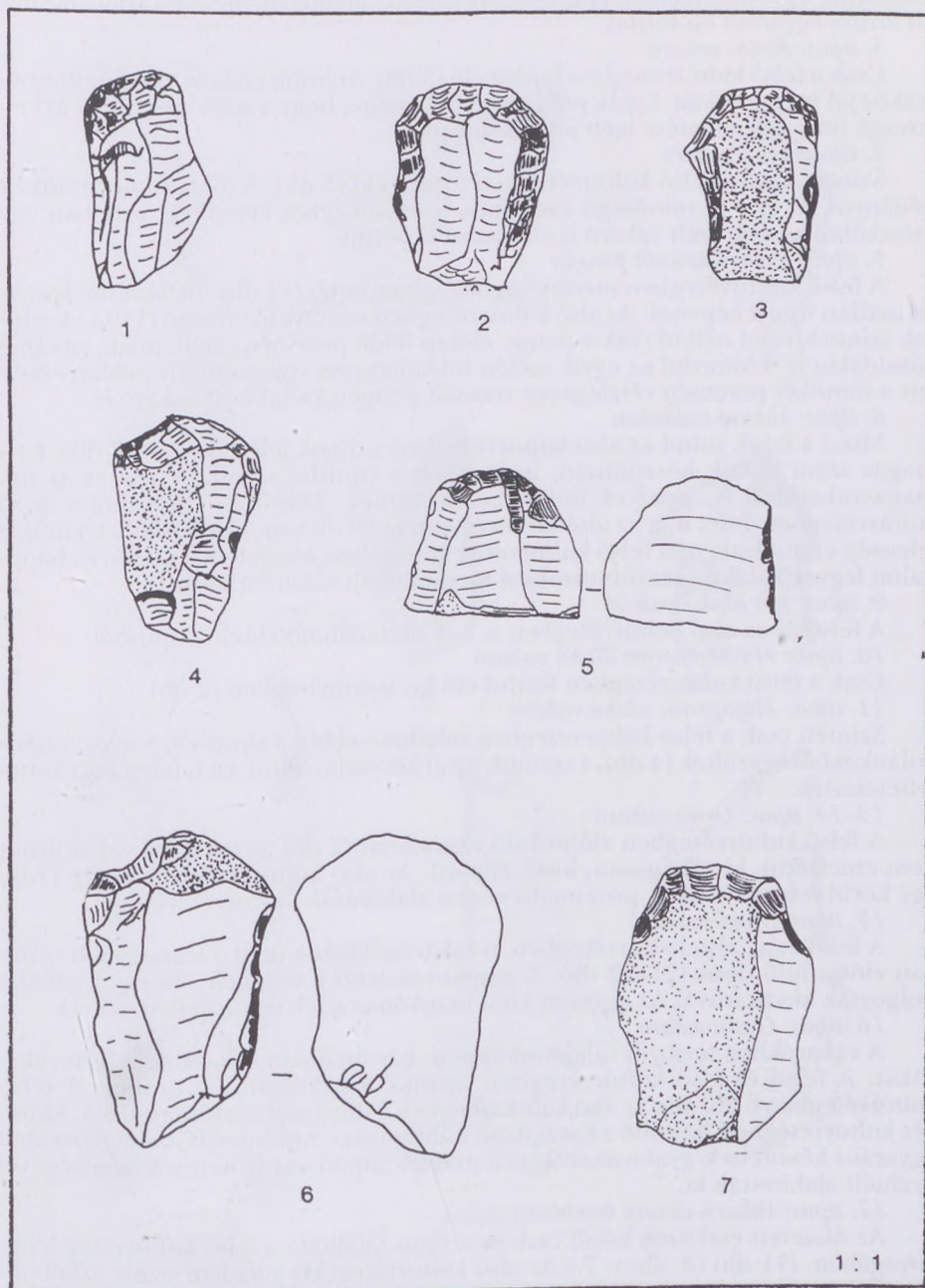
A felső paleolitikum jellegzetes vakarótípusa nagy számban fordul elő a felső (30 db) és csekélyebb mennyiségben az alsó (7 db) kultúrrétegben. A két kultúrréteg leletanyagában a tipikus darabok mellett, feltűnően sok az atipikus, töredékes eszköz, ami valószínűleg a nyersanyagnak köszönhető. A felső kultúrréteg vakarópengéit többnyire kis- és közepméretű pengékből, míg az alsó kultúrréteghez soroltakat szélesebb, vaskosabb pengékből készítették. Néhány gondosan kidolgozott példány is előfordul közöttük, ilyenkor az eszköz nyersanyaga is jobb minőségű.

⁴¹ Bordes–Perrot 1953, 32–333.; Bordes–Perrot 1954, 327–335.; Bordes–Perrot 1955, 76–79., 408–412.; Bordes–Perrot 1956, 547–559.;

5. ábra
Fig. 5.

Vakarók a felső kultúrrétegből
Scrapers from the upper culture layer

6. ábra
Fig. 6.

Vakarók az alsó kultúrrétegből
Scrapers from the lower culture layer

A pengék proximalis végén – többnyire legyező alakú vakaróretusokkal – alakították ki a vakarófrontot, de néha peremi retusokat is használtak. A vakarófront változatos: egyenes, konkáv, konvex és az eszköz valamelyik oldalára koncentrálódó forma egyaránt előfordul.

3. típus: *Kettős vakaró*

Csak a felső kultúrrétegben fordul elő (3 db). Számuk csekély, de mindhárom eszköz jól megmunkált. Egyik példány érdekessége, hogy a rossz minőségű nyersanyaga (mészkö) ellenére igen jól kidolgozott.

4. típus: *Ívelt vakaró*

Szintén csak a felső kultúrrétegben fordul elő (5 db). A jobban megmunkált példányok itt is a jó minőségű radiolarit nyersanyagból készültek, azonban egy mészköből készült ívelt vakaró is előfordul közöttük.

5. típus: *Vakaró retusált pengén*

A felső kultúrrétegben mennyiségileg jelentősebb (11 db), de kevésbé karakterisztikus típust képvisel. Az alsó kultúrrétegben számuk elenyésző (1 db). A retusok szinte kivétel nélkül csak a penge előlap felőli peremén találhatók, ritkán a hátoldalán is. Előfordul az egyik szélén folyamatosan végigretusált példány mellett a mindkét peremén részlegesen retusált pengén kialakított vakaró is.

8. típus: *Vakaró szilánkon*

Mind a felső, mind az alsó kultúrrétegben számuk jelentős (30–27 db). Ez a magas szám annak köszönhető, hogy ebbe a típusba soroltam azokat az ún. magasvakarókat is, amelyek szilánkból készültek. Ebből a változathoz a felső kultúrrétegben 7 db, míg az alsó kultúrrétegben 22 db van. Egy későbbi technikai jelenség előfutáraként a felső kultúrréteg anyagában megjelenik az elő- és hátoldalon legyező alakú vakaróretusokkal megmunkált vakarószilánk.

9. típus: *Kör alakú vakaró*

A felső és az alsó kultúrrétegben is 1–1 db található ebből a típusból.

10. típus: *Hüvelykköröm alakú vakaró*

Csak a felső kultúrrétegben fordul elő kis mennyiségben (2 db).

11. típus: *Hajógerinc alakú vakaró*

Szintén csak a felső kultúrrétegben található ebből a típusból. Széles, vaskos szilánkokból készültek (4 db), s számuk jóval kevesebb, mint azt a telep régi ásatói feltételezték.

13–14. típus: *Orros vakaró*

A felső kultúrrétegben előforduló típusoknál (2 db) az orrszerű vakarófront nem emelkedik ki túlságosan, kissé ellapul. Az alsó kultúrrétegben pedig (1 db) egy körül retusált szilánk proximalis végén alakították ki az orrszerűséget.

15. típus: *Magkövakaró*

A felső és az alsó kultúrrétegben, a vakarószilánkok után a legnagyobb számban előforduló típus (21–27 db). A magkövek leütési felületét, ill. egyik oldalát dolgozták ki vakaróvá. Az egészen kicsi magkömaradékokat is felhasználták.

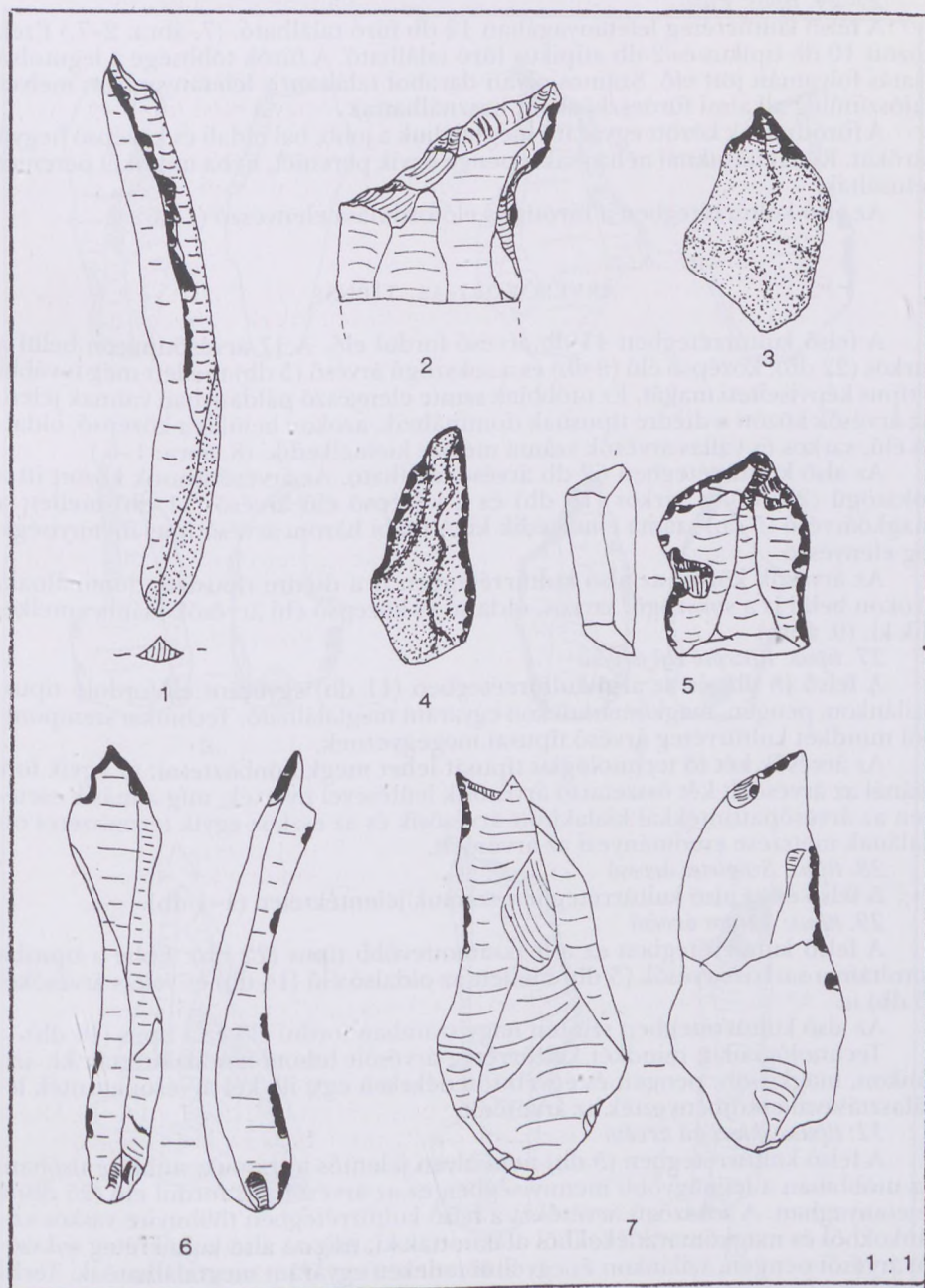
16. típus: *Gyaluvakaró*

A vakarókhöz tartozik tulajdonképpen, bár önállóan is kezelik a gyaluvakarókat. A felső és alsó kultúrrétegben számuk megközelítően azonos. A felső kultúrrétegben 6 db, míg az alsó kultúrrétegben 5 db gyaluvakaró fordul elő. Mindkét kultúrrétegben hasonló az eszközök kidolgozása. Szilánkokból, magkövekből egyaránt készítettek gyaluvakarókat: a magkö talpán vakaróretusok segítségével gyaluelt alakították ki.

17. típus: *Vakaró-árvéső kombinált eszköz*

Az összetett eszközök közül csak ez a típus található a felső kultúrréteg leletanyagában. (11 db) (8. ábra: 7.) Az alsó kultúrrétegben jelenléte szinte szimbolikus: 1 db.

A legtöbb kombinációnál az eszközök proximalis végét vakaróvá, míg distalis végét árvésővé alakították.

7. ábra
Fig. 7.

Kőeszközök a felső kultúrrétegből
Lithic implements from the upper culture layer

21. típus: *Fúró–vakaró*

Csak az alsó kultúrrétegben fordul elő kis számban (1 db).

23–24. típus: *Fúró*

A felső kultúrréteg leletanyagában 12 db fúró található. (7. ábra: 2–7.) Ezek között 10 db tipikus és 2 db atipikus fúró található. A fúrók többsége a legutolsó ásatás folyamán jött elő. Számos olyan darabot találtam a leletanyagban, melyet valószínűleg alkalmi fúróeszközként használhattak.

A fúrotípusok között egyaránt megtaláljuk a jobb, bal oldali és középső hegyű fúrókat. Kialakításuknál néha csak a penge egyik peremét, néha mindkét peremét retusálták.

Az alsó kultúrrétegben a fúrotípus előfordulása elenyésző (1 db).

ÁRVÉSŐK (27–43. TÍPUS)

A felső kultúrrétegben 41 db árvéső fordul elő. A 17 árvésőtípuson belül a sarkos (22 db), középső élű (8 db) és a sokszögű árvéső (5 db) mellett még további 5 típus képviselteti magát. Ez utóbbiak szinte elenyésző példányban vannak jelen. Az árvésők között a diédre típusúak dominálnak, azokon belül is a középső, oldalsó élű, sarkos és vállas árvésők száma messze kiemelkedik. (8. ábra: 1–6.)

Az alsó kultúrrétegben 62 db árvéső található. Az árvésőtípusok között itt a sokszögű (25 db), a sarkos (16 db) és a középső élű árvéső (11 db) mellett a magkőárvéső (5 db) száma emelkedik ki. A többi három árvésőtípus mennyiségileg elenyésző.

Az árvésők között az alsó kultúrrétegben is a diédre típusúak dominálnak, azokon belül is a sokszögű, sarkos, oldalsó és középső élű árvésők száma emelkedik ki. (9. ábra)

27. típus: *Középső élű árvéső*

A felső (8 db) és az alsó kultúrrétegben (11 db) egyaránt előforduló típus. Szilánkon, pengén, magkőmaradékon egyaránt megtalálható. Technikai szempontból mindkét kultúrréteg árvéső típusai megegyeznek.

Az árvésők két fő technológiai típusát lehet megkülönböztetni: az egyik formánál az árvésőélt két összetartó árvésősík leütésével nyerték, míg a másik esetben az árvésőpattintékkal kialakított árvésősík és az eszköz egyik természetes oldalának metszése eredményezi az árvésőélt.

28. típus: *Szögletes árvéső*

A felső és az alsó kultúrrétegben számuk jelentéktelen (1–1 db).

29. típus: *Sarkos árvéső*

A felső kultúrrétegben ez a legszámottevőbb típus (22 db). Ebbe a típusba soroltam a sarkos árvésők (5 db) mellett az oldalsó élű (14 db) és vállas árvésőket (3 db) is.

Az alsó kultúrrétegben szintén nagy számban fordul elő ez a típus (16 db).

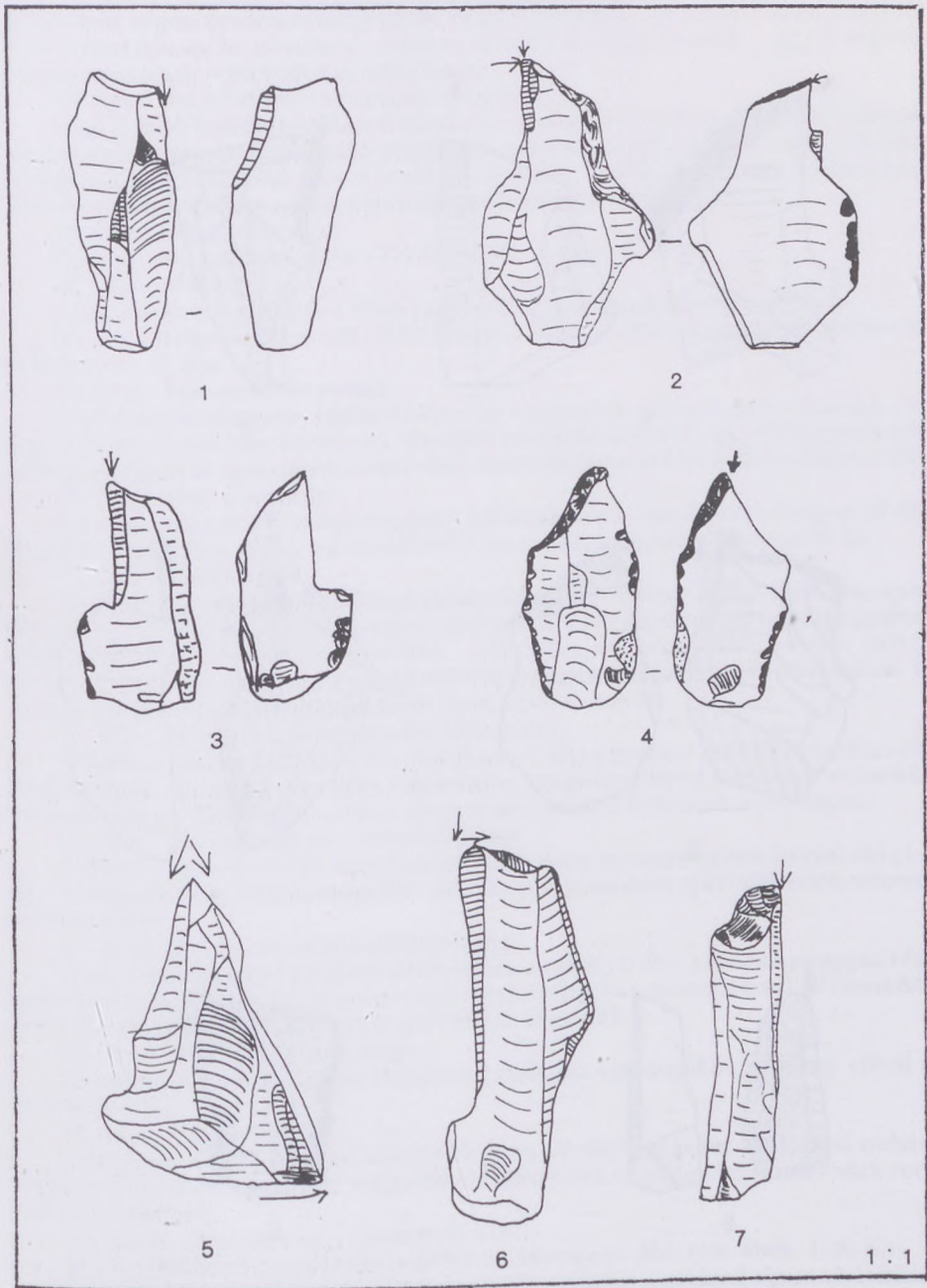
Technológiaiilag mindkét kultúrréteg árvésőit hasonlóan alakították ki: szilánkon, magkővön, pengén és egyéb töredékeken egy, ill. két árvésőpattinték leválasztásával eredményezték az árvésőélt.

31. típus: *Sokszögű árvéső*

A felső kultúrrétegben (5 db) nem olyan jelentős a számuk, mint az alsóban. Ez utóbbiban a legnagyobb mennyiségben ez az árvésőtípus fordul elő (25 db) a leletanyagban. A sokszögű árvésőket a felső kultúrrétegben többnyire vaskos szilánkokból és magkőmaradékokból alakították ki, míg az alsó kultúrréteg sokszögű árvésői pengén, szilánkon és egyéb töredékeken egyaránt megtalálhatóak. Technikailag a középső élű és a sarkos árvéső kombinációi.

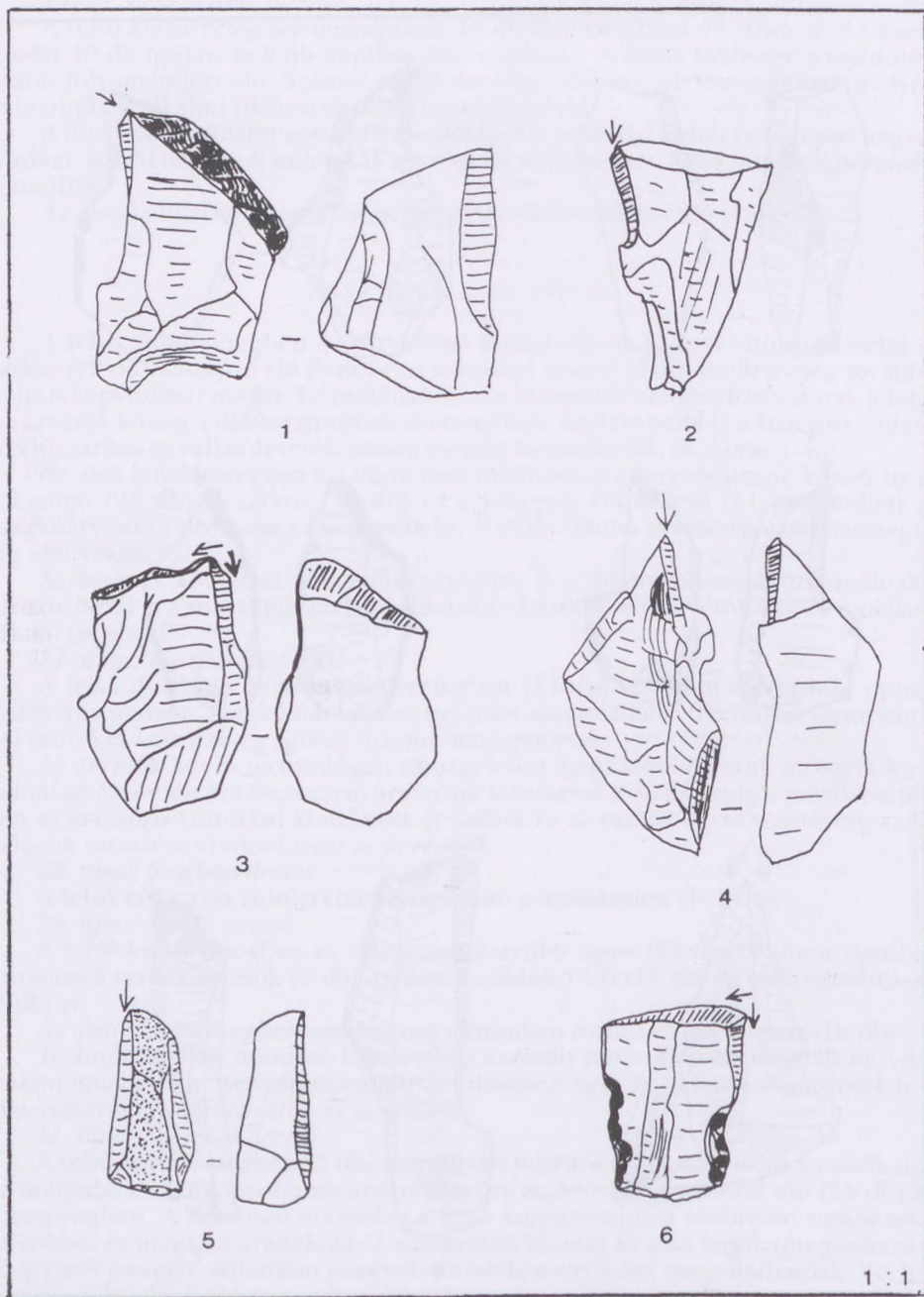
32. típus: *Hajlott árvéső*

A felső kultúrrétegben egyetlen példányt lehetett azonosítani ebből a típusból.

8. ábra
Fig. 8.

Árvésők a felső kultúrrétegből
Burins from the upper culture layer

9. ábra
Fig. 9.

Árvésők az alsó kultúrrétegből
Burins from the lower culture layer

35. típus: *Árvéső ferdén retusált csonkításon*

Mindkét kultúrrétegben szórványosan előforduló típus (1–2 db). Technológiailag ugyanúgy készültek az eszközök a felső és az alsó kultúrrétegben: a pengék proximális végeit ferdén csonkították, majd retusálták. Az árvésőélt ez a retusált ferde csonkítás és az ellenkező oldalon leütött árvésőpattinték – egyik esetben természetes törés – metszése eredményezi.

36. típus: *Árvéső konkáv retusált csonkításon*

Csak a felső kultúrrétegben fordult elő (2 db). Technológiailag a 35. típussal megegyezik: a penge proximális végét lemetszették, majd retusálással egy konkáv csonkított részt nyertek. Ez a konkáv retusált csonkítás és egy oldalirányú árvésőpattinték leütése során nyert sík eredményezi az árvésőélt.

38. típus: *Keresztélű árvéső*

Csak az alsó kultúrrétegben fordul elő ez a típus (2 db).

43. típus: *Magköváréső*

Jelentéktelen a számuk a felső kultúrréteg leletegyüttesében (1 db).

Az alsó kultúrrétegben már több henger, ill. kúp alakú magkövön alakítottak ki árvésőélt. (5 db)

50. típus: *Mikrogravette pengék*

A felső kultúrréteg anyagában Gravette-hegyet, ill. -pengét nem találunk, csupán 3 db mikro példány került elő. Mindhárom eszköznél a penge előlapjának jobb szélét dolgozták ki: apró peremi meredek retusokkal tompították le a pengék szélét.

52. típus: *Font-Yves hegy*

Szintén csak a felső kultúrrétegben találunk ilyen típusú mikrohegyet (2 db). Mindkettő peremét rövid, többé-kevésbé meredek retusokkal dolgozták ki.

57. típus: *Vállas eszköz*

Szoros értelemben vett vállas eszközt csak egyet lehetett meghatározni, azonban több vállszerű kiképzésű darabot találunk a felső kultúrréteg leletanyagában. Ezek többnyire természetes törésűek, szándékos megmunkálás nyoma nélkül. Az egyetlen vállas eszközt egy nagyméretű pengeszerű szilánkból alakították ki. Az alsó kultúrrétegben nem találunk ilyen típusú eszközt.

58. típus: *Teljes hosszában tompított hátú penge*

A felső (2 db) és az alsó kultúrrétegben (1 db) egyaránt csekély számban előforduló típus. Az eszközök szélét folyamatos, megközelítőleg meredek retusokkal tompították le, esetenként ezek a retusok mélyebben felfutnak az előlapra.

60. típus: *Retusált egyenes csonkítású penge*

A felső és az alsó kultúrrétegben jelentéktelen mennyiségben fordul elő (1–1 db). A pengéken az eszköztengelyre merőleges csonkítást apró meredek retusokkal retusálták.

62. típus: *Retusált konkáv csonkítású penge*

Csak a felső kultúrrétegben található ez a típus (1 db). Elő- és hátlapján részlegesen retusált penge proximális végén alakították ki a retusált konkáv csonkított részt. A csonkítást apró meredek retusokkal végezték.

64. típus: *Kettős csonkítású penge*

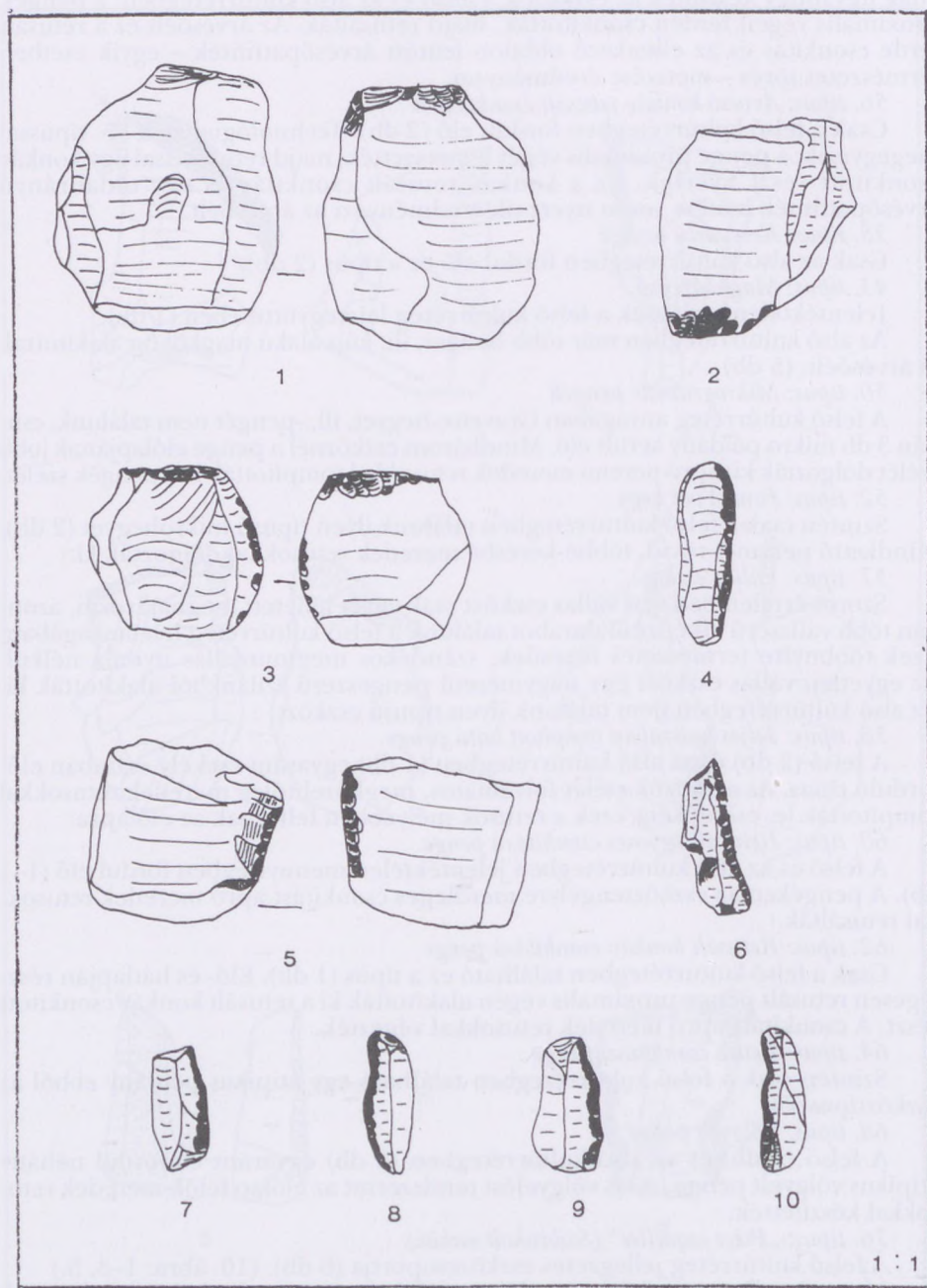
Szintén csak a felső kultúrrétegben található egy atipikus példány ebből az eszköztípusból.

68. típus: *Völgyelt penge*

A felső (1 db) és az alsó kultúrrétegben (2 db) egyaránt előfordul néhány atipikus völgyelt penge. A kis völgyelést rendszerint az előlap felől, meredek retusokkal készítették.

76. típus: *„Pièce esquillée” (Szilánkolt eszköz)*

A felső kultúrréteg jellegzetes eszközcsoportja (6 db). (10. ábra: 1–3, 5.) Mennyiségileg nem jelentős, viszont kifejezetten standard típus. A leírások szerint az első lakókunyhón belül, egy helyen találták őket. Általában kisméretű négyzetes szilánkokból készítették. A szilánkok proximális végén elő- és/vagy

10. ábra Kőeszközök a felső kultúrrétegből
Fig. 10. Lithic implements from the upper culture layer

hátlap felől kis „szilánkokskákat” választottak le. Az alsó kultúrrétegben csupán egyetlen ilyen típusú eszköz található.

77. típus: *Kaparó*

Viszonylag nagy számban fordul elő a felső kultúrréteg leletanyagában (12 db). Többnyire egyenes élű szilánkkaparók.

Az alsó kultúrrétegben is számottevőbb a kaparók száma (6 db). Az eszközkészletben egész sorozatot alkotnak a nagyobb méretű kavicsokból készült kaparók.

78. típus: *„Raclette”*

Az alsó kultúrrétegben egyetlen darab található ebből a típusból.

84. típus: *Csonkított mikropenge*

A felső kultúrrétegben található egy apró meredek retusok segítségével ferdén csonkított kis penge.

85. típus: *Tompított hátú mikropenge*

A felső (19 db) és az alsó kultúrrétegben (32 db) a vakarók és az árvésők után a legnagyobb mennyiségben előforduló eszköz. A felső kultúrrétegben található típusokat többnyire az egyik szélükön tompították, de találunk mindkét szélén tompított hátú mikropengét is. A pengék jobb, ill. bal szélét apró, rövid meredek retusokkal végigretusálták. (10. ábra: 4, 6–10.)

Az alsó kultúrrétegben előforduló típusok többségükben megegyeznek a felső kultúrrétegben találtakal, néhány esetben azonban a retusok elnagyoltak, s mélyen felfutnak az eszközfelszínre.

86. típus: *Csonkított, tompított hátú penge*

A felső kultúrrétegben egyetlen példány található ebből a típusból. A ferde csonkítású penge egyik szélét meredek retusokkal részlegesen letompították.

89. típus: *Völgyelt mikropenge*

Szintén csak a felső kultúrrétegben fordult elő egy völgyelt mikropenge. Hegyes, majdnem az egész területén végigretusált mikropenge két szélét enyhén bevölgyelték.

92. típus: *Egyéb*

A 92. típusba soroltam mindazokat a darabokat, melyeket nem lehetett a többi listatípus közé felvenni, de feltehetően eszközként szolgáltak. A felső kultúrrétegben (20 db) jóval több az egyéb kategóriába sorolt eszközök száma, mint az alsó kultúrrétegben (2 db).

A felső kultúrrétegben ezek típus szerint a következők: 1 db vágóéllal ellátott kavicsdarab, 4 db nyélszerűen kidolgozott penge, 1 db keresztélű vágóeszköz, 1 db kaparó és vakaró kavicsstöredéken, 3 db magasvakaró kavicsdarabokon, 4 db vállszerűen kidolgozott penge, 1 db vakaróélű kavicsdarab, 4 db vésőélű kavicsdarab, 1 db kanalas vésőszerű eszköz. A váll- és nyélrészt a pengéken nem retusálással, hanem többnyire egy vagy több erős ütéssel választották le a pengék distalis vagy proximalis részén.

Egyéb kísérőanyag a felső és az alsó kultúrrétegben

Az alsó és felső kultúrrétegben található kísérőanyag nagyon szegényes, szinte néhány darabból áll. A fentiekén kívül még okkerrögöket és kagylókat is találtak a felső kultúrrétegben. Az alsó kultúrréteg érdekességeként meg kell említeni egy csiszolt homokkőkarika felét, melyhez hasonló más gravetti lelőhelyről is ismerünk.

Ütőkő: A felső kultúrrétegben (6 db) az ütőkővek erős használati nyomot mutatnak. Tojásdad, ill. kerek formájú homokkődarabokat használtak fel ütőkővekként. Széleiken vörös okkernyomok láthatóak. Az alsó kultúrrétegben (4 db) szintén homokkőből készítették az ütőkőveket, felületük fényesre csiszolódott a használatuk során.

Retusőr: A felső kultúrrétegből előkerülő piskóta alakú kvarcit és homokkődarab retusőrként szolgált. Számuk feltűnően kevés, s ezt a 2 darabot is a legutolsó ásatás során találták. Bizonyos, hogy ennél sokkal több lehetett a telepen.

Üllő: Egy nagyjából téglalap alakú üllő töredéke került elő a felső kultúrrétegből. Ezen kívül csupán feltételezhető, hogy a két mészkőlap valamilyen alátétként szolgálhatott. Egy üllő az alsó kultúrrétegből is előjött.

Sütőlap: A felső kultúrrétegből került elő egy homokkőlap, aminek a felületén vörösbarna elszíneződött égésfoltok találhatók, erősen repedezett.

Magkő: A felső (85 db) és alsó kultúrrétegben (49 db) egyaránt több gömbölyded (diszkoid) ill. kúp alakú magkővel, ill. magkőmaradékkal találkozunk a leletanyagban. Ezek mellett előfordul az ellentétes leütési felületű hengeres alakú magkő is.

Nyersanyagdarab

Az alsó kultúrréteg több különböző méretű nyersanyagrögöt tartalmazott. (45 db)

VI. NYERSANYAG

A lelőhely alsó és felső kultúrrétegből, s a réteghez nem köthető helyekről származó szilánkok, gyártási hulladékok, pengék és eszközök legnagyobb hányada radiolaritból készült. A radiolaritoknak két fő változata különíthető el:

1. a mecseki radiolarit a következő színekben található: sötétbarnás lila, szürke-sárgásfehér, zöldesszürke selyemfényű, rózsaszín,

2. a bakonyi radiolaritot a szentgáli vörös, mustársárga-sárga mangános, barna-májbarna és egyéb színű változatai képviselik.

A különböző színű limnokvarcit (áttetsző kékesfehér patinás, fehér patinás, fehér-kékesszürke, rózsaszín fehér mintás áttetsző, átlátszatlan fehér, sárgásfehér, karneol) és hidrokvarcit nyersanyag is előfordul. Az obszidián elenyésző számban (kb. 1%) található a leletanyagban, összesen 2 db eszköz és kb. 5 db szilánk készült az ún. kárpáti I. típusú obszidiánból.

Az ún. Vág-völgyi régészeti anyagban szereplő fehér, erősen patinás, belül áttetsző „tűzkő” előfordulása szórányosan megfigyelhető. Továbbá 2–4% körül mozog az egyéb nyersanyag: kvarcit, permi vörös homokkő, hematit-rögök, kovás változatai is, limonit konkreció, mészmárga, mészkő és fekete szarukő vagy lidit.⁴²

Az eszközök kb. 50–60%-át a jobb minőségű radiolaritból és limnokvarcitból készítették. A nagyjából áttetsző, általában sárgásszürke kavicskérges „helyi” kovakavics 25–30%-át teszi ki a nyersanyagnak.

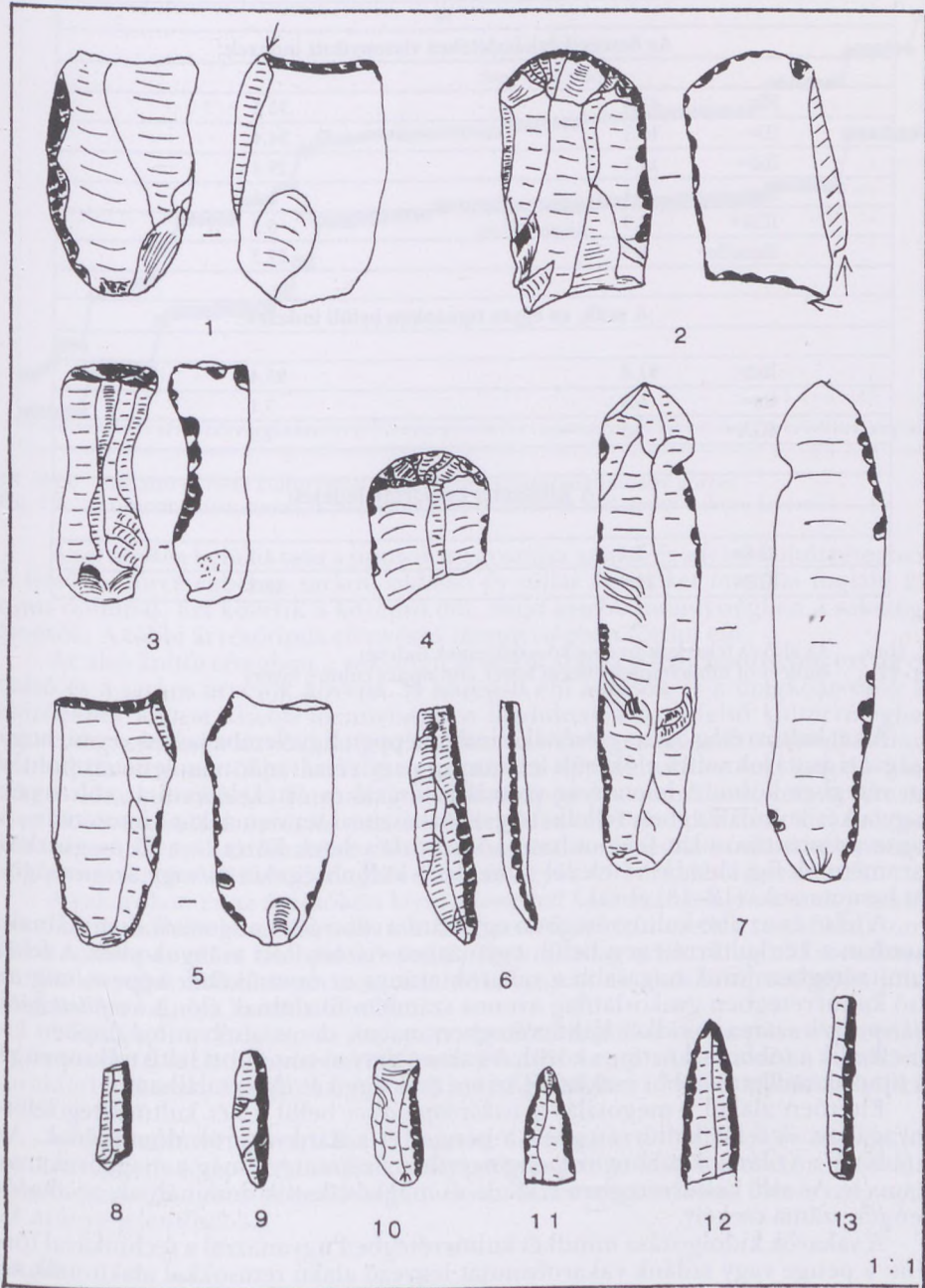
VII. ÉRTÉKELÉS

A ságvári paleolit lelőhelyről előkerült leletanyagot Gábori M. már több helyen részben –, de a kőeszközök átfogó statisztikai vizsgálatára is kiterjedő részletes anyagközlés nélkül – ismertette.⁴³ Az 1936. évi ásatás alsó és az 1957. évi ásatás felső kultúrrétegében talált leletanyag mennyiségét leszámítva a telep anyaga ásatásonkénti külön-külön statisztikai feldolgozásra nem alkalmas.

A leletanyag kis mennyisége miatt a különböző ásatások anyagát alsó és felső kultúrréteg szerint összevontam. Azokat a leleteket –, annak ellenére, hogy közöttük igen szép típusos eszközöket találunk – amelyeket semmiképpen nem lehetett már réteghez kötni, nem vettem fel a statisztikai adatok közé. (11. ábra)

⁴² T. Biró K. szóbeli közlése.

⁴³ Gábori-Gábori-Csánk 1957, 3–44.; Gábori 1964, 30–51.

11. ábra
Fig. 11.

Kultúrréteghez nem köthető kőeszközök
Lithic implements cannot be connected to culture layers

Felső kultúrréteg		Alsó kultúrréteg	
(251 db)		(180 db)	
%			
Az összeszközkészletéhez viszonyított indexek:			
IG=	43.4		35.5
IB=	16.3		34.4
Ibd=	14.3		29.4
Ibt=	1.1		1.1
IGA=	2.3		0.5
Ilamelle=	8.7		27.5
A szűk, az egyes típusokon belüli indexek:			
Ibd=	81.8		85.4
Ibt=	6.8		3.1
IGA=	5.5		1.5
A jellegzetes csoportok indexei:			
GA=	5.1		1.1
GP=	11.9		18.8

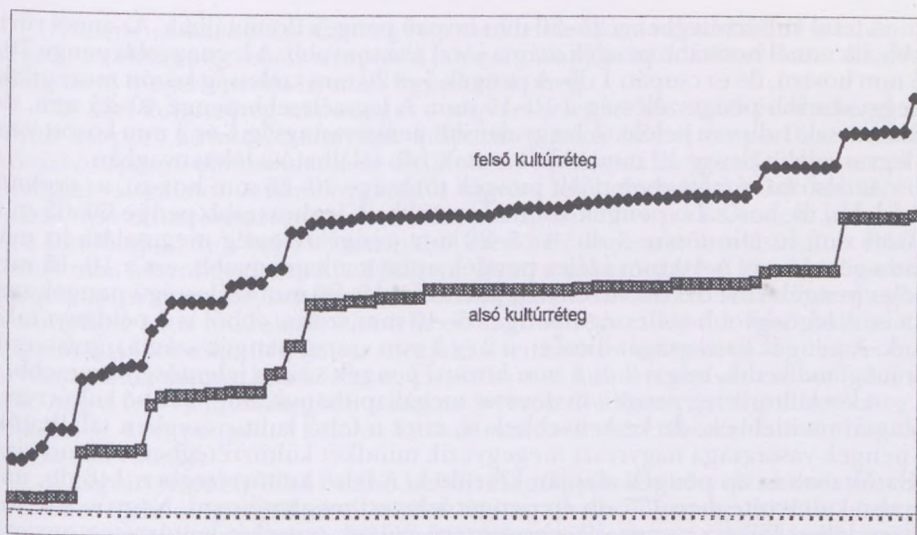
12. ábra Az alsó és felső kultúrréteg köeszközeinek indexei
Fig. 12. Indices of lithic implements of lower and upper culture layers

A két kultúrréteg összevetésénél mindenképpen figyelembe kellett venni, hogy a ságvári ásatások során előkerült leletanyag nagy részét már nem lehetett pontosan réteghez kötni. A leletanyag szétválasztásával és értékelésével az volt a cél, hogy a két kultúrrétegben fellelhető eszközkészítési tendenciákat kimutatva –, a szinte azonos típusokat felvonultató köeszközkészletek között – a fő megoszlási paraméterek figyelembe vételével a meglévő különbségeket és/vagy azonosságokat bemutassuk. (12–13. ábra)

A felső és az alsó kultúrrétegben egyaránt a *vakarók* és az *árvésők* dominálnak, azonban a két kultúrrétegen belül, egymáshoz viszonyított arányuk eltér. A felső kultúrrétegben jóval magasabb a vakarók aránya az árvésőkéhez képest, míg az alsó kultúrrétegben gyakorlatilag azonos számban fordulnak elő. A *tompított hátú mikropengék* száma mindkét kultúrrétegben magas, de az alsóban meglepően kiemelkedik a többi eszköztípus közül. A vakaró-árvéső-tompított hátú mikropenge fő típusok mellett a többi eszközből szinte csak egy-két típus található.

Eltérően alakul a megoszlás a *vakarótípusokon* belül a két kultúrréteg leletanyagában. A felső kultúrrétegben a penge- és szilánkvakarók dominálnak. Az utóbbinál a szilánkok többnyire pengeszerűek. Számottevő még a magkővakarók száma is. Az alsó kultúrrétegben szilánk- és magkővakarók dominálnak, a vakarópengék száma csekély.

A vakarók kidolgozása mindkét kultúrrétegben ugyanazzal a technikával történt: a penge vagy szilánk vakarófrontját legyező alakú retusokkal alakították ki, néha apró, peremi retusokat is felhasználtak. A vakarófront változatos, különböző formákat mutat a vakarókon. A magköveken néha csak az egyik vágóélt, néha az egész felületét megmunkálták.

13. ábra Az alsó és felső kultúrréteg kőeszköztípusainak kummulatív görbéi
Fig. 13. Cumulative curves of implement types of lower and upper culture layers

Az árvésőkön belül is más a típusok megoszlása az alsó és a felső kultúrrétegben. A felső kultúrrétegben a sarkos, oldalsó és vállas árvésőket magába foglaló 29. típus dominál. Ezt követik a középső élű, majd kisebb mennyiségben a sokszögű árvésők. A többi árvésőtípus elenyésző mennyiségben fordul elő.

Az alsó kultúrrétegben a sokszögű árvésők száma a legjelentősebb, ezt az oldalsó és a sarkos árvésők követik. A középső élű árvésők és a magkőárvésők az előzőekhez képest kisebb mennyiségben fordulnak elő. A felső kultúrrétegben szinte alig volt magkőárvéső, míg az alsóban viszonylag magasabb a számuk. Mindkét kultúrrétegben többé-kevésbé ugyanazok a típusok találhatók, csupán azok megoszlása különbözik. Formailag a diédre típusok dominálnak, míg a retusált csonkításon készített árvésők mennyiségileg elenyészőek. Általában kis- és közepes méretű árvésők találhatók a kultúrrétegben. Az árvésőket szilánkból, pengéből, pengeszerű szilánkból, magkövekből és egyéb töredékekből készítették.

A vakarókon és az árvésőkön kívül a *tompított hátú mikropengék* száma jelentős mindkét kultúrrétegben. Egy, ill. mindkét szélén apró, meredek retusokkal tompított mikropengéket találunk közöttük. Technikailag a két réteg mikroeszközei között lényeges különbséget nem találunk, csupán az alsó kultúrrétegben jóval magasabb a számuk, mint a felsőben.

A felső kultúrrétegben az ún. „*pièce esquillée*”-k külön kis csoportot alkotnak. Az összeszközkészlethez viszonyítva nem jelentős az arányuk, azonban rendkívül karakterisztikusak, standard típusok. Kicsi négyszögletes, vastag szilánkokból készítették őket.

A felső kultúrrétegben a fenti típusokat leszámítva a többi eszköz nagyon kis mennyiségben szerepel. Az archaikus *kaparók* mellett az összetett eszközök közül a *vakaró-árvéső* és a *fűrő-vakaró* kombinációkat lehet megemlíteni, illetve még a *fűrők* aránya jelentősebb.

Pengék

Az alsó és a felső kultúrréteg jellegzetes eszközei a pengék. Általánosságban a rövid, kicsi pengék dominálnak. Nagyon sok a töredékes darab, s a belőlük készített eszközök is töredékesek.

A felső kultúrrétegben a 25–30 mm hosszú pengék dominálnak. Az ennél rövidebb, ill. ennél hosszabb pengék száma jóval alacsonyabb. A legnagyobb penge 70–75 mm hosszú, de ez csupán 1 db. A pengék 5 és 20 mm szélesség között mozognak, a leggyakoribb pengeszélesség a 10–15 mm. A legszélesebb penge 40–45 mm, de szintén csak 1 db van belőle. A leggyakoribb pengevastagság 1 és 3 mm között van. A legvastagabb penge 12 mm, ebből is csak 1 db található a leletanyagban.

Az alsó kultúrrétegben talált pengék többsége 20–25 mm hosszú, az ezeknél rövidebb, ill. hosszabb pengék száma kevesebb. A leghosszabb penge 60–65 mm között van, ez mindössze 3 db. Az 5–20 mm pengeszélesség megoszlása itt már homogénebb, az 5–10 mm széles pengék aránya a legnagyobb, ezt a 10–15 mm széles pengék követik, de viszonylag jelentős a 15–20 mm szélességű pengék száma is. A legnagyobb szélességű penge 35–40 mm széles, ebből is 3 példányt talá-lunk. A pengék vastagságát illetően a 2 és 3 mm vastag pengék száma ugrásszerűen megemelkedik, míg a 3 és 8 mm közötti pengék száma jelentősen kevesebb.

A két kultúrréteg pengéit összevetve megállapíthatjuk, hogy az alsó kultúrréteg pengéi, rövidebbek, de keskenyebbek is, mint a felső kultúrrétegben található-k. A pengék vastagsága nagyrészt megegyezik mindkét kultúrrétegben. A fenti vizsgálatok csak az ép pengék alapján készültek. A felső kultúrrétegben 146 db, míg az alsó kultúrrétegben 177 db ép pengét lehetett meghatározni. Nagyon sok volt a töredékes, félkész penge, ill. pengeszerű szilánk mindkét kultúrréteg anyagában. Az ép pengék többségén a talon és a bulbos is megtalálható. Diédre talonú penge csak 1–2 db van a leletanyagban. Néhány esetben a pengék peremét egy, ill. két oldalon szórványosan retusálták.

VIII. ÖSSZEFOGLALÁS

A lelőhely kronológiai értékelése:

A 1957. évi ásatás idején gyűjtött faszénmintákból végzett C–14-es vizsgálat a következő abszolút dátumot eredményezte: az alsó kultúrréteg kora $18,600 \pm 150$ és $18,900 \pm 100$ (GRO.1783) BP, míg a felső kultúrrétegé $17,400 \pm 100$ és $17,760 \pm 150$ (GRO.1959) BP.⁴⁴

A lelőhely relatív kronológiája: A Würm III. időszak folyamatos löszképződésének idején Európa-szerte észlelhető csapadékosabb, gazdagabb vegetációjú klimatikai oszcillációt Magyarországon is sikerült kimutatnia Gáboriné Csánk Verának a ságvári ásatásokon végzett kísérletek segítségével. Ehhez a kb. 18 0000–17 0000 közötti ún. „mini-interstadiális”-hoz nemcsak régészeti lelőhelyeket, hanem paleolit rétegek-hez nem köthető humuszhorizontokat is soroltak. Erre a korszakra az egységes ún. Lascaux-Ságvár interstadiális elnevezést javasolta Gáboriné Csánk Vera.⁴⁵

Újabb megközelítés szerint a ságvári lelőhely kora a geokronológiailag tágabb értelmű Pilisszántói klimato-faunaszakaszba, a Ságvár stage Dunatűjváros h_2 –Tápióösvény h_1 fosszilis talajkomplexum köze eső időszakba tartozik. A két kis eny-he/humid interstadiális idején volt lakott a ságvári lelőhely.⁴⁶

A lelőhely jelenlegi kulturális értékelése:

A Balatontól néhány km-re található lelőhely a késői felsőpaleolitikum idején téli szálláshelyéül szolgált az s.l. Gravetti kultúrkörhöz tartozó specializált rénszarvas-vadász-csoportoknak. A telepen talált állatcsontanyag megoszlása alapján a vadászott állatok feldarabolása után a prémet és a húsos végtagsontokat elszállították.

⁴⁴ Gábori–Gábori–Csánk 1960, 127.; Gábori–Csánk 1970, 4.

⁴⁵ Gábori–Csánk 1978, 11.

⁴⁶ Dobosi–Vörös 1987, 58.; Dobosi 1997.

A telepen talált két kultúrréteg régészeti leletanyaga változatos, de kis mennyisége és az előkerült csekély települési jelenség alapján mindkét esetben csak rövid ideig tartó megtelepedés nyomai figyelhetők meg.

Az alsó kultúrréteg népességét a ságvári telepen kb. 1200 év elteltével egy olyan csoport követte, amelynek kőiparát a korábbi népcsoportéhoz hasonló kőeszköztípusok előfordulása, de attól eltérő tipológiai megoszlás jellemez. A tipológiai vizsgálatok eredményeként a ságvári lelőhelyen feltárt két kultúrréteg iparát tipotechnológiai szempontok alapján ugyanahhoz a s.l. Gravetti kultúrkörhöz sorolhatjuk, de a helyi viszonyokból eredő lényeges módosulásokat az értékelésnél nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ilyen a vakaró-árvéső lényegesen eltérő megoszlási aránya a két kultúrréteg leletanyagában. Továbbá az alsó kultúrrétegben a tompított hátú mikrolitok kiemelkedő mennyisége, illetve a felső kultúrréteg standard „*pièce esquillée*” típus megjelenése. Eltérés mutatkozik a vakaró- és az árvésőtípusok megoszlása között is, hiszen az alsó kultúrrétegben sokszögű árvésők, míg a felső kultúrrétegben a sarkos árvésők dominanciája figyelhető meg. A félkész, ill. kész pengék, a belőlük készült eszközök méretében is kimutatható különbségek vannak.

A ságvári lelőhely felső és alsó kultúrrétegében talált kőeszközök színtje azonos technológiai jellemzői mellett az iparaik tipológiai megoszlása lényeges numerikus eltérést mutatnak. Mindkét kultúrréteg technológiai jellegét a kavicsnyersanyag felhasználása határozta meg.

A fenti megállapítások arra engednek következtetni, hogy a s.l. Gravetti kultúrkörön belül a két kultúrréteg s.s. kőipara egymáshoz képest is egy módosult változatot képvisel, s kőeszközökészlet megoszlásából következően a felső kultúrrétegben némileg megváltozott a munka jellege az alsó kultúrréteghez képest. Az alsó kultúrrétegben a vakarók és az árvésők szinte egyenlő arányban fordulnak elő, míg a felső kultúrrétegben a vakarók száma több mint kétszerese az árvésőkének. Eltérés figyelhető meg a tompított hátú pengék számában is, így az alsó kultúrrétegben jóval nagyobb arányban fordulnak elő, mint a felsőben. Feltételezhetően az alsó kultúrréteg népessége intenzívebb vadászati, illetve azzal összefüggő hústrancsírozó-feldolgozó tevékenységet folytatott, mint a felső kultúrréteg népessége. A nagyszámú vakaró alapján a felső kultúrrétegben az alapvető specializált vadászat mellett a helyhez kötöttebb bőrmegmunkálás jelentősége megnőtt.

A magyarországi kései felsőpaleolitikum rendszerén belül a ságvári lelőhely – az alsó és a felső kultúrréteg kőiparainak vizsgálata alapján – T. Dobosi V. által feltételezett hármas kronológiai és kulturális felosztás rendszerét alapul véve⁴⁷ (Ságvár, Madaras, Mogyorósbánya)⁴⁸ a fiatalabb pengeipar technikailag és tipológiailag is jól elkülönülő egységébe tartozik. A két kultúrréteg kőiparának kulturális értékelésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a kavicsnyersanyag-felhasználást, amely a ságvári lelőhely helyi színezetét adja.

Véleményem szerint a fentiek alapján – az általánosan elfogadott Sagvarian terminus technicus elnevezés helyett/mellett – lényegesen kifejezőbb a ságvári lelőhely mindkét kultúrrétegének ún. s.l. iparára, ill. a lelőhely összességére nézve a T. Dobosi V. által javasolt ún. „kavics-gravetti” elnevezés.⁴⁹ Ellenben a két kultúrrétegben belüli ún. s.s. iparok kavics technológiai egyezése mellett a tipológiai kép olyan lényeges numerikus eltéréseket mutat az egyes típusok között, melyeknek magyarázatát nem kulturális váltásban, hanem ugyanannak a kulturális egységnek bizonyos életmódbeli módosulásában kell keresni.

⁴⁷ Dobosi 1996, 77–85.

⁴⁸ Dobosi 1989, 45–58.; Dobosi 1992, 5–17.

⁴⁹ Dobosi 1997.

IRODALOM

- BORDES-PERROT 1953. *Bordes, D. de S.-Perrot, J.* Essai d'adaptation des méthodes statistiques au Paléolithique Supérieur. BSPF (1953) 32–333.
- BORDES-PERROT 1954. *Bordes, D. de S.-Perrot, J.* Lexique typologique du Paléolithique Supérieur. BSPF (1954) 327–335.
- BORDES-PERROT 1955. *Bordes, D. de S.-Perrot, J.* Lexique typologique du Paléolithique Supérieur. BSPF (1955) 76–79., 408–412.
- BORDES-PERROT 1956. *Bordes, D. de S.-Perrot, J.* Lexique typologique du Paléolithique Supérieur. BSPF (1956) 547–559.
- CSALAGOVITS-GÁAL-HOLLENDONNER-HILLEBRAND 1931 *Csalagovits J. – Gaál I. – Hollendonner, F. – Hillebrand J.* Az 1931. évi ságvári ásatások eredményei. ArchÉrt 45. (1931) 240–247.
- DOBOSI-VÖRÖS 1987. *Dobosi, V. T. – Vörös, I.* The Pílliszántó I. rock-shelter. Revision. FolArch 38. (1987) 7–64.
- DOBOSI 1967. *Dobosi, V.* Új felső paleolit lelőhely az Alföldön. ArchÉrt 94. (1967) 184–192.
- DOBOSI 1975. *Dobosi, V.* Magyarország ős- és középső kőkori lelőhelykatasztere. ArchÉrt 102. (1975) 64–75.
- DOBOSI 1989. *Dobosi, V. T.* Madaras-Téglavető felsőpaleolit telep, régészeti feldolgozás. CUMANIA 11. (1989) 45–58.
- DOBOSI 1992. *Dobosi, V. T.* A new Upper Palaeolithic site at Mogyorósbánya. CommArchHung (1992) 5–17.
- DOBOSI 1996. *Dobosi, V. T.* The Hungarian Upper Palaeolithic (1991–1995). UISPP, Congrès de Forli, Commission Paléolithique Supérieure. Bilan 1991–1996, ERAUL 76. (1996) 77–85.
- DOBOSI 1997. *Dobosi, V. T.* About Ságvár. Chronological–cultural sketch of UP in Hungary. (1997) Kézirat.
- GÁBORI 1954. *Gábori, M.* Paleolitikus löszleleteink kultúra- és kormeghatározása. ArchÉrt (1954) 99–103.
- GÁBORI 1958. *Gábori, M.* A Remete-barlang ásatásának eredményei. A magyar késői paleolitikum kérdése. BudRég18. (1958) 9–42.
- GÁBORI 1959. *Gábori, M.* A ságvári telep újabb ásatásának eredményei. ArchÉrt 86. (1959) 3–19.
- GÁBORI 1960. *Gábori, M.* Der heutige Stand der Paläolithforschung in Ungarn. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 2. (1960) 57–75.
- GÁBORI 1964. *Gábori, M.* A késői paleolitikum Magyarországon. RégTan III. (1964) 7–85.
- GÁBORI 1965. *Gábori, M.* Der zweite paläolithische Hausgrundriss von Ságvár. ActaArchHung 17. (1965) 111–127.
- GÁBORI 1969. *Gábori, M.* Regionale Verbreitung paläolithischen Kulturen Ungarns. ActaArchHung 21. (1969) 155–165.
- GÁBORI-CSÁNK 1960. *Gábori–Csánk, V.* A ságvári telep abszolút kormeghatározása. ArchÉrt 87. (1960) 125–129.
- GÁBORI-CSÁNK 1970. *Gábori–Csánk, V.* C–14 Dates of the Hungarian Palaeolithic. ActaArchHung 22. (1970) 3–11.
- GÁBORI-CSÁNK 1978. *Gábori–Csánk, V.* Une oscillation climatique à la fin du Würm en Hongrie. ActaArchHung 30. (1978) 3–11.
- GÁBORI-GÁBORI-CSÁNK 1957. *Gábori, M. – Gábori–Csánk, V.* Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess Paléolithiques de Hongrie. ActaArchHung 8. (1957) 3–117.
- GÁBORI-GÁBORI-CSÁNK 1958. *Gábori, M. – Gábori–Csánk, V.* Der erste paläolithische Hausgrundriss in Ungarn. ActaArchHung 9. (1958) 19–34.
- GALLUS 1936. *Gallus, S.* Ásatások Ságvárott 1932 és 1935-ben. ArchÉrt 49. (1936) 67–70.
- HILLEBRAND 1934–1935 *Hillebrand, J.* Der Stand der Erforschung der älteren Steinzeit in Ungarn. BRGK (1934–1935) 16–26.
- HILLEBRAND 1935. *Hillebrand, J.* Magyarország őskőkora. ActaArchHung XVII. (1935) 1–40.
- HILLEBRAND 1936. *Hillebrand, J.* A hazai őskőkori kutatások fontosabb eredményei. Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz. 201. Füzet (1936) 1–12.
- KADIČ 1934. *Kadič, O.* Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. FIEK 30. (1934) 1–147.
- KOZŁOWSKI-KOZŁOWSKI 1979. *Kozłowski, J. K. – Kozłowski S. K.* Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe. Taxonomy and palaeohistory. Prace Komiski Archeologicznej 18. (1979) 179
- KOZŁOWSKI 1961. *Kozłowski, J. K.* Z problematyki badań nad Przemysłem Graweckim w regionie Karpat. AAC32 III. (1961) 1–2. 5–37.
- KOZŁOWSKI 1978. *Kozłowski, J. K.* Le Paléolithique tardif et final du bassin pannonique et des Carpates Orientales et Meridionales. Acta Arch. Carpathica 18. (1978) 39–68.
- KOZŁOWSKI 1979. *Kozłowski, J. K.* La fin des temps glaciaires dans le bassin du Danube moyen et inférieur. in: La fin des temps glaciaire en Europe. (1979) 821–835.
- LACZKÓ-HOLLENDONNER-HILLEBRAND 1930. *Laczkó, D. – Hollendonner, F. – Hillebrand, J.* A ságvári felső diluviális lösztelep. ArchÉrt 44. (1930) 213–220.
- LACZKÓ 1929. *Laczkó, D.* Östörténeti adatok a Balaton környékéről. A Szt. István Akad. Mat. Termt. Oszt. felolv. 2. köt. 5. sz. Veszprém (1929) 4–12.
- MNM ADATTÁRA SZÁM: 40. S II. LTSZ. 3509.

MNM ADATTÁRA SZÁM: 57. S II. LTSZ. 3526.

MONTET-WHITE 1979 a. *Montet-White, A.* Ensembles d'outils et structures latentes dans un site gravettien en Yougoslavie. in: La fin des temps glaciaire en Europe. (1979) 357-362.

MONTET-WHITE 1979 b. *Montet-White, A.* Modèle typométrique d'une industrie gravettienne d'Europe Centrale. in: La fin des temps glaciaire en Europe. (1979) 153-161.

OTTE 1979. *Otte, M.* Les groupes gravettiens en Europe Centrale. in: La fin des temps glaciaire en Europe Centrale. (1979) 173-196.

VÖRÖS 1982. *Vörös, I.* Faunal remains from the Gravettian reindeer hunters' campsite at Ságvár. *Folia Arch.* 33. (1982) 43-71.

SÁGVÁR LATE UPPER PALAEOLITHIC SIGHT (TIPOLOGICAL ANALYSIS OF THE TOOL-KIT)

Chronology of the site

The C-14 analyses made on the charcoal samples collected during the 1957 excavation give the following *absolute chronological dates*: 18.600 ± 150 and 18.900 ± 100 (GRO.1783), for the lower culture layer and 17.400 ± 100 és 17.760 ± 150 (GRO.1959) for the upper culture layer, all BP.

Relativ chronology of the site: With the aid of certain experiments made during the Ságvár excavations Vera Gábori-Csánk had managed to identify here, too, that relatively humid climatic oscillation with a richer vegetation which can be observed all over Europe during the continuous loess formation phase of Würm III. period. To this so-called "mini-interstadial" covering a period between about 18 and 17.000, are reckoned not only archeological sites but also some humus horizons which cannot be connected to Paleolithic layers. Vera Gábori-Csánk suggested the so-called "Lascaux-Ságvár interstadial" name for this period.⁴⁵

According to a more recent approach the Ságvár site can be put geochronologically into the Pilisszántó climato-fauna phase, to the Ságvár stage, between Dunaújváros h₂-Tapiósüly h₁ fossil soil complexes. The site was inhabited during the two minor mild/humid interstadials.⁴⁶

Present cultural evaluation of the site

The locality situated at a few kilometers' distance from Lake Balaton, served as a winter camp-site for groups specialized in reindeer hunting and belonging to the Gravettian cultural domain during the Late Upper Paleolithic. On the basis of the composition of animal bone material found at the site it seems that after chopping up game animals furs and meaty limbs were transported from the site to somewhere else.

The archeological material of the two culture layers of the site is rich in tool types, however, considering its small quantity and scarce settlement phenomena we suppose that both culture layers were inhabited for only a short time.

The population of the lower culture layer was followed 1200 years had passed by a group the lithic industry of which was similar to that of the previous one as regards the presence of certain tool types, yet the typological distribution of tools is different in the two layers. From typo-technological viewpoint the industries of both layers of the Ságvár site can be reckoned to the same, s.l. Gravettian cultural domain, while we must not leave out consideration certain modifications which are rooted in local characteristics. One of them is a difference in the distribution rate between scrapers and burins of the two culture layers.

Another difference is the conspicuously high quantity of backed microliths in the lower culture layer or the appearance of a standart "pièce esquillée" type in the upper culture layer. There is a difference between the distribution of scraper and burin types as well, since in the lower culture layer polygonal burins are the dominant types while in the upper culture layer angular burins appear in greatest number. We can observe differences also in the dimensions of semi-processed and finished blades and in those of the tools made of these blades.

The technological characteristics of the lithic tool materials are almost identical in the lower and upper culture layers of Ságvár site. At the same time there are important numerical differences between the typological compositions of the two industries. Technological characteristics of both industries are determined by the use of pebble as raw material for tools.

The above-mentioned observations make us to draw the following conclusion: The s.s. lithic industries of the two culture layers represent a modified version of Gravettian not only within the large Gravettian cultural complex but also as compared with each other. Differences in the typological composition of the materials of the two layers suggest that activity in the upper culture layer had somewhat changed comparing to the lower culture layer. In the lower culture layer scrapers and burins occur in an almost identical rate while in the upper culture layer scrapers occur in more than double amount. Backed blades occur in considerably higher quantity in the lower culture layer than in the upper culture layer.

Supposedly the population of the lower culture layer practiced a more intensive hunting, and together with it, also a more intensive butchering, meat-processing activity, than the population of the upper culture layer. In the upper culture layer specialized hunting as basic activity, survived, but considering the greater quantity of scrapers the role of hide processing, as a more stationary activity, had increased.

Within the Late Upper Paleolithic of Hungary Ságvár site, considering the threefold chronological and cultural system elaborated by Viola T. Dobosi⁴⁷ (Ságvár, Madaras, Mogyorósbánya)⁴⁸ belongs to the unit of younger blade industry, well discernible both technologically and typologically. And giving a cultural classification we must not forget that the industry of both culture layers used pebble raw material which adds a characteristic local appearance for the Ságvár archeological material.

On the basis of the above-mentioned facts according to our opinion instead of (or besides) the generally accepted terminus technicus, i.e. Ságvarian, the so-called "pebble-Gravettian" suggested by Viola T. Dobosi⁴⁹ would be a much more fitting name to denote the so-called s.l. industries of both culture layers of the Ságvár site and the whole site itself as well. As we have mentioned before besides a technological identity, which is due to the use of pebble raw material, in the typological sphere there are definite numerical differences among the rates of the different types between the s.s. industries of the two culture layers. We interpret these differences not as the results of cultural change but as those of some modifications took place in the way of life within the same cultural unit.

Éva Csongrádiné Balogh

HORVÁTH ADOLF JÁNOS RÉGÉSZETI FELJEGYZÉSEK

T. DOBOSI Viola-VÁRI Ágnes

A Magyar Nemzeti Múzeum Adattára 17001 leltári számon őriz egy kockás fedelű iskolai füzetet. A füzet a Gábori-hagyatékból került vissza a helyére. A kottázott füzet lapjainak mintegy fele ki van tépve, a megmaradt lapok 1-től 36-ig be vannak számozva, a szöveggel egyező írással és tintával. A füzet hátsó borítójától fordítva kezdődően még további számozatlan 11 oldal szöveg van. A füzetbe csúsztatva további két levelezőlap és egy 1942 májusából származó naptár szeletkéje. A füzet, a levelezőlapok, a naptárlap Horváth Adolf János régészeti megfigyeléseit, terepbejárási jegyzőkönyveit tartalmazza. A feljegyzések két szélső dátuma 1935. május–1944. október.

A szerzőről a Magyarország Régészeti Topográfiája 9. kötetének szerkesztője, Torma István a következőket írja:

„Másként alakult a szobi járás kutatástörténete...a dunakanyari helységek – Nagymaros, Szob, Zebegény – Horváth Adolf János nyugalmazott tanítóképző intézeti tanár (egy ideig a nagymarosi polgári iskola tanára) tevékenysége eredményeként a legjobban átkutatott területek közé kerültek...számos lelőhelyen gyűjtött, illetve végzett feltárást... az általa megmentett gazdag leletanyag a paleolitikumtól a kora Árpád-korig terjedő korszakokból sok anyagközlés és feldolgozás alapjául szolgált” (Budapest, 1993. 8–9).

A füzet végigolvasásakor nagy meglepetéssel találtunk olyan felismerésekre, amelyeket az azóta eltelt évtizedekben többen *újra* felfedeztek. Ennek megállapítása ténykérdés, s ennek rögzítésével nem az új felfedezők érdemeit csökkentjük, hanem Horváth A. J. iránti tiszteletünket kívánjuk erősíteni. Legfeljebb csak sajnálkozhatunk azon, hogy ez a füzet nem került hamarabb publikálásra. A lelőhelyek: Nagymaroson és Nógrádverőcén paleolit gyűjtőpontok, Zebegényben paleolit, hallstatti, szkíta, szarmata, római, Szobon a több paleolit gyűjtőpont mellett az Árpád-korig teljes régészeti spektrum, Vác, Helemba, Pilismarót, Léva, Pátusza számos lelőhelyét említi.

E dolgozat ezeknek a feljegyzéseknek betűhív közreadása. A füzet mintegy két és fél oldalon Dr. G. Steinmann: Die Eiszeit und der vorgeschichtliche Mensch c. tanulmánya egy részletének magyarra fordítását is tartalmazza, mely munka egy mondat közepén, befejezetlenül abbamarad. Nem tartalmaz régészeti megfigyeléseket, szakmai kommentárokat. Kihagytuk.

A tárgy-, helyszín- és rétegrajzokkal bőven illusztrált, sűrű, gondos betűkkel teleírt füzet szerkesztésében három engedményt tettünk:

- az adatokat topografiai szempontok szerint csoportosítottuk. Az azonos lelőhelyre vonatkozó, de különböző régészeti korszakokról más-más dátummal és helyen szereplő adatokat összevontuk,

- Horváth Adolf János saját kezű illusztrációit a publikációs feltételekhez alkalmazkodva letisztáztuk, kicsinyítettük, így Horváth Adolf János megjegyzései:

„természetes nagyság”, a rajzok többségében megtévesztő lehet. A régészeti tárgyak mérete így hitelesen vagy méréssel, vagy az eredeti feljegyzés szövegéből, illetve az eredeti rajzból állapítható meg.

– A szövegben – a szerző eredeti jelöléseitől függetlenül – aláhúzással emeltük ki a topográfiai, dőlt betűkkel a kronológiai adatokat.

A Horváth Adolf János által gyűjtött, részben a rajzok alapján azonosítható paleolit tárgyak 1938–1948 között kerültek be a Magyar Nemzeti Múzeum őskori, majd megalapítása után az őskőkori gyűjteményének leltárába.

A szerző eredményei a dunakanyari paleolitikum kutatásában közismertek. Kutató generációk sora dolgozik sikerrel munkássága folytatásaként. A kopott, megviselt kockás füzetben rögzített adatok a régészet más korszakait kutatók számára is értékesek lehetnek.

Szobi artézi kút fúrása alkalmával talált rétegek 1939. április, május, június.

8,14 – 14,20 m	fehéres agyagréteg
14,20 – 14,30-ig	szenes agyag
14,30 – 14,50	barna szén (turfa) réteg
14,50 – 14,80 "	apró, szögletes szemű réteg. Murvás.
14,80 – 15,90 "	fehér kőréteg, nagyobb kagylódarabokkal
15,90 – 28 m	durva kavicsréteg
28 – 30- "	iszapos földréteg
30 – 37- "	szürke kőréteg, kristályos
37 – 38- "	iszapos kavicsréteg
38 – 51,20 "	kékes színű üledékes réteg
51,20 – 52,10 "	szürke kőréteg, kristályos
52,10 – 54,50 "	üledékes iszapréteg
54,50 – 56 "	vörös kemény kristályos kőréteg
56 – 57,20 "	üledékes iszapréteg
57 – 60 m	kemény, fehér kőréteg
60 – 61,10 "	puhább
61,20 – 62,30 "	apró kavics, rizsszerű, benne gyakori cerithium töredék.

Nagymaros őskőkora.

Nagymaros határában többfelé megtaláltam az ősember nyomait.

1.10 évvel ezelőtt, 1928-ban, a Mihályvölgy torkolatánál, a nagyállomás alatti aluljáróval szemben lakó Jung Rudolf telkén került elő az első, biztos *paleolith kori* embernyom. A ház mögötti lassan emelkedő partot fejtették akkor le a téglát készítettek a lefejtett földből. A telek végében, a meredek löszfalba két kisebb pinceféle vájatot készítettek, Jung Rudolf és testvére Jung István. Ezen földkamrák kiásásánál fehér, könnyen töredező ősszállatcsontok kerültek elő. Talált ott Jung István 2 db lapos, különösebb alakú, igen kemény kődarabkát, melyek nem csak a vasat, hanem még az üveget is vágták. Az egyik kisebb: 2 cm: 4 cm, a másik valamivel hosszabb, egyik szélén – a hosszabbikon – csipkés. Ő ezt a két követ hazavitte, majd átadta Labanc László helybeli ref. lelkész sógorának, dr. Gaál Istvánnak. Dr. Gaál István a nemzeti múzeumi paleontológus, engem is fölkeresett a zebegényi ősemléktelep miatt, melyről jelentést küldtem be a nemzeti múzeumnak és a geológiai intézetnek. Ez alkalommal említette a Jung-féle leletet s mutatta is a kovapenge darabokat, melyeket ő is érdekes daraboknak talált annyira, hogy Jung Istvánnak még a N. M. részéről köszönő iratot is helyezett kilátásba.

Jung Rudolfal beszéltem erről a leletről egy ízben, de ő akkor részletesebb fölvilágosítást nem adott nekem. Most, 1938. április második felében a nagymarosi paleolithok kutatgatásaim alkalmával újra hozzáfordultam s csak ekkor tudtam meg, hogy a kovapengéket testvére, Jung István találta, de megengedte, hogy pin-

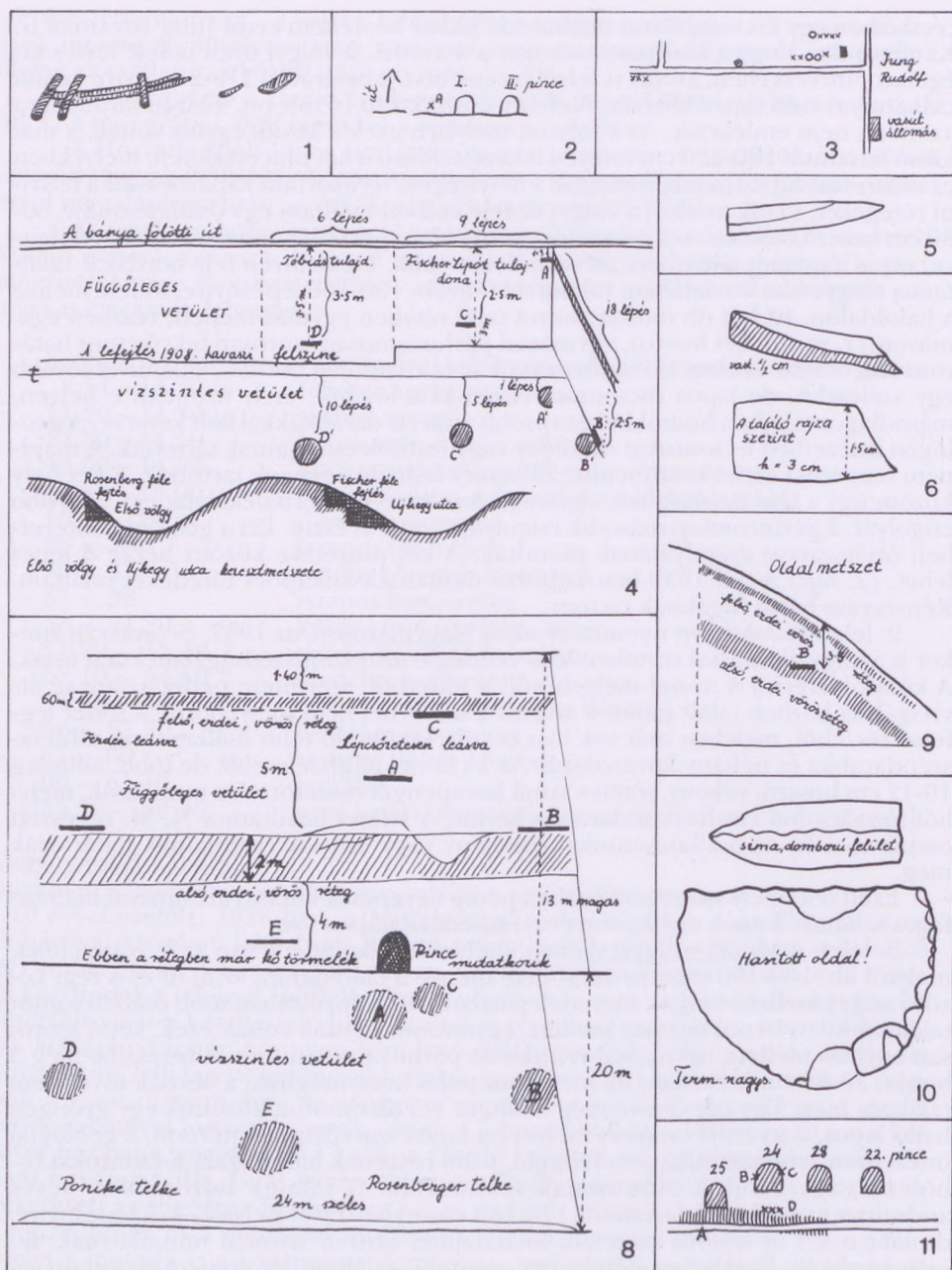
cécskéiben egy kis vizsgálatot tarthassak. Ekkor beszéltem erről Jung Istvánnal is. Ki elmondta, hogy a kovapattintékokat a második, a völgyi úttól befelé lévő s kiégetett pincécskében, annak is felsőbb részében, a bejáratától $1\frac{1}{2}$ –2 m-nyire találta csákánnyal való fejtés közben. Néhány csontdarab is volt ott. Faszéndarabkákra azonban nem emlékeznek. Az a felszín, melyben ezek a kovák együtt voltak, a mai külső felszíntől 180–200 cm mélyen lehetett. Mind a két pincécskében, melyekben ez időszert fát tartanak, nyitottak a helyiségek, levakartam kaparóvással a felszíni rétegeket, s csak az első, a völgyi út felé esőben találtam egy őszallatcsontot, 60–80 cm hosszú, vékony, 4–5 cm széles gyöngébben görbült, amelyet részben kifejtve, ott is hagytam a löszben, mivel befelé nyúlik. Ugyanilyen féle bordákat találtam a völgyecske löszfalában, valamivel följebb, 150–160 lépésnyire, fölfelé menve a baloldalon. Itt hét db őszallatcsontot talál részben egymás mellett, részben egymáson. (1. rajz) A két hosszú, egymással párhuzamosan szorosan fekvő csont határozottan borda. Ezeket keresztbe fekvők is valószínűleg bordák. Valamivel tovább egy szélesebb, de lapos őscsontot vettem ki a löszből, mely azonban e helyen, másodlagos talajban homokkal és apróbb andezit darabkákkal volt keverve. A geológiai intézetben e csontokat ősbőlény vagy őstulok csontjainak tartották. A majdnem tenyérnyi széles csontot alsó állkapocs felhajló végének tartották. E két hely között, úgy a fele távolságban, egykoron lerohanó víz hordalékában, egy nagyobb csigolyát, a gerincoszlop második csigolyáját vettem észre. Ezt a geológiai intézetben őriásszarvas csigolyájának mondták. A két pincécske közötti hézag 3 lépés lehet. (2. rajz) A-nál 1939-ben kérődző őszallatnak állkapocs töredékét találtam. Rénszarvas hátsó fogaknak tartom.

2. lelet. *Paleolith kori* nyomra akadtak Nagymaroson, az 1937. év tavaszán amikor is a nagyállomással szemben lévő vendéglő alsó szomszédságában kutatástak. A kútásók szerint 4 m-nél mélyebbről, a sóderből, szerintem pedig az anyag átvizsgálása közben talált csontok szerint 2 méternél nem mélyebbről, a sóder legfelső részéből, melyben már sok lösz is volt, került elő több őszallatcsont, több faszéndarabka és néhány kovaszilánk. Az 1 cm-nél alig szélesebb, de több, állítólág 10–12 cm hosszú, vékony, sötétes színű kovapengét összetörtek a munkások, melyből hozzám 3–4 cm hosszú darabka került. A leletet beadtam a N. M. régészeti osztályába. Itt az őszallatcsontokat ősbőlény vagy őstulok csontjainak határozták meg.

Ezen telephely szomszédságában pedig ugyancsak kútásás alkalmával mamut-fogat találtak. Ennek egyik, tenyérnyi töredéke nálam van.

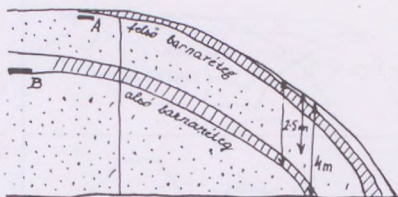
3. lelet. A Mihály-völgyecskeben, melynek torkolatánál van az 1. számú lelet, melytől kb. 100–150 lépésnyire, fölfelé menve a baloldalon, az új út és a régi közötti sziget melletti magas, meredek partban 1938 áprilisában több őszallatcsontot találtam közvetlenül egymás mellett, egymáson; bordák voltak ezek, kettő szorosan egymás mellett, egymással érintkezve párhuzamosan, rajtuk keresztbe még 3 borda, 70–80 cm hosszúak, de még nem teljes hosszúságúak, a bordák tövét nem találtam meg. Egy pár dm-re még találtam 4–5 db csontot, közöttük egy gyöngén hajló lapos, tenyérnyi csontot, melyet én lapos szarvcsapnak néztem, a geológiai intézetben azonban állkapocs felhajló, ízüló részének határozták. E csontokat ősbőlény vagy őstulok csontoknak mondták. A talajuk hordalékos, kevés andezittörmeléssel. A felszíntől 170–180 cm-nyire. Ettől helytől, 4–5 lépésnyire, de már a két út közötti szigeten, lösztalajban tűzhely nyomai mutatkoznak: faszéndarabkák. Évekkel ez előtt itt egy csontot is találtam, de én nem tartottam ezt őszallatcsontnak, majdnem teljesen egész s nem széttöredező csont volt. Ez a tűzhely is 170–180 cm mélyen a mai felszíntől. 1944. október végén Jung Rudolf szomszédságában őszallatcsontok kerültek elő. Ezek leírása a füzet további lapjain.

Jung Rudolf-féle őskőkori lelethez tartozó újabb őszallatcsontlelet. * A belső pince falából 2 db kovaszerszám. ** a külső pince falában őszallatborda és fogak. • őriásszarvas 2. nyakcsigolyája, *** több őszallatborda. **** őszallatcsontok.

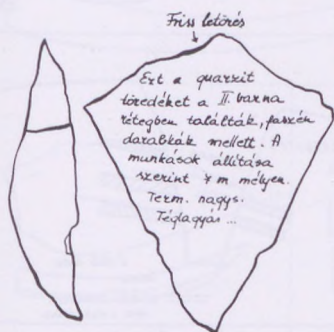

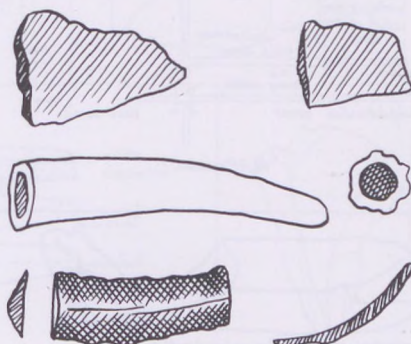
7

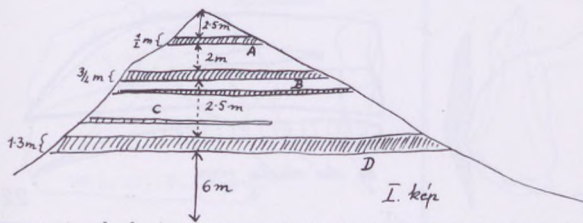
12

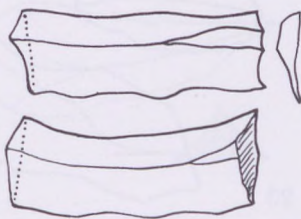
13

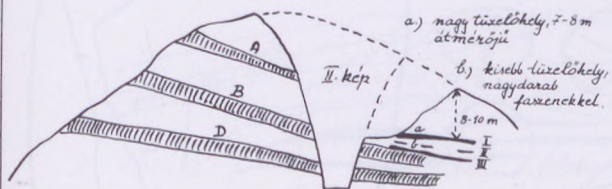
14

15

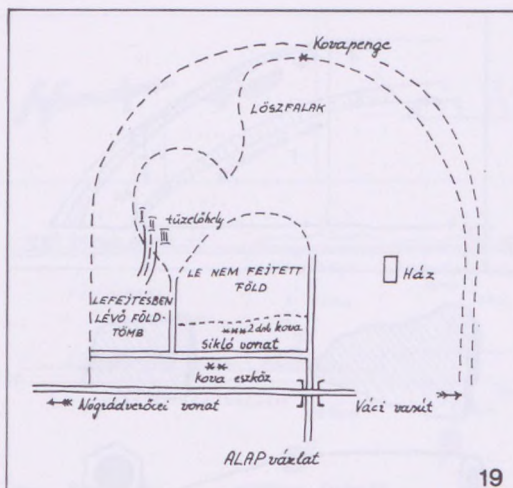
16

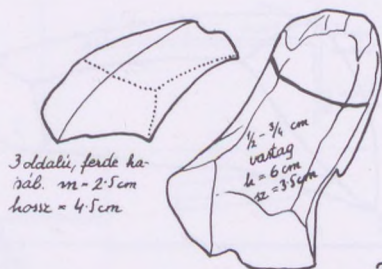
17

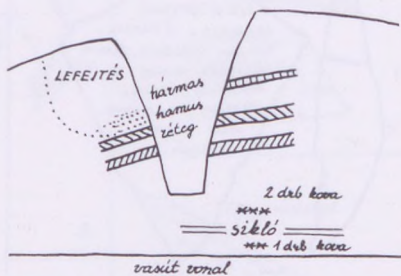
18

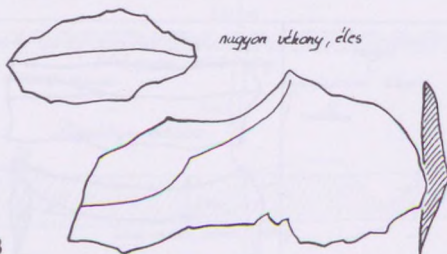
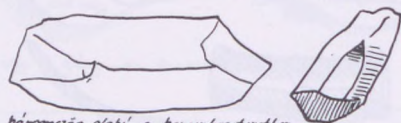
19

20

21

23

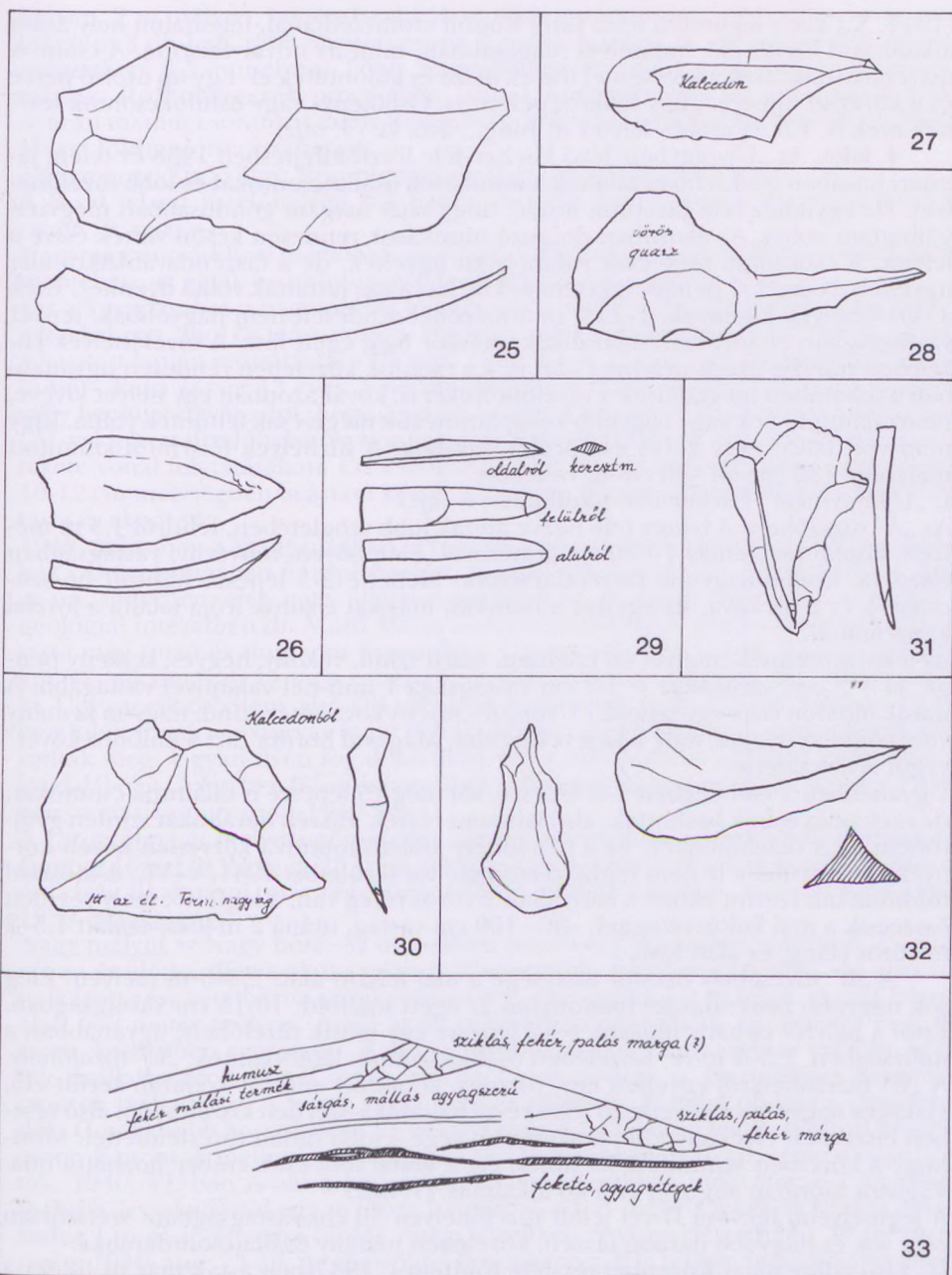

22

24

(1944. X.) Ezen legutóbbi lelet Jung Rudolf szomszédjánál, légoltalmi hely ásása alkalmával került elő. Valamivel magasabban, mint az udvar felszíne. A csontok összetartoztak, csak a kivésésnél törtek össze és különültek el. Egy ujj utolsó perce és a középső ujjperc. Egy lábközépcsont is. Ösbőlény- vagy őstulokcsontok lesznek ezek is. Ezt az utóbbi leletet ifj. Jung... ásta ki. (3. rajz)

4. lelet. Az „Újvölgyben” lévő Fischer-féle löszföldfejtésben 1938 év telén, januári havában gyakrabban találtak a munkások őszálatcsontokat és több tüzelőhelyet. De egyikhez sem jutottam hozzá, hogy saját magam gondosabban megvizsgálhattam volna. Az akorban dolgozó munkások rendszeren későn vették észre a leletet. A csontokra még csak valahogyan ügyeltek, de a faszéndarabkákra alig ügyeltek. Pedig 1–1 pengőt ígértem nekik, ha hozzá juttattak volna ilyenhez. Ezek a tüzelőhelyek kicsinyek, 1–1 1/2 m átmérőnél rendszeren nem nagyobbak, tenyér vastagságban elszórt faszéndarabkák, máskor meg égett lösz. A tüzelőhelyek közelében mindig akadt néhány csont is, s a csontok közelében rendszeren ugyanabban a felszínen megtaláltuk a tüzelőhelyeket is, Kovát azonban egy helyet kivéve, nem találtunk. Sok vagy nagyobb kovapattintékok mégis csak feltűntek volna. Vagy nem volt kova, vagy kevés és apróbb darabok. A tűzhelyek felszíntől számított mélysége 130 cm-től 400 cm-ig változott.

I. „Újhegyutcai” Fischer-féle földfejtés. (4. rajz)

Az „A” tüzelőhely. A bánya felé nézve annak jobb szögletében, felülről 1,3 m mélyen, kisebb tüzelőhely 70–80 cm átmérővel. Elég bőven, tenyérnyi vastagságban elszórva, kisebb-nagyobb faszéndarabkák. Mellette 2–3 lépésre hasított hosszúcsontok és 2 db kova. Az egyiket a munkás, másikat e sorok írója találta a löszfal kaparásánál.

Az a kovapattinték, melyet én találtam, szaru színű, vékony, hegyes, keskeny penge. $H = 3$ cm, szélessége = $1/2$ cm vastagsága 1 mm-nél valamivel vastagabb. A másik oldalon csak egy lappal. (5. rajz) (6. rajz) A kova sötét színű, nagyon kemény volt, vágta az üveget, még a kést is karcolta. Magával hordta „azt a különös követ” végül is elvesztette.

Ugyanebben a mélységben 4–5 lépésre, sőt még 15 lépésre is találtunk csontokat, de ezek nem voltak hasítottak: alsó lábcsontrészek. Faszén darabokat szintén gyűjtöttem az A tüzelőhelyről. Ez a tüzelőhely jobban mondva közvetlen közeli környéke belenyúl a le nem fejthető szomszédos területbe. 1941. V–VI., a mostani földmunkák szerint ebben a bányában 2 vörös réteg van, a legfelső, mely részben összeesik a mai kultúrréteggel, –80–100 cm vastag, utána 2 m lösz, ez alatt 1,5–2 m vörös réteg, ez alatt lösz.

A „B” tüzelőhely becslött mélysége a mai felszín alatt 2,5–3 m mélyen. Elég sok nagyobb faszéndarab, hamunyom és égett löszföld, 10–15 cm vastagságban. Ettől a helytől néhány lépésre, 8–12 lépésre egy másik tüzelőhely, ugyanabban a mélységben, 2,5–3 m-re. Közeliében őszálatcsontok: lábtőcsontok. „C” tüzelőhely. A „B” tüzelőhelyről egyetlen egy, vöröses, koptatott andezit kődarab került elő, alakja és nagysága a következő felső része baltafoka-szerűen kiszélesedő, alsó részben élszerűen elvékonyodik, keskenyebb vége – jobb oldali törésfelülettel. Mint-hogy a közelben semmiféle kő nincs, ezt a kődarabot csak ember hozhatta oda. Vágásra azonban alig volt ez a kő alkalmas. (7. rajz)

A legmélyebb fekvésű D-vel jelölt tüzelőhelyen 30 cm vastagságban, szétszórtan elég sok és nagyobb darabú faszén, közelében néhány őszálatcsontdarabka.

II. Első völgy utcai Rózenberger-féle földfejtés. 1937-ben ástak már itt földet a téglagyár számára, s a munkások szavai szerint az udvar mai felszínénél csak kevéssé magasabban sok állatcsontot találtak, mintha ezeket a csontokat valaki egyrakásba dobálta volna. A csontok néhány hét alatt szétestek. Ez a hely Rózenbergerék és alsó szomszédjuk határmezsgyéjén volt. Az 1938. évi ásás alkalmával is került innen 2–3 darabka jelentéktelen csonttöredék. Állítólag itt hamuréteg is lett volna. Ez volna az „E”-vel jelzett hely. A „C”-vel jelzett tüzelő-

helyen, 2 m mélyen, faszéNDARABKÁK és több égetett csont – egy rénszarvas csülöksont 3 db-ban, több hasított csont. Égetett csontok. A „D”-vel jelzett helyen, szögletben, 3,5 m mélyen. Több, nagyobb égetett csont, szétesően és faszéNDARABKÁK. Rózenbergerék pincéjében, annak megnagyobbítása alkalmával 1940 nyarán mamut csontokat talált Rózenberger. Ezeket a csontokat átvette dr. Mottl Mária földtani int. asszisztens.

Nagymaros. Első völgy. Rózenberger és Ponikl-féle telkek. (8. rajz)

A B-vel jelzett tüzelőhelyen sok faszén és több darab hosszú, ép, nem hasított csont. (9. rajz)

Nagymaroson őSKŐKORI tüzelőhely nyomokat találtam a Nagy hóLÉBAN a mostani út mentében, az egyik beomlott pince bejáratának bal szöglete alatt.

Ezt a kovadarabot a nagymarosi Újhegy utcai Fischer-féle földfejtőben találták a gyerekek, ott, ahol én is ásogattam. Hasított, egyik oldalán sima, kavicszerű, másik, a hasított lapján retusálással. (10. rajz) 1938. VI. 5. június 7-én megmutatta a találó fiú – Rajci József 13 éves, a helyet ahol ő ezt kiást. S kész lett volna esküdni vagy becsületszavát adni, hogy ő azt ott találta. És pedig a Fischer Lipót földjében „A”-val jelzett tüzelőhelyen a honnan már 2 db tűzkő került elő. A tulsó oldalon, a fekete vonal folytatásában. Én a szögletben kb. 15 cm szélességben és ugyancsak 10-12 cm mélységben beástam késsel a löszben, ő ezt a kiástást néhány cm-re folytatta és akadt rá.

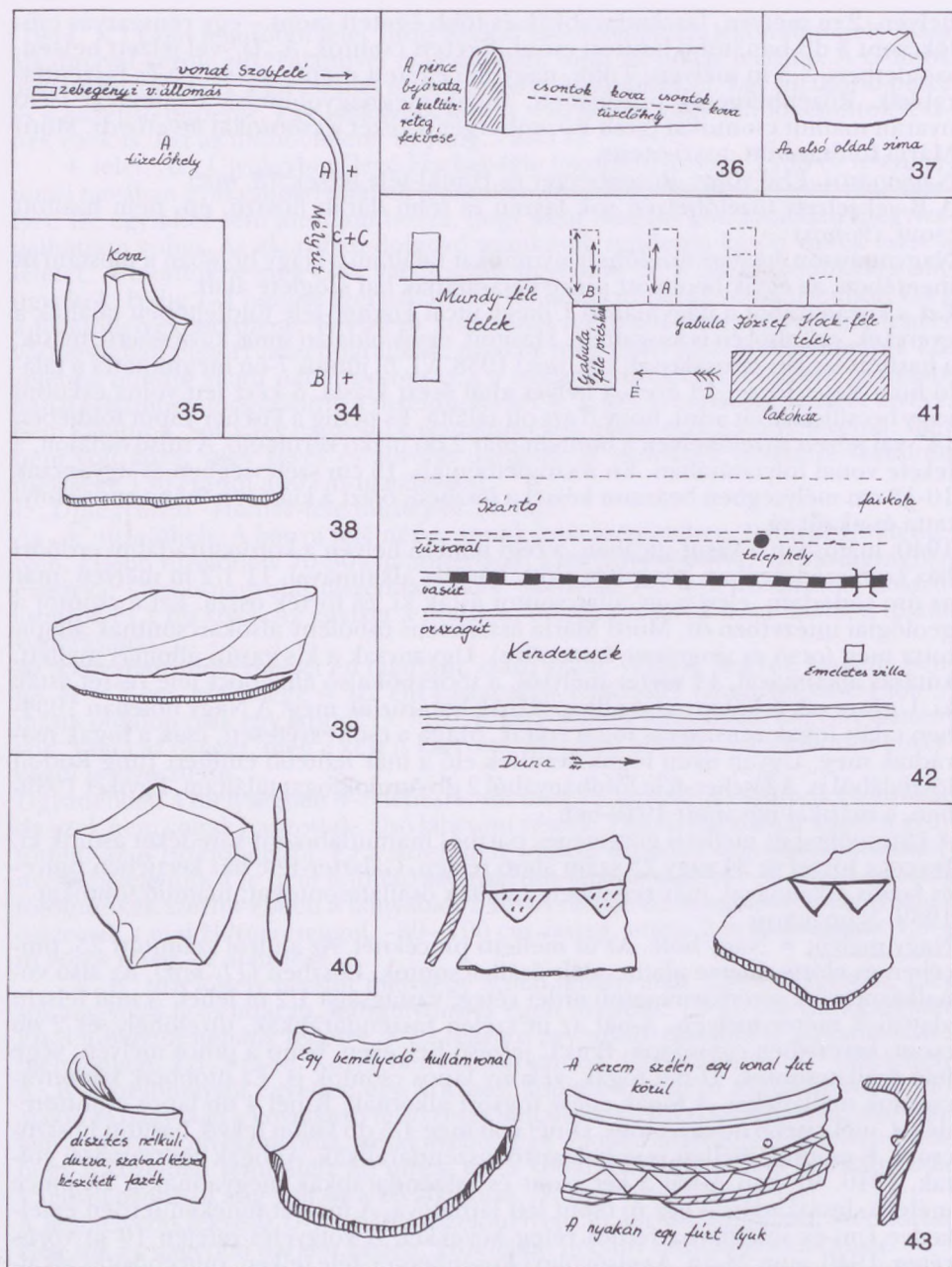
1940. májusban a Vasut-utCÁBAN, a régi temető helyén a koronauradalmi erdőőri ház szomszédságában házépítés előtt, kútásás alkalmával, 11 1/2 m mélyen, már az ún. sóderben, elég nagy állatcsontot ástak ki, és törték össze. Ezt a csontot a geológiai intézetben dr. Mottl Mária asszisztens ősbőlény alsókarcsontnak állapította meg (orsó és singcsont összénőve). Ugyancsak a kis vasÚTI ÁLLOMÁS MELLETT, kútásás alkalmával, 14 méter mélyről, a sóderből alsó állkapocs fele részét ásták ki. Ugyancsak ősbőlény alsó állkapcsának határozták meg. A Nagy hóLÉBAN 1934-ben talált fogak rénszarvas fogai voltak. Maga a csont szétesett, csak a fogak maradtak meg. Ugyan ilyen fogak kerültek elő a már fentebb említett Jung Rudolf löszfalából is. A Fischer-féle földbányából 2 db őstulokfogot találtam. Egyiket 1939-ben, a másikat ugyanott 1940-ben.

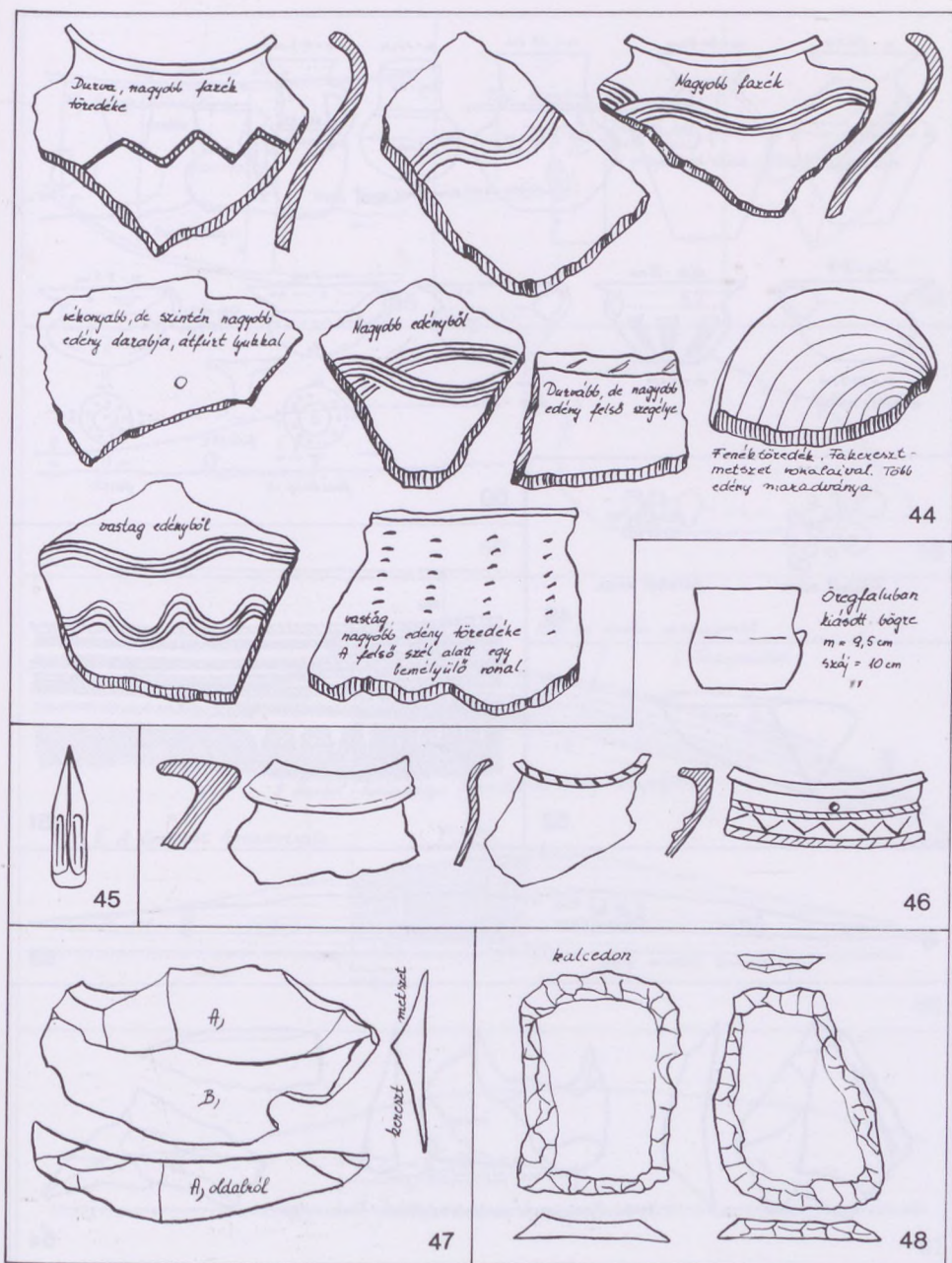
A Latorvölgyi út melletti görgeteges partból mamutlábcson-töredéket ástunk ki. Ferencz József út 24 vagy 23 szám alatti telken, Galszter-féle ház kertjében pince- és faásás alkalmával, már régebben, találtak őállatcsontokat: mamutcsontokat.

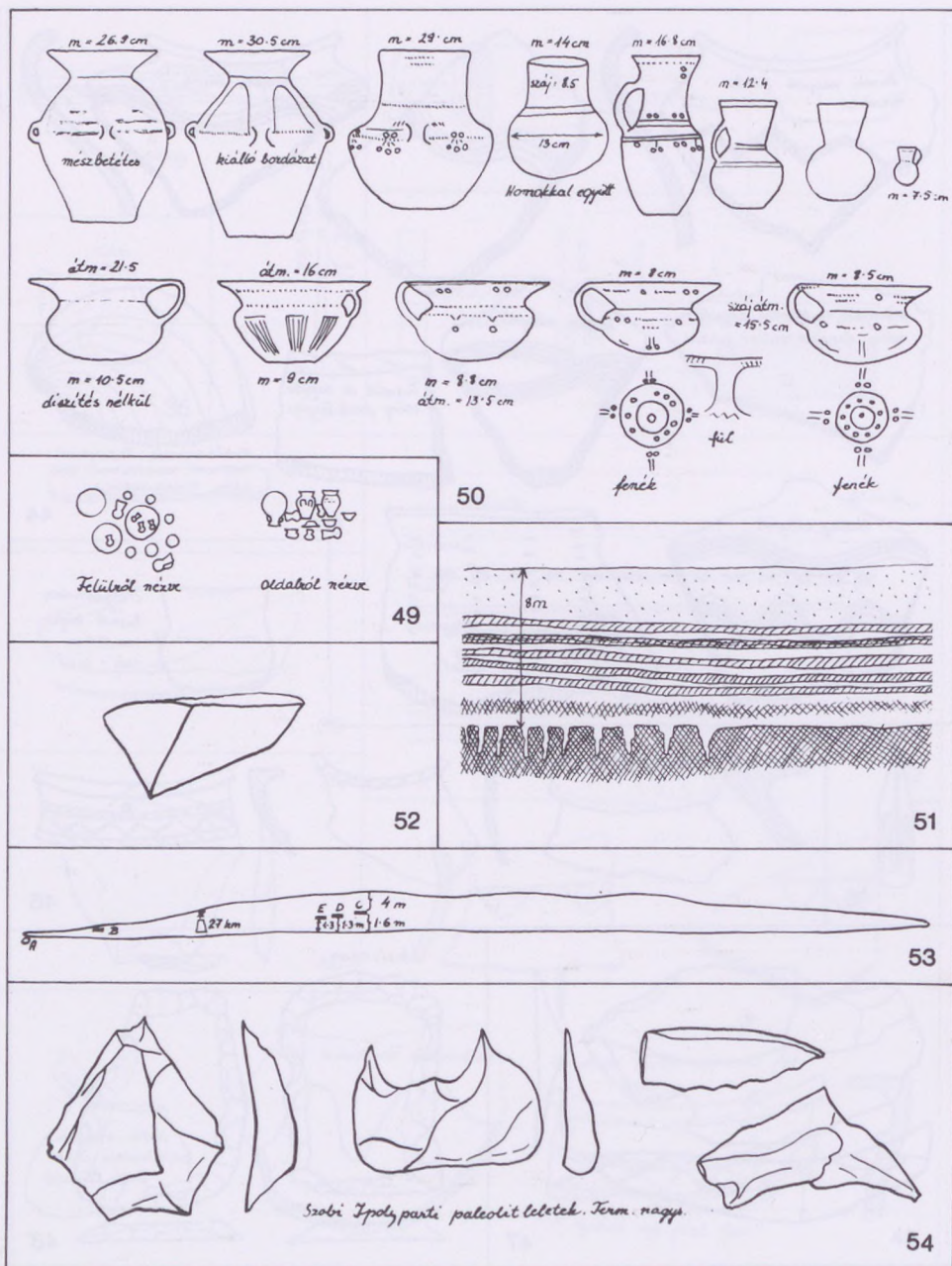
1939. Nagymaros

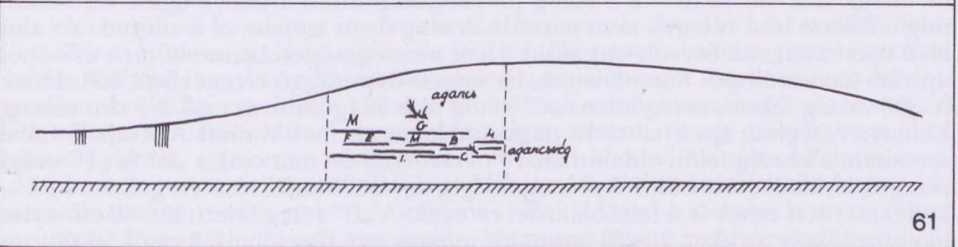
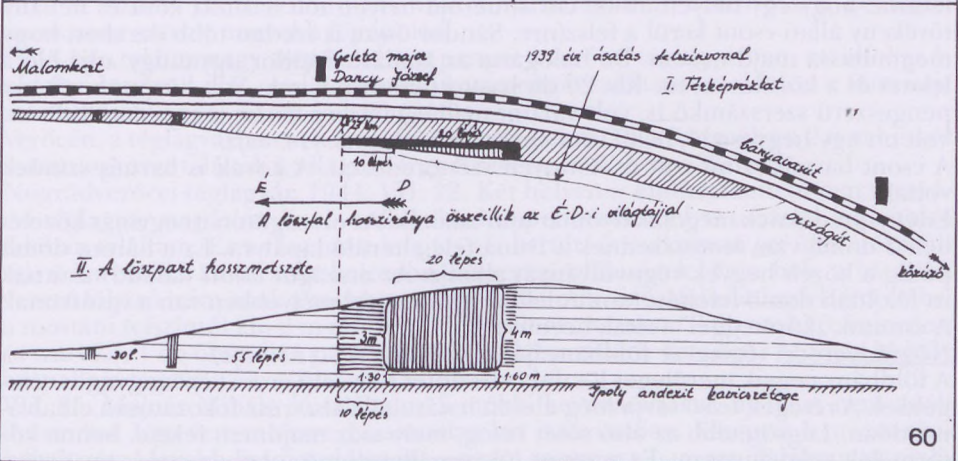
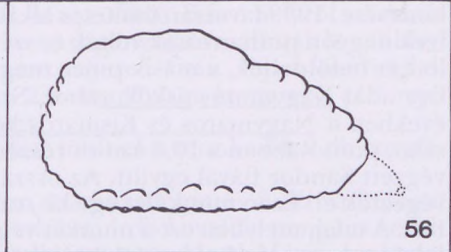
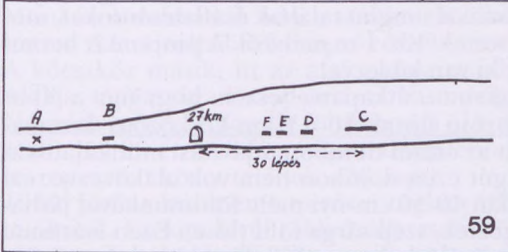
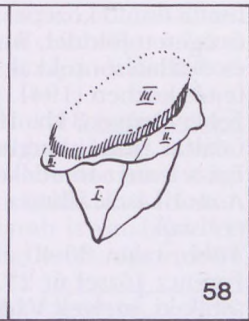
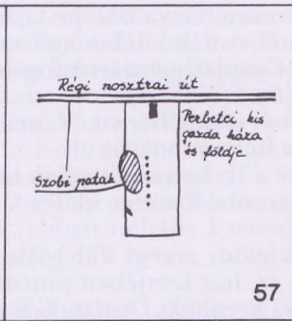
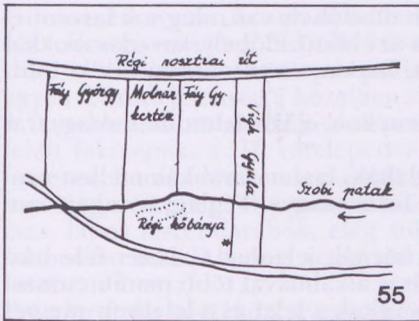
Nagy mélyút = Nagy hóLÉ. Az út melletti pincéknél. Az alulról számított 25. pincében és előtte, illetve alatta talált őállatcsontok. Löszben (11. rajz). Az alsó vonalkázott rész sötétbarna színű erdei réteg, vastagsága 1/2 m lehet. A mai felszín alatt 6–8 méter mélyen. A-nál az út szélén faszéNDARABKÁK, tüzelőhely, és 2 db csont, keresztben egymáson. B és C jelzésű helyeken, benn a pince mélyén, vége felé őállatcsontok. D-nél fogak, vékony lapos csontok is. Ez utóbbiak koponya-csontok málladécai. A fogak egész fogsort alkotnak. B-nél 4 db lapos csonttöredék, C-nél kisebb hosszú csont. D-nél volt még 4-5 db külön fekvő, hasított hosszú-csont. E csontok mellett is voltak apró faszéNDARABKÁK. A fogak rénszarvaséi voltak. 1940. VI.-ban A-nál a két csont és faszéNDARABKÁK megvannak a 25 pince mélyén, leszakadással egy új csont lett láthatóvá. A mélyút fenekén ferdén emelkedve 1 m-es sötétbarna ferdés réteg kövekkel. A völgyelés tetején 10 m vörös réteg. 1940. aug. 23-án. Az elsővölgyi Rosenberger-féle telken, pincebővítés alkalmával mamutcsontot ástak ki. A geológiai intézetbe vitte dr. Mottl Mária asszisztens. A Vasút utcai, Visegrádi és Hell Ferencz utcai rész között, a felső oldalon épült villa kútjából ásás közben ősbőlény mellső lábszárcsontja került elő.

1941. május elején a Fischer-féle földbányában a munkások 2 1/2 m mélyen állati felkarcsontot, – valami szarvasfélét, 4 m mélyen pedig a barna rétegben rénszarvas lábcson-tot, lábközépcsontot ástak ki. Ugyancsak ebben az alsó barna rétegben,

fent a domb közepe, azaz a bánya közepe táján tüzelőhely van, elég sok faszénnel és égetett földdel, B-nél, A-nál, 1 1/2 m mélyen az első tüzelőhely, kovadarabokkal és ósállatcsontokkal. Gyapjas orrszarvú fogait, koponyacsontokkal ásták ki földfejtés közben (1941. jún.) (12. rajz)

Fehér-hegyen, kb. 10 év előtt, Bényikék átellenében, a kút felett mamutagyarat találtak. Kittenberger Kálmánhoz került.

Ezt a kvarct-töredéket a II. barna rétegben találták, faszéNDARABKÁK mellett van. A munkások állítása szerint 7 méter mélyen. Term. nagys. Téglagyár ingájában. (13. rajz)

Több, talán 30-40 év előtt, a régi Vályi-féle háznál, jelenleg Galszter-féle ház, Ferencz József út 23. sz. ház kertjében pinceásás alkalmával több mamutcsontot ástak ki, melyek Vácra kerültek. Onnan ki is szálltak a lelet és a lelethely megtekintésére. 1939 tavaszán faültetés alkalmával megint találtak ósállatcsontokat, melyek nagyon porhanyósak voltak és szétestek. Kb. 1 m mélyről. A pince már beomlott és beföldelték, a másik pince meg ki van kövezeve.

Egy adat Nagymaros őskőkorához. Szikrint... útkaparó beszéli, hogy úgy a 30-as években a Nagymaros és Kismaros közötti útnak 10-11 km-kő közötti útszakaszán, pontosabban a 10,3 km-es részén az ottani dombon útjavítási munkálatokat végzett Sándor fiával együtt. Az országút ezen dombon nem volt alákövezeve, ezt végezték el. Ezen munkálat egy kis, talán 40-50 cm-nyi mély földmunkával járhatott. A talaj, melyben ezt a munkát végezték, szép sárga föld (lössz). Ezen leásásnál feltűnt, hogy egy helyen 50-60 cm átmérőjű helyen többször hasított kova és néhány törékeny állati csont kerül a felszínre. Sándor össze is szedett több darabot, hogy megmutassa majd nekem. De halogatta az átadást. Sándor ugyanúgy adja elő a leletet és a körülményeit. Kb. 20 db hasított kovát találtak. Volt közöttük vékony pengeszerű szerszámkő is, volt valami nyílhegyféleség is. Le is rajzolta, 3 db-ot. Volt ott egy hegyesedő, belül üres szarvszerű csont is. (14. rajz)

A csont barnás színű volt és könnyen széttöredezett. A kovák is barnás színűek voltak.

Edénýtöredéknek mégcsak nyomát sem találták. Az országúton itt egymás közelében 3 domb van, leereszkednek a Duna felé elterülő lapályra. Ez a három domb pedig a közeli hegyek végnyúlványát alkotja. Az országút fölött haladó vasútnak itt féloldali domb lefejtése van. A lelőhely valamivel mélyebben van a vasútvonal. A csontok „köréteggel” voltak bevonva.

Nógrádverőcei téglagyár földbányájából. 1938. V. 21. (15. rajz)

A földbánya egyik merőleges löszfala vízszintes helyzetű erdei vörös agyagos rétegekkel. A rétegek felső sávja még élesen határolt az alsó rész fokozatosan elhalványodóan. Legsötétebb az alsó sötét réteg, mely már majdnem fekete, benne kőtörmelék szórva. Ez a réteg jól megállapítható a bánya egész területén, míg a fölötté levő rétegek nem maradnak meg ilyen szépen, el is tűnnek. Az alul lévő 6 m vastagnak becsült sárgaföld – lösz nem egységes, benne homok és néhol apróbb kavicsrétegek mutatkoznak, ha nem is összefüggő rétegekben, foltokban. A „D” vastag feketés réteg feletti „C” réteg már világosabb és csak 2-3 dm vastag. Ebben a rétegben apró babszem nagyságú kavicszemek vannak. A lerajzolt fallal szemben, a község felőli oldalon kb. 10 m távolságban már csak a „B” és „D” erdei rétegek láthatók, fölöttük 4-5 m magasságig egyszerű tiszta löszréteg. Közben szakácszerűen esnek le a felsőbb erdei rétegek. A „B” réteg felett, kb. 80 cm-nyire egy tüzelőhely az alatt 20-30 cm-nyire megint egy tüzelőhely, s ettől 50-60 cm-nyire, lefelé újra egy tüzelőhely, ez már a „C” rétegben van. Mind a 3 helyen, vízszintesen helyezkednek el a szénés rétegek. Mind a három helyről szedtem faszéNDARABKÁKAT. Találtam 3 db hasított kavicsot is és már korábban lefejtett földben ósállatcsontokat.

1938. VI. 11-én az előbb említett 3 soros tüzelőhelyen, valamivel magasabban egy pár cm-rel csupán, szép terjedelmes, hamus faszén tüzelőhelyet találtam. Eddi-

gi lenyesésem nem hozott új adatokat. A földbánya hátsó részében, a löszfalban, 180 cm mélyen a löszből kiálló kovapengét találtam. h. = 5 cm szélessége 1,7 cm, vast. = 3–7 mm-ig. Az élesebb oldalon retusáltság látható (16. rajz). A löszfalban egyéb feltűnő jelenség a közelben nem volt észrevehető.

A fentebb említett tüzelőhelyek pontosabb megállapítás szerint a B barnás réteg felett fekszenek: a III. rátelepedve a B-re, I. 80 cm magasabban. Mind a kettő faszenes, hamus réteg, a leszakadt löszfalban jól kivehetők több méter hosszúságban. Az I. rétegben fehér hamu, keményebb, az apróbb faszéndarabkák, a III.-ban laza, lapos faszéndarabok, elég sok, ebben néhány kavicsdarab is van. Közben foltonként fekete hamus réteg van, elég sok hamu, de eddig kevés, aprószemű faszén. (17. rajz)

Ezt a lerajzolt kőszkőzt a verőcei földbányában találtam, a siklóvágányok mellett. Munkások dobhatták oda, a szállított földből. Magasabban fekvő helyről származhatott. A lerajzolt ábra középső részéből is ezen a vágányokon szállítják le a földet. A kőszkőz másik, itt az alsó oldala majdnem teljesen sima. Fejsze szerű éllel. Alakja, magassága a rajz szerinti. Vastagsága 2,3 cm. Anyaga kovaszerű. (18. rajz) Nógrádverőcei téglagyár földbányája (19. rajz)

1938. júl. 29-én a sikló melletti, télen lehordott földben a munkások 2 db kovaféle, repesztett követ találtak. (20. rajz)

1940. június közepén a verőcei téglagyárban mammutfogát és 8 db vadlófogát találtunk. Ezeken kívül több ősszállatcsont-töredéket, 1 db kovaféle penge is került elő. A tűzhely kb. 2 1/2 m-nyire volt. A vadlófogak dr. Mottl Mária geológiai asszisztens szerint nagyobb fajtájú lőe.

1943-ban találtam egy szép kalcedon pengét a verőcei téglagyárban, ott ahol az 5. oldalon lerajzolt (16. rajz) három élő kovapengét találtam ez oldalon a fenti rajz szerinti * csillaggal jelzett helyen (21. rajz)

Verőcén, a téglagyárban, a három feketés réteg alatt, kb. 20 m mélyen 2,8 m hosszú mamutagyarat találtak a világos sárga löszben, 1942-ben. (22. rajz)

Nógrádverőcei téglagyár. 1944. VII. 22. Két helyen is említést tettem már a verőcei téglagyár *magdaléni* kor 1–1 db kalcedon pengéről, melyet a bánya leghátulsó falában találtam. Ez a rész most lefejtés alá került, és csakugyan ott újra előkerültek e korbá illo kova, azaz kalcedon kőszerszámféleségek. Ez a hely a bányába vezető följáró irányának a meghosszabbításába esik, a löszfalazat legfelső részébe, a mostani felszíntől kb. 2 m mélyen. Előkerült most onnan 2 db anyakő, kalcedon és szarukő, 1 db obszidián pattinték és 3 db kőszerszám. Kifejtette Molnár Mihály kőspallagi legény. (23. rajz)

VII. 25. Molnár Mihály, ki találta az 5 utóbbi kovadarabokat, újabban nem talált ilyesmiket. Úgy vettem észre, bizalmatlan lett irányomban. Elhagyta fenti munkahelyét, jóval lejjebb kezdett dolgozni, engem magamra hagyott. Találtam az említett lelet helyének közelében egy érdekesebb hasított, de durvább kőszerszámféleséget, féltényérnyi nagyságút, egyik éle jó éles. De nem kalcedon, nem is kvarzit, valami sötétebb, kagylósan hasadó kovaféle-(szarukő?)-séget. Kérdeztem az őt dolgozókat, ki találta, egyik sem vállalta. Molnárnak odadobtam, hogy nézze meg, ő sem vállalta a találást. Mire ő visszadobta nekem a követ, de oly erősen, hogy jóval túlment rajtam, s az ottani sűrű gyom közé esett le, s én azt nem találtam meg. „Majd megkeresem én” mondta Molnár Mihály. *Magdaléni kornál régiebb korszak* kőszerszámának tartom és emberkéz művének. Alakja: kisebb zsemlye keresztmetszete, lapos, 1 cm-nél nem volt vastagabb. Megmunkálás, retusált nyom egyébként nem látszott meg rajta. VIII. 8. A letelt napokban kétszer voltam künn. Mindannyiszor kaptam is a munkásoktól kovaszerszámokat. Néhány szép darabot is. Magam is kapálgattam, vakargattam ott, s 3 m-re becsült mélységben, a világos löszföldben szépen találtam kovaszköveket, obszidiánszilánkokat, anyaköveket, faszéndarabkákat és egy szarvasagancs jó darabját. Előkerült egy kerek, mindkét oldalról domborulattal ellátott szabályos kő, melyen a használat nyoma veregetés formájában, jól

látszik. Ütőkő lehetett. Előkerült egy nagyobb, fehérés kovából készült, szerszámnak tartható lapos darab is, rajza lent, term. nagyságban. (24. rajz)

1944. VIII. 9-én beadtam az eddigieket a N. múzeumba. Tipikus alakot ugyan eddig nem találtak, de a lelet helyét érdekesnek mondták (dr. Hillebrand Jenő). Új lelőhely Verőce.

VIII. 12-én magam keresgéltem kis kapámmal a mondott helyen.: achát, kalcedon, szarukő, obszidián, csontaprólékok kerültek elő.

VIII. 14. 50–60 cm-nyi rétegben mutatkoznak az ősemléknyomok. Legalább is két szintben.

Verőcei téglagyár. Folytatás.

1944. VIII. 14. Egyedül dolgoztatva elég bőven találtam nem is egyféle, hanem többféle kőből készült kisebb-nagyobb szilánkokat. Találtam kisebb obszidián darabot, mint anyakövet, dió nagyságút. Egy szép nagy kalcedon pedig lapjával vízszintesen feküdt, mellette egy szintén nagyobb, más kovaféleség – szarukő-ből készült, ugyanolyan helyzetben, mint az előbbi pattintott kőszerszámot, ráütöttem a kapával s 4 részre törtem. Egy darab éles kagylótöredék is került elő. Eddig egyetlen darabocská. Valami sárga festékanyagot is találtam, majdnem kénsárga színű. Valószínűleg valamely kőfélének a mállási terméke. A kalcedon penge rajza természetes nagyságban. Gyöngén ívelt, másik oldala sima. (25. rajz)

VIII. 21. 1 db szebb obszidián penge. Másik oldala sima. (26. rajz) És ezenkívül 15 db, ebből három db eszköz, a több pattinték.

VIII. 24. 25 db kovadarabka és anyakő (3). Feltűnő 2 db kihegyesedő pengeféleség, az egyik vörösbarna, a másik kalcedon. (27. rajz) Több csíkozott, achát-féle kovadarab. Mintha az ősemlék szerette volna a tarkaságot. (28. rajz)

VIII. 28. 21 db kova, obszidián pattinték és anyakő. 1 db megmunkált, sima lapokkal bíró, csontnak látszó darabocská löszrögben. Természetes nagyságban. (29. rajz)

IX. 5. Rénszarvasfogak kerültek elő, 3 db 2 nagyon kopott, a 3. pedig nem. Egy más mellett voltak, több apró hasított csont mellett, ezek a csontok egymáson keresztben is feküdtek 5 db kova.

IX 9. Több apró kova pattinték és egy rénszarvasfog.

IX. 12. 17 db kovaeszköz, közöttük egy kaparószerű darab. (30. rajz)

IX. 30-án Nyíl- vagy kis lándzsacsúcszerű kidolgozottnak látszó kovaszerszám. A túlsó oldala sima. Éles éllel. (31. rajz)

X. 13. Több állatsontot, illetve azoknak csak kisebb ujjnyi nagyságú darabjait találtam. Kova már nagyon kezd ritka lenni. Ma egy kisebb vöröses kődarab került elő, mely talán hematitszerű, van összetartó és lazább darabocská. Ez utóbbi festékül használható volt.

1945. május közepén 2 ízben jártam künn. A még teljesen elhagyott löszbányában az eddigi helyen keresgélve több kovapattintékot, s 3–4 kőszerszámot, jóval több csontdarabkát s egy tengeri kagylótöredéket találtam. Előkerült egy szebb nyíl- vagy lándzsahegy, (32. rajz) esetleg lyukasztó kova. Andezitdarabot is találtam és egy obszidián eszközt kettétörve.

Nógrádverőce. Magyarkuti nyaralótelep.

Forrásos vidék. A dombon épült kis kápolnácska alatti, útmenti földlefejtés oldalán, annak is inkább az alsó részében, több részben egymás fölött, részben eltolódva egymás mellett, hamus réteg, néhány kisebb faszéndarabkákkal tarkítva, látszik. A hamus réteg erősen mutatkozik a fenti rétegek magasságában található köves helyen is, hol a munkások egy megkövesedett emlőállat egyik fogát, és két egyforma alakú agancsdarabot találtak, ez utóbbiak is meg voltak kövesedve. A két agancságot az útnál dolgozó ezelő (–) űr vette magához, ki azokat eladta egy vadásznak 30–40 fillérért. A fogat én hoztam el. Se nem ló-, se nem szarvas- vagy szarvasmarha fog. Ez a lelőhely különbözik az eddigiektől, nem löszben, hanem agyagos, meszes talajban van. Beadtam ezt a N. M.-ba, s ott mastodonfognak állapították meg.

Nógrádverőce. Magyarfut. A forrás közelében, az út mellett lefejtett, magassabb partban, az útjavítások alkalmával mastodonfogak és 2 db, a munkások szava szerint horogszerűen meggörbült végű agancsot vagy szarvacskát találtak. (33. rajz) A mastodon fog a N. múzeumba, a fejdíszek pedig egy idegen emberhez kerültek. A mastodonfogat én szereztem meg és adtam a múzeumba.

Zebegényi paleolit leletek

1. A kálváriadombi Gabula József-féle ősembertelep.

Váci Hírlap 1928. III. 7. szám és Term. tud. Közl. Pótfüzetek: 1933. okt.–dec. szám.

„Nimród” vadászújság, 1933. 26. szám, dr. Gaál István.

2. (34. rajz)

Fölfelé menve a mélyúton – Hohlweg –, annak bal oldalán, a legmagasabb partoknál 5 m mély is lehet a mélyút, faszéndarabkákat találtam. Kb. 1 m magasságban, apróbb és nagyobb darabokban. 10–20 cm-rel mélyebben kovapatinték is került elő. (35. rajz). A löszfal leszakadásával találtam rá. Az út másik oldalán pedig egy őszálfog – ló vagy inkább kérődző állat foga – került elő, a leszakadt földből. Ez az A jelzésű tüzelőhely. Valamivel még följebb, a baloldalon őszálcsonatok, a jobb oldalon pedig faszéndarabkák. Ez a C jelzésű tüzelőhely.

Még följebb, a baloldalon, itt az út 2 m-nél már alig mélyebb, 150 cm mélyen elég nagy, tenyérnyi vastag hamus, faszenes, égett földes tüzelőhely tűnik elő. Faszéndarabokon kívül 1 db törött kavicsdarabocska került elő.

3. A Kálváriadomb túlsó oldalán, Deák Ferenc utca 8 sz. alatt lakó Brückler kecskeólat vajt ki az udvarán lévő löszfalban, s ott őszálcsontokat és faszéndarabokat talált. Megvizsgáltam a helyet, s a mondottakat igaznak találtam. A kecskeodúnak felső részén kettős, szétomló hófehér csontot és körülötte elég sok faszéndarabkát láttam. Néhány évvel ezelőtt valamivel feljebb fekvő házhelyen mamut-csontokat találtak. A hegy túlsó oldalán van az 1. sz. Gabulaféle őstelep.

1940. szept. 9-én dr. Mottl Mária paleontológussal Gabula József-féle pincében voltunk, (36. rajz) s ott a pince löszfalából rénszarvas sarkcsontját, 3 db. kovaszilánkot (37. rajz) és faszéndarabkákat gyűjtöttünk össze. A kovák egyike kalcidon, a másik kalcidonjáspis volt. A sarkcsont felnőtt rénszarvas csontja volt. Szept. 12-én megint ott voltam. A kultúrréteg egy kissé lejtős, közepe táján tüzelőhely. A kultúrréteg: hamu, faszéndarabkák, csontok. 11 lépés hosszú. Pincébe nézve a kultúrréteg a bal oldalon látszik, 30 cm-től emelkedik 60 cm-ig. A jobb oldalon csak néhány csontdarabka mutatkozik, de ott is gyöngén emelkedve. Egy kalcidon-jáspis és 3 db kovaszilánk, több csontdarabocska került elő. Ez a telep hossza egyenlő a háztelek hosszúságával. 30 méterre becsülve. A part magassága 10 m lehet. Helye: Zebegény, Erzsébet utca 25. sz. A pince szélessége 3 lépés.

1940. IX. 16. ZEBEGÉNY. Kálváriadomb. Gabula-féle telek.

Az alsó, szélső pince falából, a tüzelőhelytől 50 cm-re, apró csonttöredékek mellől 15,8 cm hosszú, 2,2 cm széles, 1,5 cm vastag, köszörűköre emlékeztető kőszkőz került elő. (38. rajz) Az egyik csonttöredéken kovaszilánk. Az A-val jelzett pincében, annak is az É-i falában.

1940. XI. 12. Megtaláltam a Gabula-pince ősembertelepének a folytatását a szomszédos Mundi György-féle telek löszfalában, ugyanabban a becsült magasságban, de 2 rétegben, mint a Gabula-féle pincében mutatkozott. Két helyen találtam tüzelőhelyet, több helyen őszálcsonttöredéket, egy helyen kovapengét és 2 db kovaszilánkcskát vettem ki. A kovapenge kalcidon. Lapos, egyik oldala sima lapú, közepe táján a vastagság legfeljebb 1 1/2 mm. (39. rajz) Mindegyik széle éles. A tulajdonos állítása szerint leszakadások és lefejtések alkalmával igen sok csont és hamu, faszéndarabka került elő, sőt egy gömbölyded alakú edény töredéke is. Ez nem valószínű. Én egyetlen darabka cserépdarabot sem leltem sem Mundiék, sem pedig Gabuláék telkén lévő ősembertelepen, de még a közelükben sem, de má-

sutt sem a hegyben. Koponya-töredék lehetett az, amit ők edénynek tartottak. Az asszony két tenyerével gömb alakot mutatott, nagysága megfelelhetett egy ember koponyájának, nagyobb nem, de valamivel kisebb lehetett.

XI. 14. Több kovaszilánk, sok csontszilánk, ezek közül elég sok égetett, 2 db kisebb kérődző állat foga.

XI. 16. 3 db kova egy nagyobb megmunkált, egy kis szilánk és egy közepes. Több őszallatsont. A rajz a nagyobb, megmunkált kovaeszközt ábrázolja. Lapos, 2–3 mm, vastag, másik oldala sima. (40. rajz)

XI. 27. Miután Mundyék területén a magas löszfalban a partszakadás veszélye miatt kutatgatni nem lehet, megvizgáltam jobban a Gabuláké legészlső, félig beszakadt közbenső pincéjét, a préházat. Meg is találtam benne a kultúrréteget 2 vonulásban. A két szint átcsap a pince másik oldalára is. Nagyjában a pincefalak középső vonalában. (41. rajz)

Több csontdarab, egy hely tüzelő helyecske faszén és égetett, vörös réteg, a tüzelő hely közelében 50–60 cm-nyire félökölnyi kvarcit kő, a tüzelő hely fölött pedig 7–9 cm-re egy kisebb, ugyanolyan kődarab. A pince D-i oldalában is több csontdarabocska, egy helyen szarvasagancs 4 ágának kibujása. Gabula József a telek korábbi tulajdonosa és a telek előkészítője, a pincék ásója beszéli, hogy az udvar magasságában elég sok csontot és tüzelőhelyet talált azzal a különbséggel, hogy összevetve a mostani ujjnyi vastag tüzelőréteggel, ő tenyérynnyi vastag ilyen hamus réteget talált. Ő is több szintben találta a kultúrrétegeket. Úgyan így beszél Mundy is, a lefejtett helyen elég bőven akadtak csontok, kisebbek, nagyobbak. Különösen sok volt a rövid, ujjnyi vastag teljes csontocska, olyanok, mint az ujjcsontok.

1941. IV. 19. Napok óta járok Zebegénybe, a fenti őstelep helyére. A Mundy-féle telken nem volt partszakadás, itt kutatni nem lehet, bebújok a beszakadt, helyreállítás alatt lévő Gabula-féle pincébe, hol órák hosszáig vakargatom a pince É-i oldalát, de kevés eredménnyel. Csonttöredékek, s néhány kis kovaszilánk, faszéndarabkák kerülnek elő. A pince végében van még csontszilánk. A pince jelenlegi hossza 15 lépés.

1941. V. 1. Gabula József pincetulajdonos csinálja, helyreállíttatja a pincéjét. A pince szájánál le kellett fejtenie egy darab löszföldet s a pince felső boltozata irányában, tehát a pincében a legfelső réteg magasságában, gyöngén emelkedő szintben, több őszallatsont töredéket, nagyobb állatét, 5 db kovatöredéket és egy db csonkja denthaliium héjat talált. Ezzel valószínűleg meg is szűnik az ottani kutathatási lehetőség.

Kr. e. 70 – Kr. u. I. század. géta, Dák–szarmata korszak. Zebegény. 1935. szept. 21. A „Kenderesek” dülő fölötti uradalmi faiskola melletti szántóföld szélén (42. rajz) húzódó tűzvonaltisztítás alkalmával találtak erre a telepre: földbe mélyülő – 50–60 cm-re – lakáshelyre, ahol elég sok edénycserép, állatsont, 2 db *Galienus* császárféle kis bronzérem volt. II. *Claudius* császár 1 db 1 db szebb, római terra sigillata edénytöredék. Dr. Alföldy András egyetemi tanár megállapítása szerint dák–szarmata kori telep. (43. rajz)

Szabad kézzel készített elég durva feketére égetett fazékdarab. Háromszöges díszítéssel.

Egy másik, kissé vöröses darabon a következő díszítés: kisebb háromszögek, mint a felsőn. A vonalak mind bemélyülők. Az első díszes kötélfonatos, széles lapos peremmel bíró edény nagyobb és jobb minőségű, valószínűleg fazékszerű volt. A kötélfonatos dísz és a kihajló lapos perem a jellemző. Voltak ezeken kívül még jobb minőségű, fényesen fekete – grafitos – edények is. *Hallsattkori* jellegűek. Ezeken is laposan bemélyülő, kettős vagy hármas körvonal fut körül a nyak alatt. A csontok között egy db szarvasujjcsont.

II. telep [jazigok, dák–szarmata kor]

Zebegény-Dömös

...Sőt még a Zebegény-Dömös közötti vasút fölötti ún. tűzvonalon, nagyjából a távolság közepe táján egy kis tisztáson. Valamennyit jellemzi a nagyobb edények töredékei, hullámvonalas ún. fésűs díszítéssel. Jó részük korongon készült, de akad szabad kézzel készített is. Vastagabb falú, jól égetett edények. Hiányzanak a grafitos, kisebb, szebb edények. Fiedler János földjén a rajta átvezető dülő út, kifelé haladva bal oldalán volt egy ilyen telep. Az eke vetette föl a telep talaját. Ez nem volt mély. Tüzelőhely, sok hamus föld, elég sok agyagcserép-töredék, állati csontok és egy bronz fibula (Nemzeti Múzeum).

I. telep (44. rajz) Vastag, jól égetett nagyobb edény – fenék – egyik darabkája, hullámvonalas – fésűs díszítéssel. Az edény korongon készült.

II. telep. Zebegény-Dömös közötti vasút fölött lévő erdei tűzvonalon, a tisztogató gyerekek találták ezt a tanyahelyet. Nem nyúlt le mélyre. Jól égetett, nagyobb, hullámvonalas díszítésű edények – fazekak darabjai. Fenéktöredék fakeresztmet-szet vonalaival. Több edény maradványa. (44. rajz)

Szkyták – Kr. előtt VI. század, ezeket követték a kelták, majd a dákok-trákok. Ezeket szarmata-jazigok nyomják ki, Dunántúl a rómaiak, jazigok után a germánok és hunok IV–V. században. Kr. u. 558-ban lovas nomád, mongol fajú, török nyelvet beszélő avarság telepszik meg 250 évig. 3 élű vas nyilaik voltak. Jazigoknál fibulák is.

A második szkíta nyom Zebegényből került elő, a kavicsos Duna-parton. Ott talált 2 db szkíta nyílhegyet Káromy. (45. rajz) A két nyílcsúcs nem egyenlő teljesen, nagyságban is különböznek egymástól kissé: 1–2 mm a különbség. Ez a két nyílcsúcs a Zebegényi Kenderesek dülő alsó részében az emeletes villa közelében, az utolsó villához tartozó Duna-parton került elő. Bár a Kenderesek dülőben több helyen találtak már régi edénytöredékeket, egyik sem egyezik a népvándorlás eleji korrall. De én tudok a vasút fölötti erdőszélén levő szántóföld alsó részén, a tűzvonalon, a hol a koronauradalom faiskolája van, egy régi, *népvándorlás korabeli* telephelyet. Ezt azonban dr. Alföldi András egyetemi tanár *dák-szarmata* korszakba illőnek határozta meg. (Kr.e. 70 – Kr.u. 1.század) Itt két *római* érem is előkerült: (Galienus – I. Claudius). Kötélfonatos szegélydíszítés és lapos kihajló peremmel. (46. rajz)

Helemba község.

Elég sok lefejtett löszpart van itt. Ósállatcsontokat és faszéndarabkákat elég szép számmal lehet itt találni, különösen a falú Dny-i vége felé, a pincéknél és az utolsó házaknál. Bogdányi András és szomszédja Csufocky János telkén. 1941. június havában a r. k. templom mögötti kis gyalogutacska mellett, a templomtető magasságában mamutagyardarabokat és sok ósállatcsont-töredéket találtam. Itt évekkal ezelőtt – talán 40 év előtt – hatalmas csontot – leírásuk szerint mamut hosszú csontot, még valószínűbben mamutagyardat, vagy azt is, találtak.

1942. júl. 12. Helembán a legszélső felső pincénél az országút mellett találtam kb. 1 m mélyen, a ledolgozott löszpartban, egy kicsit kiállott a löszből, a mellékelt rajz szerinti kovapengét. (47. rajz) Egyik oldalán három nagyobb repesztés, tulsó oldalon egy sima lapka, gyöngén ívelve. Calcedonból készült, fehér és szaru színben. A rajz természetes nagyságban. Ugyanebben a falszintben, de a 3. szomszédban ósállatcsontok (csigolya, nagyobb).

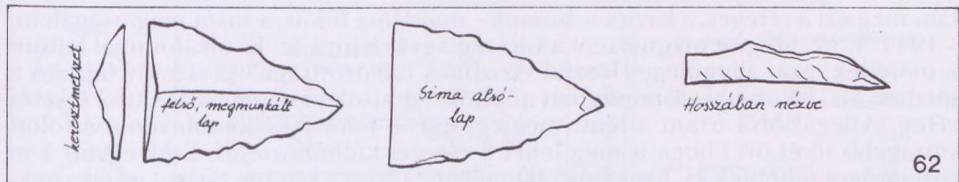
Páthpuszta azaz kis község területén, Komárom megyében, Dunaalmással szemben a Duna régi árterületéről egyik lapos dombján 1 1/2 m mélyről 2 *paleolith* (48. rajz) és 1 db ósállatcsont kis szarvcsap került elő. A kovák szép, világos anyagból valók, szépen, határozottan megmunkáltak. Csak egyik oldalukon megmunkáltak, a másik oldal sima. Világi Árpád tanítónál. Összetett fogtöredék is került elő, melyet a földtani intézetben dr. Mottl Mária paleontológus őselefánt fogtöredékének állapított meg. *Elephas meridionalis*. 1943. július végén rajzoltam ott le. Természetes nagyságban.

Path kisközség, Komárom vm. u.p.Izsa

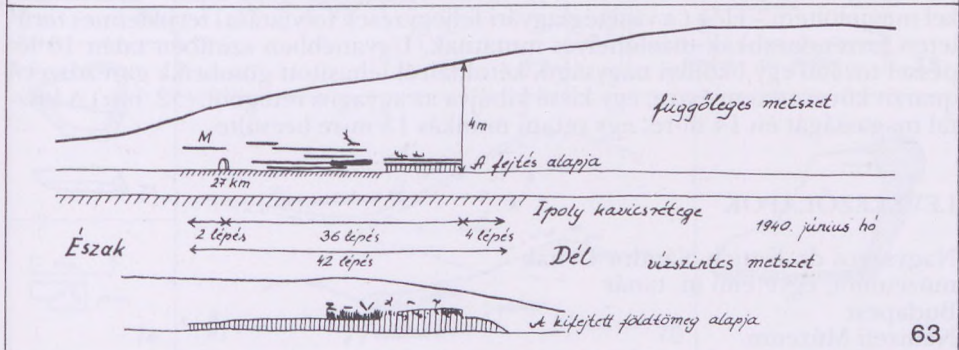
Világi Árpád odavaló tanító figyelmeztető felhívása és meghívása folytán kerültem oda régiségeinek megtekintése és kisebb ásatás eszközzése végett. Két ízben jártam ott 1943 és 1944 július végén. Gyűjteménye – nevezetesebb darabok: *román kori* bronz feszület, szép darab, jól kidolgozott kalcedon *paleolith*, *római* gyűrű vésett fejjel, *neolith*, – *bronz- és népvándorlás kori* edények és töredékek. *Bronzkori* hamvasztott sírok temetője látszott legalkalmasabbnak a kisebb kutatásra, honnan mintegy 6 sír leletéről tud, még a cseh megszállás idejéből. A pozsonyi múzeumnak tett jelentést 2 érdekes 16–16 edénnyel bíró sírleletről. Ezt ő maga ásta fel. A leletek jórészt ép edényekből állottak, melyeket helyükön hagyva, nyitott kisebb veremben hagyva várta a pozsonyi kiküldötteket. Kik azonban nagyon is késedelmeskedtek. Egyik reggel a sírok edényeit összetörve, szétszórva találta, valaki feldúlta a sírokat. Ő aztán a két sírt cserepestől együtt betemette. Itt ajánlott egy ásatást. A Duna közelében az ún. Krajáros dűlőben, a Duna és az országút közötti egyik szántóföldön, Pinke István zsítvatoroki gazdálkodó földjén a hol helyenként régi cserépedény-töredékek látszottak. Néhány kisebb kutató árok ásása közben találtunk 30 cm mélységben egy sírban. Csakhamar több edény mutatkozott egy rakásban. Többnyire álló helyzetben, volt dült sőt fordított helyzetben. Az edények felett 2 kenyér nagyságú andezit mellett még 3 db fej nagyságú kő hevert. Az edények legtöbbje össze volt roppanva, repedezve. Homoktalajban. Homokkal megtöltve az edények közelében és között néhány égetett emberi csont. Az egyik lapos tálcaska lefordított helyzetben volt, s tele égetett emberi csontokkal. Még 2 vagy 3 edényben találtunk hamvasztott csontokat. Egyetlen, kis ujjnyi hosszúságú és vastagságú csavart bronzspirális találtunk talán 1 mm vastagságú sodronyból. 4 kis bögréske nagyobb edényben volt. Összesen 16 db 3 nagy fazék, 3 kis korsóska 4 db egészen kicsi korsóska 5 db lapos csésze és 1 db korsóska. Melyek vázlatos rajzom szerint így voltak elhelyezve (49. rajz). Egy fazék és egy csésze-tálcaska lefelé volt fordulva. Az edények egymás mellett voltak 1–2 ujjnyi közzel. Teljesen ép edénye, egy korsóska, csak egyetlen egy volt. Valamennyi edény díszített volt, ún. *pannoniai kultúra* edény, *mészbetétes*. Egyen kiálló íves bordadíszítés volt díszítés. (50. rajz) és 3 kis korsóska, apró darabokra törve, pontsor díszítéssel, 1–1 füllel.

Váci téglagyár földbányája (Oberländer-féle)

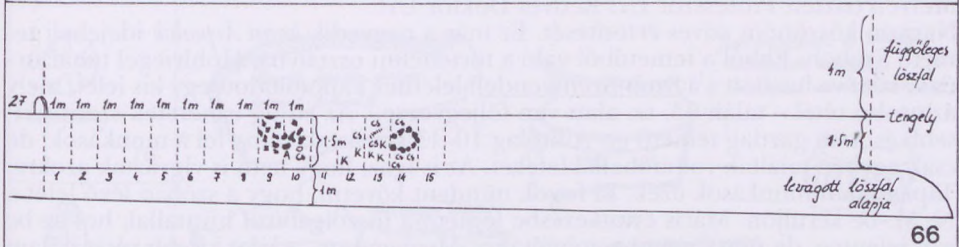
1941. V. 27. Megnéztem ezt a földbányát, a földmunkások figyelmét fölhívtam az ősállatcsontokra, kovaeszközökre és tüzelőhelyekre. Mostanában csontleletek nem voltak tüzelőhelyet azonban többet találtak. Megnéztem én magam is ilyen tüzelőhelyet, de faszéndarabkákon kívül egyéb nem mutatkozott. A bánya világos sárga löszfala 6–10 m között lehet, feltűnt, hogy a lösz feketés, lefelé lassan világosodó, sávos agyagféleségre ülededett le, elég élesen elhatárolódva az érintkező felszínen. Különös volt az a jelenség, hogy a vízszintes, fekete réteg felső részében 50–80 cm mélyen bevágások láthatók melyek világos lösszel vannak kitöltve, tarkának, csíkozottnak mutatkozik a földmetszet. (51. rajz) A csíkozott lefelé keskenyedő, egymástól 40–80 cm vannak. 50–60 m hosszúságban is mutatkozik ez a jelenség, majd eltűnik, s teljes fekete sáv látható. Földrepedési hézagoknak gondolná az ember ezeket, mikor a nedves agyagos talaj kiszárad és össze-vissza repedezik. Ezek az itt észlelt repedések azonban nagyobbak a felső szélességük 10–18 cm is lehet. Mint említettem már, elég vízszintes ez a réteg, magassága a vasúti sínek szintjénél valamivel mélyebb, talán 1 m-rel is. A szegedi, nyárra kiszáradó szikes tócsafeneknek ilyenek. Kavicsok is találhatóak a fekete rétegben. Ugyanilyen féle – de nem repedezett a verőcei földbánya, ugyanilyen magasságban feltűnő fekete réteg is. Itt is ez a bányafenek. De csíkozottságot nem észleltem. Verőcén az alsó fekete réteg fölött 3–4 sötétebb, agyagos réteg is mutatkozik, valamivel világosabban, de ugyancsak kavicsosan. Ugyanilyen réteg van a basaharci téglagyár-nál, ez azonban valamivel magasabban fekszik. Szobon a Kálvária dombban talál-

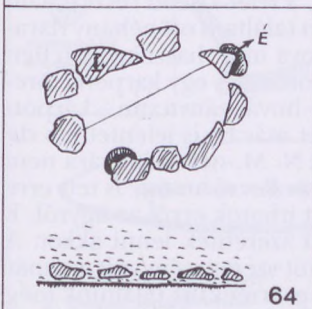
62

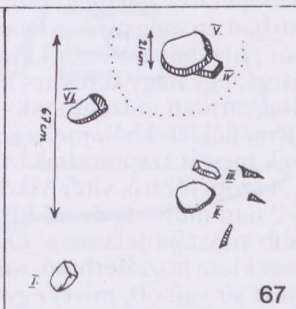
63

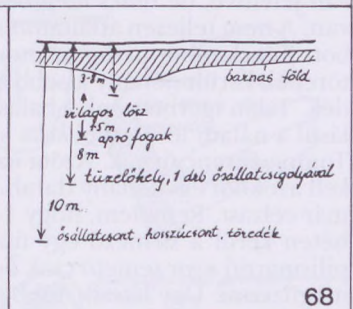
66

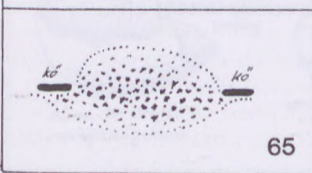
64

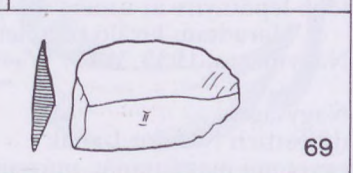
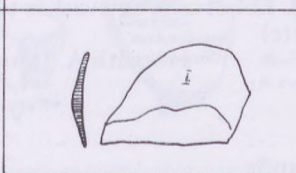
67

68

65

69

tam meg ezt a réteget, a kavics – homok – majd lösz fölött, a vasút magasságában. – 1944. V. 12. Megint megnéztem a váci téglagyár bányáját. Ez alkalommal feltűnt a meredek, azaz függőleges löszfal vízszintes csíkozottsága, 12–15 sáv látható a löszben kb. 1/2 m-nyi vastagságban a felsők. Az alsók vastagabbak. Alul 2 feketés réteg. A legalsóról írtam a fenti megjegyzést, e fölött világosabb zóna, e fölött vastagabb sötét öv. Ebben is meg lehet 3 réteget különböztetni. Ezek együtt 1 m vastagságot tehetnek ki. Ezek felső rétegében, a bánya közepe táján – a keresztekkel megjelöltem – elég (a váci téglagyári feljegyzések folytatása) terjedelmes területen faszéndarabkák tüzelőhelyet mutatnak. Ugyanebben szintben talán 10 lépéssel tovább egy ökölnyi nagyságú, kétoldalról lehasított gömböcskű gerezdszerű quarzit követ vettem észre, egy kissé kibújva az agyagos rétegből. (52. rajz) A löszfal magasságát én 14 m-re, egy ottani munkás 13 m-re becsülte.

LEVELEZŐLAPOK

Nagyságos dr. Fettich Nándor Úrnak
múzeumőr, egyetemi m. tanár
Budapest
Nemzeti Múzeum.

Mélyen tisztelt Professzor Úr! Kedves Doktor Úr!

Nagyon köszönöm szíves értesítését. Ez már a negyedik *korai Árpádok* idejébeli temető *Szobon*. Ebből a temetőből való a történelmi osztályba, Höhlriegel tanár úrnak, két éve beadott s a *Szob-Szentvendeli* lelethez kapcsolódott egy kis lelet, mely az utolsó tétel – talán 63. sz. alatt van följegyezve. – Az eddig ismeretek szerint kisebb és nem gazdag temető ez. Állítólag 10–15 sírt ástak volna fel a munkások, de csak egyben találtak volna mellékleteket. Az is igaz, hogy nem is vigyáztak azokra. Tapasztalan munkások ezek. El fogok mindent követni, hogy a szóban lévő lelet a N. M.-be kerüljön. Máris érintkezésbe léptem a főszolgabírói hivatallal, hol az be van jelentve, de nincs még beszolgáltatva. Megjegyzem, a lelet kisebb részt nálam van. A nem teljesen átkutatott sírban én még utólagosaan találtam ott néhány darabot. Két darabot pedig az ottani patakból szedtem ki hová mint hasznavehetetlen töredék került néhány kisebb tárgy: egy nagy keresztes korong és egy karperectörödék. Talán ígérhetnénk a balassagyarmati múzeumnak – hová szánva van – kárpótlásul a nálam lévő *szobi kelta* sírmellékletekből, melyeket már be is jelentettem dr. Tompa Ferenc úrnak. Azóta ezek meg is szaporodtak. A N. M.-nek bizonyára nem kell azokból egynéhány darab. A szobi főbíró, vitéz Vikdas Rezső amúgy is tett erre már célzást. Remélem, hogy 1–2 nap múlva kedvező hírt irhatok erről az ügyről. E héten kerül a sírmező egy újabb pásztyája feladásra. Ott szeretnék lenni akkor. A *pilismaróti avar* temető csak ősszel lesz hozzáférhető, mint szerencsém volt azt már megüzenni. Úgy látszik, több avar sír van ott, mivel egy gyermeksírt találtunk még több lépésnyire az ismert sírtól. Ebből csak egy vaskés töredéke került elő.

Maradtam kiváló tisztelettel

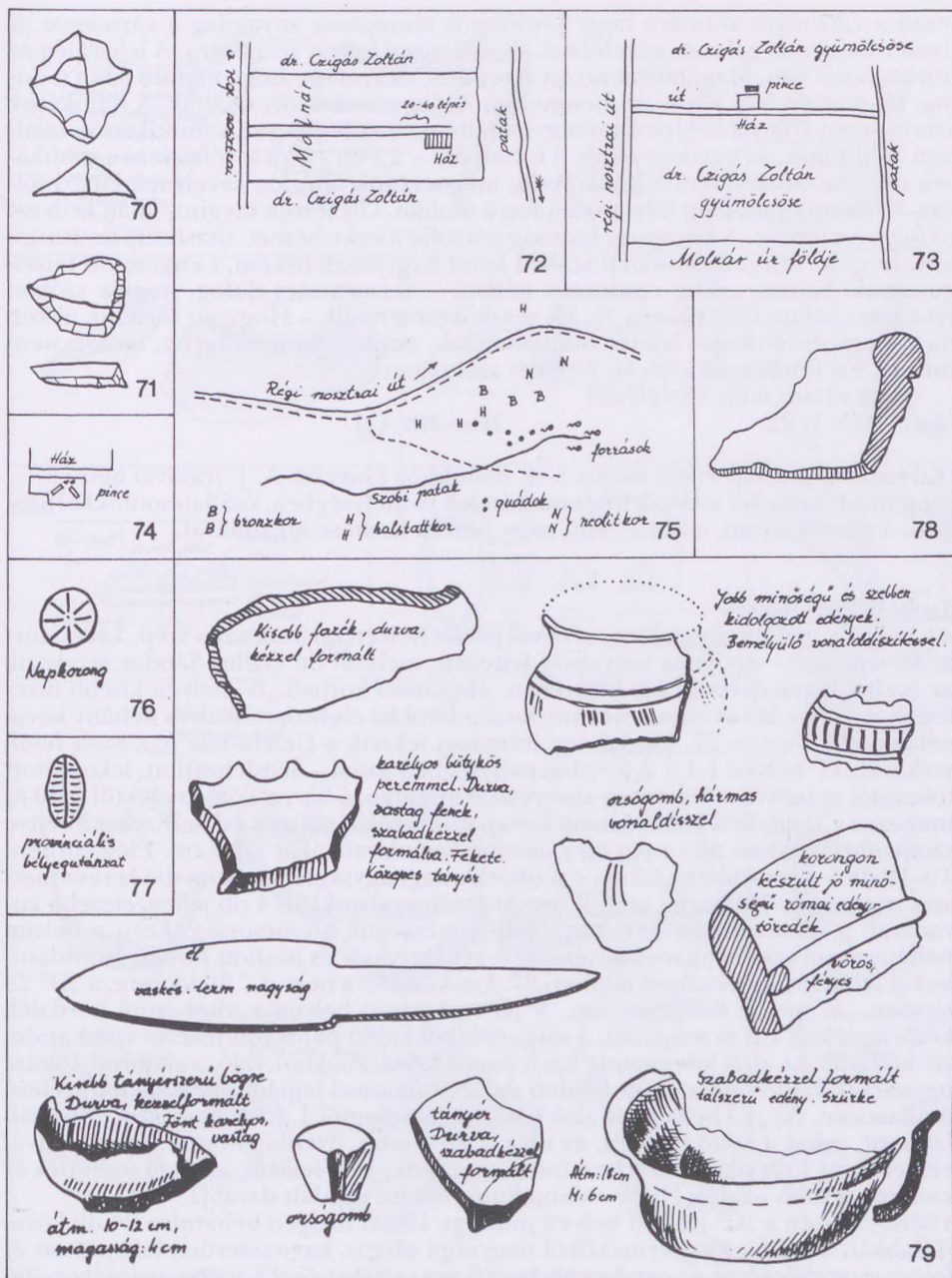
Nagymaros, 1935. V. 19.

Horváth A. János

Nagyságos
dr. Fettich Nándor Úrnak
egyetemi magántanár, múzeumőr
Budapest
Nemzeti Múzeum

Mélyen tisztelt Professzor Úr! Kedves Doktor Úr!

Kicsi embernek bizonyultam. Nem tudtam eddig megszerezni a leletet. Állítólag azon múlik az átengedés, hogy a főbíró a gyarmati múzeumnak ígérte már a nála bejelentett leletet. Második ok pedig az volna, hogy egy kis kedveskedés akar ez

lenni a vármegye számára hogy jövőben is támogassa anyagilag a vármegye az ilyen irányú mozgalmat: gondolnak a Szobi római burgus felásására. A lelet még az útmesternél van. Magánúton azt az értesülést szereztem, hogy menne talán a dolog, ha maga a NM kérné az átengedést. Azóta csak két sírt találtak. A munkások szerint nem volt melléklet. Én megvizsgáltam a két koponyát, s mindkettőn találtam zöld foltot, az egyikén pláne 3 foltot. Ma – 22-én – 6 órát töltöttem a munkások mellett, de sírt nem leltünk. Pedig megnéztünk minden kevertnek látszó földet. Holnap 23-án még folytatódni fog a munka. Ott leszek megint, talán kedvezni fog a szerencse. A közigazg. hatóság pártolja törekvésemet: utasította az útmestert, hogy az útmunkálatoknál szabad kezet hagyjanak nekem, s engem ott támogassanak. Sajnos, eddig eredmény nélkül. – Természetes dolog, hogy a szóban lévő lelet nálam lévő része a N. M. rendelkezésére áll. – Hogy mi történik akkor, ha ott egy érdemleges leletre bukkannának, amikor én ott vagyok, igazán nem tudom. Én föltétlenül a N. M. érdekét szolgálom.

Maradtam mély tisztelettel

Nm. 1935. V. 22.

Horváth A. J.

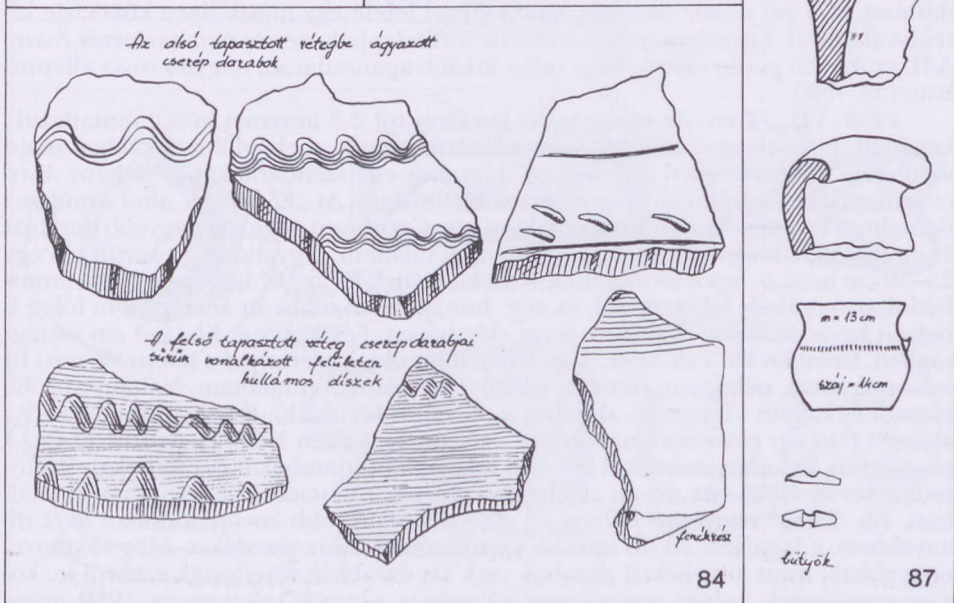
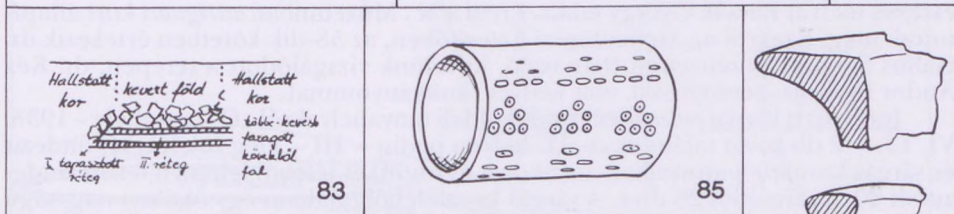
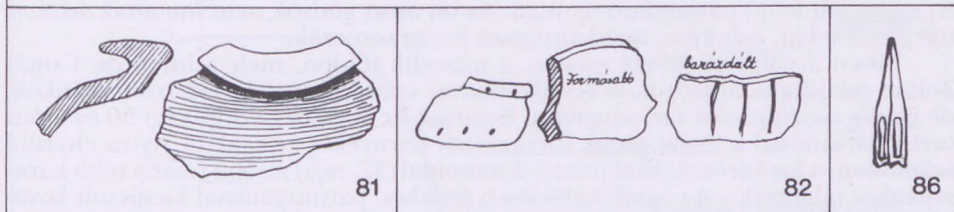
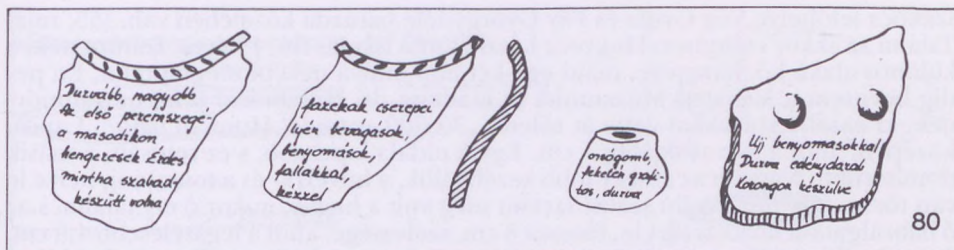
(Kitépelt naptárlap 1942. május 3–4. napokhoz Horváth A. J. írásával beírva:) Szép tüzelőhelyeket találtak földmunkások 8 m mélységben, őszállatsontokkal Szobon, a pincék során, a Stu...r féle nagy pincék kerítése alkalmával.

Szobi paleolit leletek

A) Az Ipoly melletti löszfalban. „A”-val jelzett helyen találtuk azt a szép, kéesszürke kovapengét – egy kelta tanyahely fenekén, melyről dr. Gallus Sándor értekezik az Archeológiai Értesítő 50. kötetében. Magdaléni korbeli. „B” helyen kisebb tüzelőhely nyomai: kevés hamu, néhány faszéndarabka csontdarabkák és néhány kovaszilánk. (53. rajz) a 27. km-kő egy irányban fekszik a Geleta-féle ház Szob felőli sarkával. „C” helyen 1.1 – 2,9 = 4 m mélységben a mai – már lehordott, lekoptatott felszíntől számítva, a löszréteg alsó részén mutatkozó barna kötőrmeléktől 1,60 m magasan a löszfalból kiálló kisebb kovapattintékokat vettem észre. Ezeket kifejtve szomszédságukban újra meg újra apróbb kovadarabkákat találtam. Elég sűrűen: 10–12 dm²-nyi területen 65 db + 1 uborkamagnagságtól egészen dió keresztmetszet nagyságig. Májbarna színtől üvegtiszta árnyalatokkal. 4 db jellegzetesebb kovadarab a tulsó oldalon (54. rajz). Jellegzetességük a csúcsság. Ezen a helyen néhány évvel ezelőtt agancsdarabokat – rénszarvas – és hasított hosszú csontdarabokat találtam. Az országút melletti 27. km-kőtől ez a hely „C” 30 lépésre, a „D” 25 lépésre, „E” pedig 8 lépésre van. A „D”-vel jelzett helyen a sötét színű hordalék kötőrmeléktől 1,3 m magasan, a sárga földből kiálló pattintott feketés színű andezit kődarab az alsó lekoptatott kavicszerű kődarabokból való, valamivel fölötte ugyancsak kiálló őszállatsont felületi darab, valamivel lejjebb egy nagyobb széteső őszállatsont. Az „E” helyen, az alsó kötőrmelékértégtől 1,30 m magasan 2 db őszállatsont, mind a kettő hasított, és még 2 db kisebb, ilyenfajta csont. Ezeken kívül előkerült itt 1 db világos szürke színű kovaszilánk, 1 db feketés, andezit pattinték és szétszórva több – talán 10 db – dentalium rövidre vagdalt darabja.

1938. VI. 9-én a „C” jelzésű helyen mintegy 10 cm mélyen behatolva 24 db kovadarabkát, köztük egy gyermekököl nagyságú sárgás, kavicszerűen lekoptatott és letört quarzféleséget és egy kisebb faopál repesztéket és 22 apró pattintéket. Találtam még egy gyufa nagyságú fehér, széteső, valószínűleg csontdarabocskát volt. Anélkül, hogy jobban megnéztem volna, papírba göngyölítettem és eltettem. Vasúton, mutogatás közben elkallódott. A „D”-vel jelzett helyen 1 sárgás pattintéket leltem. Az emített csonttűféleség függőleges helyzetben volt.

B.) Az első tűzkő szakóca Szob határából. Öregfalu dűlőből, a patakon túli Fáy György, jelenleg dr. Csigás Zoltán földjéről került elő, 1934 év végén. A szép kő-

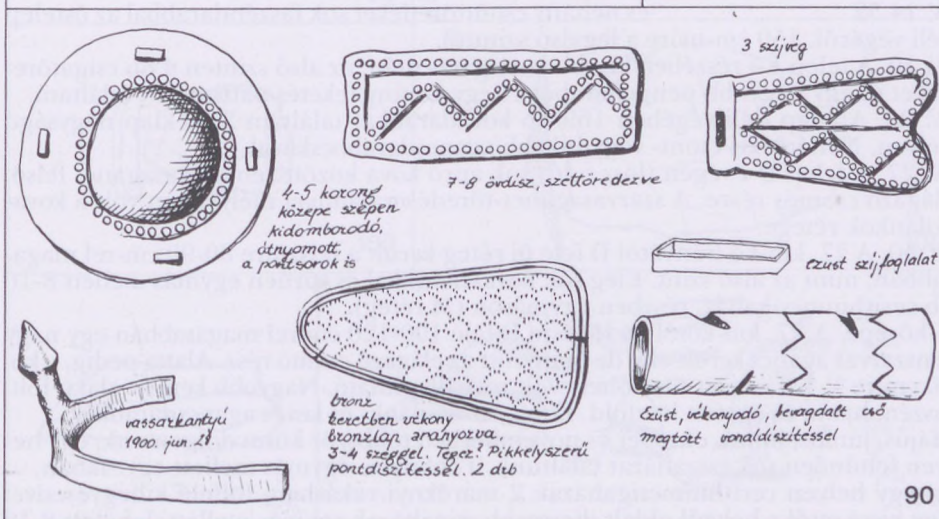
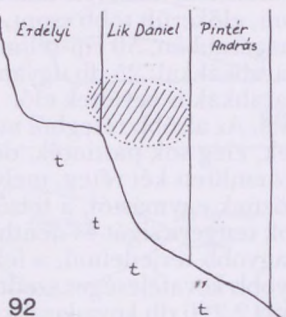
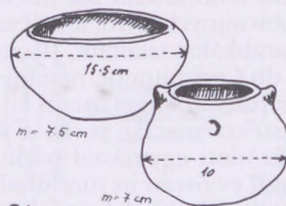
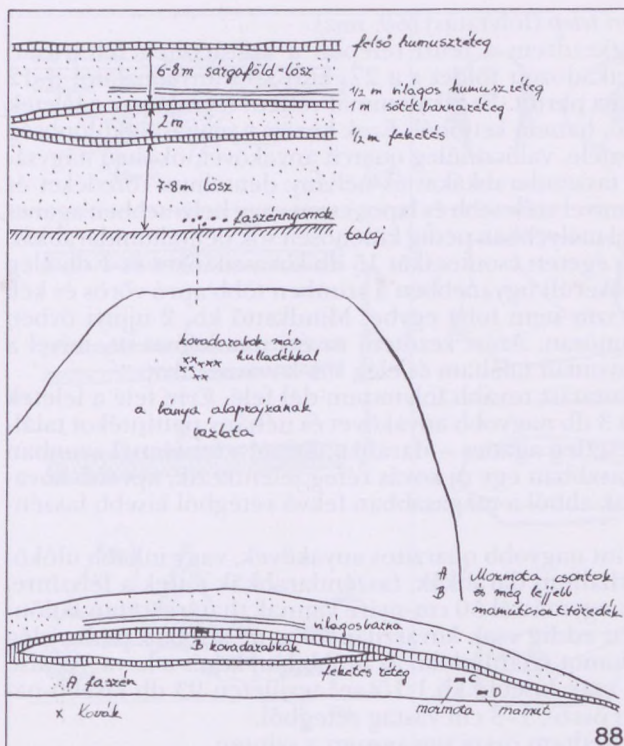

szakóca lelőhelye Vég Gyula és Fáy György-féle barázda közelében van. (55. rajz) Találta az akkor szántáson Hugyecz László szobi iskolás fiú, 11 éves. Feltűnt neki a különös alakú kő, hazavitte, majd egy-két nap múlva nekem megmutatta. Én pedig bevittem a Nemzeti Múzeumba és átadtam dr. Hillebrand Jenő múzeumőrnek, ki ezzel a szavakkal vette át tőlem: „30 000 esztendő! Honnan való?” Lapos, középen, ahol a legvastagabb, 1 cm. Egyik oldala laposabb, s ez retusált, a másik domborúbb. Nagyon az ember jobb kezébe illik, a hüvelyk- és a mutatóujj helye le van törve. (56. rajz). A fiú szavai szerint meg volt a hegye, mikor ő ezt találta, s az ő babrálgatása közben tört le. Hossza 8 cm, szélessége, ahol a legszélesebb 4,5 cm. Az egész felületen pattogtatás nyomai. Az ott ásott gödrök nem mutattak őskőkori telepnyomokat. *Solutréeni* majd *aurignaci* korba sorozzák.

Innen a völgyön fölfelé menve, a második földön, mely szintén dr. Csigás Zoltán tulajdona, fagödrök ásása alkalmával szintén kerültek elő kovaszilánkok, de vastag *cserépdarabok* társaságában. Bejártuk dr. Bacsák György régi 50 év előtti osztálytársammal a Szobi patak forrásainak környékét és azoktól Ny-ra elterülő szántókon, a kis köröcskékel jelzett domboldalt (57. rajz) alsóbb részén több kovaszilánkot találtunk. – Az egyik különösen érdekes, pattintgatással kicsúcsolt kovaszilánkok, melyet Bacsák György talált. Erről a N. Múzeumban *aurignaci* kort állapítottak meg. Ezekről az Archeológiai Értesítőben, az 58-dik kötetben értekezik dr. Gallus Sándor N. múzeumi tisztviselő, ki velünk vizsgálódott a terepen, dr. Kéz Andor földrajz-geológussal, volt kedves tanítványommal.

Ipolyparti löszfal *paleolitikus* jelei. A túlsó oldali tanyahelyekről „C” tanyahely – 1938. VI. 13. – 2 db kovát találtam. A „D” helyen pedig – III – elég sok feketés andezit és sárgás kovaféle pattintékot, anyakövet és mindkét féleből leltem a fekete andezitből 20, a sárgásból 26 db-t. A sárgás kovaféléből találtam egy ökölnyi nagyságú darabot, a II-vel jelzett darabot, alatta élével lefelé egy másik ilyen követ, de kisebb valamivel. Egymáson voltak ezek, de törési lapjaik szerint nem tartoztak össze. A II. sz. kővön pedig csont-, vagy talán inkább agancsdarab, nagyon rossz állapotban. (58. rajz)

1938. VII. 12-én. Az eddig talált kovákon túl 2-3 arasznyi hézag mutatkozik, kovátlan. E távolságon túl újra kovaszilánkok jelentkeznek, előbb ritkábban majd sűrűbben. Fészekszerűen „C” helyen. Ugyanitt egy széndarabkát és néhány apró csonttöredéket is ástam ki. A széndarabkát elhoztam. Az „E” helyen, ahol a múltkor dentalium fűrészelt apró darabjait leltem, ma *Cerithium* csigaház nagyobb darabját és egy másféle tengeri csiga (nagyobb) házát találtam. Ugyancsak itt került elő egy 25–30 cm hosszú, lapos csontdarab, ív alakú szélllel. Ez az „E” hely meg csiga, csontfeldolgozó műhely lehetett. Júl. és aug. hónapokban többször keresgéltem főleg E helyen kovadarabokat. Találtam is ott elég bőven. Fészkekben. Kb. 2–3 cm vastagságban. Beástam kb. 1 m-nyire. Úgy lefelé mint oldalt szétterjed a telep (59. rajz) Itt sok apró kovát, néhány nucleust és ütőköveket s ülőkövet találtam. Néhány apróbb csontot és kagyló – tengeri – darabot is, faszén is került elő. Befelé gyakrabban. Az aláásott föld egy részének leszakadása, eső következtében 1938. augusztus 27-én. A pásztorfiúk itt kutatgatva C-től D felé is találtak kovadarabokat és csontokat. Fogtöredékeket is. 1938. okt. 13-án „F” helyen is szépen mutatkozó kovaműhelyet találtam. Kb. 5 dm² nagyságú helyen 83 db kisebb-nagyobb kovapattintékot és 2 db anyakövet, s legalább 10 db apróbb csontdarabot, azaz töredéket. Még valamivel nagyobbak, mint a mellékelt darabok csak kis darabkák töredeztek ezekről le, köröm nagyságúak. Szépen mutatkozott is faszén is, a bontás keleti végén. 1939. márc. 21. és 23-án „F” helyen folytattam a kutatásokat. Találtam itt: 1 db lapos kvarzit anyakövet 30 db pattintékot, egyik elég szép kis penge, sok dentaliumtöredéket, az anyakő közelében maréknyi dentaliumtöredék, elég sok csontdarabka, égetett csont is, továbbá kék és vörös festékrögöcskék. Az 1939. április és május havi itteni kutatásaim arra az eredményre vezettek, hogy a talált kultúrretek nem egy szinten fekszenek, hanem különböző magasságban.

Szob-Ipolyparti őskőkori telep (folytatás) (60. rajz)

1939. márc. 21-én megkezdtem a fenti telepen a kultúrréteg feltárását. Kitisztítottam az ősz óta leszakadozott földet s a 27. km-kő irányvonalától 8–12 lépésnyi közben le is fejtettem a partot. Ez alkalommal vettem észre, hogy a leletek nem egy szintből kerülnek elő, hanem kettőből. Ezek között a magasságkülönbség 10 cm. A felsőbb szintből kovaféle, valószínűleg quarcit anyakövet, ökölnyi nagyságút, több kisebb pattintéket faszéndarabkákat és néhány dentalium töredéket és több ujjnyi hosszú, ujjnál valamivel szélesebb és lapos csont vagy helyesebben agancs darabkákat találtam. 10 cm-rel mélyebben pedig különösen sok dentaliumdarabkát, 1 db Cerithiumot, néhány db égetett csontocskát 15 db kovaszilánkot és 1 db elég szép kovapengét ástam ki. Előkerült ugyanebben a szintben több apró vörös és kék festékszemecske is. Ez a két szín nem folyt egybe. Mindkettő kb. 2 ujjnyi övben húzódott egymással párhuzamosan. Azért kezdtem ez évi munkámat itt, mivel a múlt év őszén itt tüzelőhely nyomait találtam és elég sok kovaszilánkot.

1939. III. 30. A fent jelzett kutatást tovább folytattam dél felé. Erre felé a leletek csökkenek, de befelé haladva 3 db nagyobb anyakövet és néhány pattintéket találtam, előkerült több csont, – esetleg agancs – darabka. Ennél a felszínnél azonban magasabban, 50 cm-rel magasabban egy új kovás réteg jelentkezik, apróbb kovadarabkákkal: 25 db ugyancsak ebből a magasabban fekvő rétegből kisebb faszéndarabkák is kerültek elő.

IV. 1. Az alsóbb rétegből megint nagyobb quarzitos anyakövek, vagy inkább üldökövek, elég sok pattinték, dentalium darabkák, faszéndarabkák jöttek a felszínre. Az említett két réteg, melyek egymástól 50 cm-nyire vannak, határozottan különböznek egymástól, a felsőben eddig csak kovaszilánkokat az alsóban pedig elég sok tengericsigát és dentaliumot szedtünk ki, az utóbbiban kevés a kova. Az alsó nagyobb terjedelmű, a felső csak kisebb, kb. 1 1/2 m² területen 93 db kisebb-nagyobb kovaféleséget szedtem össze, 1–3 cm vastag rétegből.

IV. 12. 220 db kovadarabkát szedtem össze ugyanezen a szinten.

IV. 14. 52 „ „ „ és néhány csonttöredéket sok faszéndarabbal az őstelep déli végéről. 150 cm-nyire a legalsó szinttől.

IV. 19. A telep É-i részében kisebb kutatgatás után, az alsó szinten 4 db csigatöredéket és egy nagyobb pengedarabot és egy kicsiny feketés pattintéket találtam.

IV. 25. A telep déli végében 169 db kovadarabkát találtam 2 széklap nagyságú helyen. Néhány kis csont- vagy inkább agancsdarabocskával.

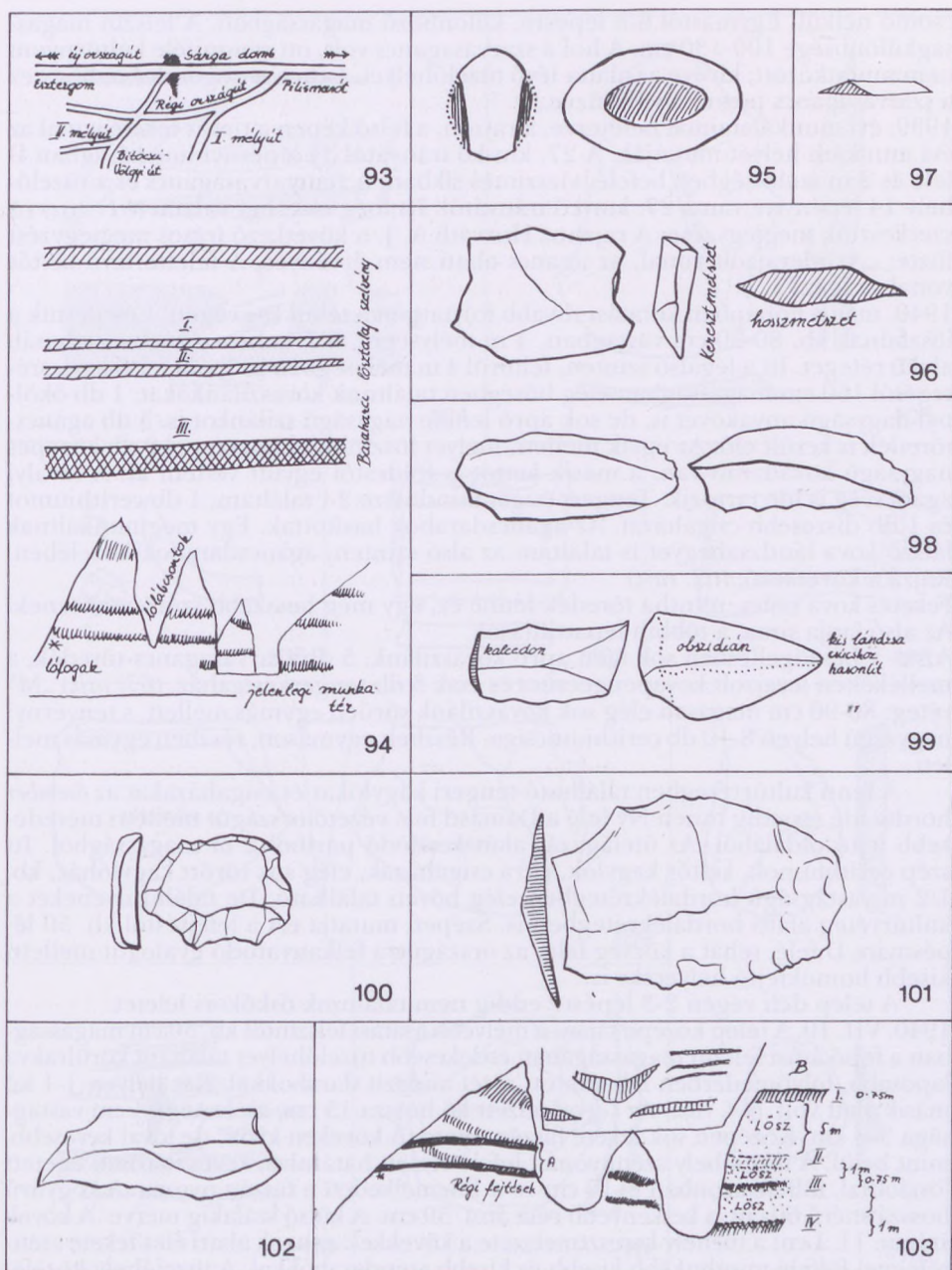
IV. 27. A telep D-i végén (lősz odú) sok apró kova között rénszarvasagancs felső, elágazó csomós része. A szarvasagancs-töredék valamivel mélyebben volt a kovaszilánkok rétege.

IV. 30. A 27. km-kő irányától D felé új réteg került a felszínre 80–90 cm-rel magasabban, mint az alsó szint. Elég sok kovaszilánkkal és sűrűn egymás mellett 8–10 db cerithiumcsigaház, részben egymáson (M réteg).

V. közepe. A 27. km-kőtől 14 lépésre D felé 100–120 cm-rel magasabban egy nagy rénszarvas agancs került elő, de hiányzott az elágazó csomó rész. Alatta pedig, – kb. 80 cm-re – határozott tüzelőhely volt megállapítható. Nagyobb kenyér alakú folt, faszén, hamu és égetett löszföld. Kevés kovaszilánk- és kevés agancsdarabkák.

Május, június, július, október és novemberben többször kiűn dolgoztunk, egy helyen feltűnően sok csigaházat találtunk. Többnyire egymás mellett egy síkban.

Itt egy helyen cerithiumcsigaházak 2 maréknyi rakásban, fölfelé kihegyesedve. Egy kissé ettől a helytől oldalt díszesebb csigaházak egymás mellett, lehetett 8–10 db. Mintegy kiválogatva egymás szomszédságában. Emberi kéz válogató munkája. Lehet, hogy gyermekek játszó helye volt itt. Átfűrt csigaházat azonban nem találtam. Tehát nem feldolgozásra való volt a sok csigaház. A víz összehordó és szortírozó hatásának a legkisebb nyoma sem látszott. A verőcei löszben ez már szépen megállapítható. Ha a két db rénszarvasagancs összetartozik: az egyik darab az elágazás végcsomót, a másik darab az agancs alsó részét adja, az elágazó

csomó nélkül. Egymástól 6-8 lépésre, különböző magasságban. A felszín magasságkülönbsége 100-130 cm. A hol a szarvasagancs volt, ott semmiféle kultúrnyom nem mutatkozott, kivéve az alatta lévő tüzelőhelyet. Lehet arra gondolni, hogy ez a szarvasagancs póznára volt tűzve.

1939. évi munkálataimat befejezve, a rajzon, a felső képen a tintás fekete vonal az évi munkám helyét mutatják. A 27. km-kő irányától 34 lépésnyi hosszúságban D felé és 2 m szélességben befelé, vízszintes síkban. A rénszarvasagancs és a tüzelőhely 14 lépényire van a 27. km-kő irányától. Itt még előjöhet valami (61. rajz) (A szerkesztők megjegyzése: A rajzhoz Horváth A. J. a következő írásos megjegyzést fűzte: „Az iderajzolt vonal, az agancs alatti nem érvényes. A felette levő kettős vonal az igazi”)

1940. május hónapban kutatást tovább folytattam a telep D-i végén. Lefejtettük a löszfalnak kb. 80-90 cm vastagban, 4 m mélységig, 6-7 m hosszúságban a hasáb alakú rétegét. Itt a legalsó szinten, felülről 4 m mélységben az Ipoly felső kavicsrétegétől 160 cm magasságban elég bőségben találtunk kovaszilánkokat, 1 db ökölnyi nagyságú anyakövet is, de sok apró lencse nagyságú szilánkot is. 3 db agancstörredék is került elő. Az egyik mellett, melyet löszfölddel hoztam el 2 db közepes nagyságú kovadarab van, a másik kettőt is földestől együtt vettem ki. A tavalyi agancsvég is ide tartozik. Tengeri csigát mindössze 2-t találtam, 1 db cerithiumot és 1 db díszesebb csigaházat. Az agancsdarabok hasítottak. Egy megmunkálatnak látszó kova lándzsahegyet is találtam az alsó szinten, agancsdarabok közelében.

Rajza a következő: (62. rajz)

Feketés kova csúcs, mintha töredék lenne ez, egy még hosszabb szűrő eszköznek.

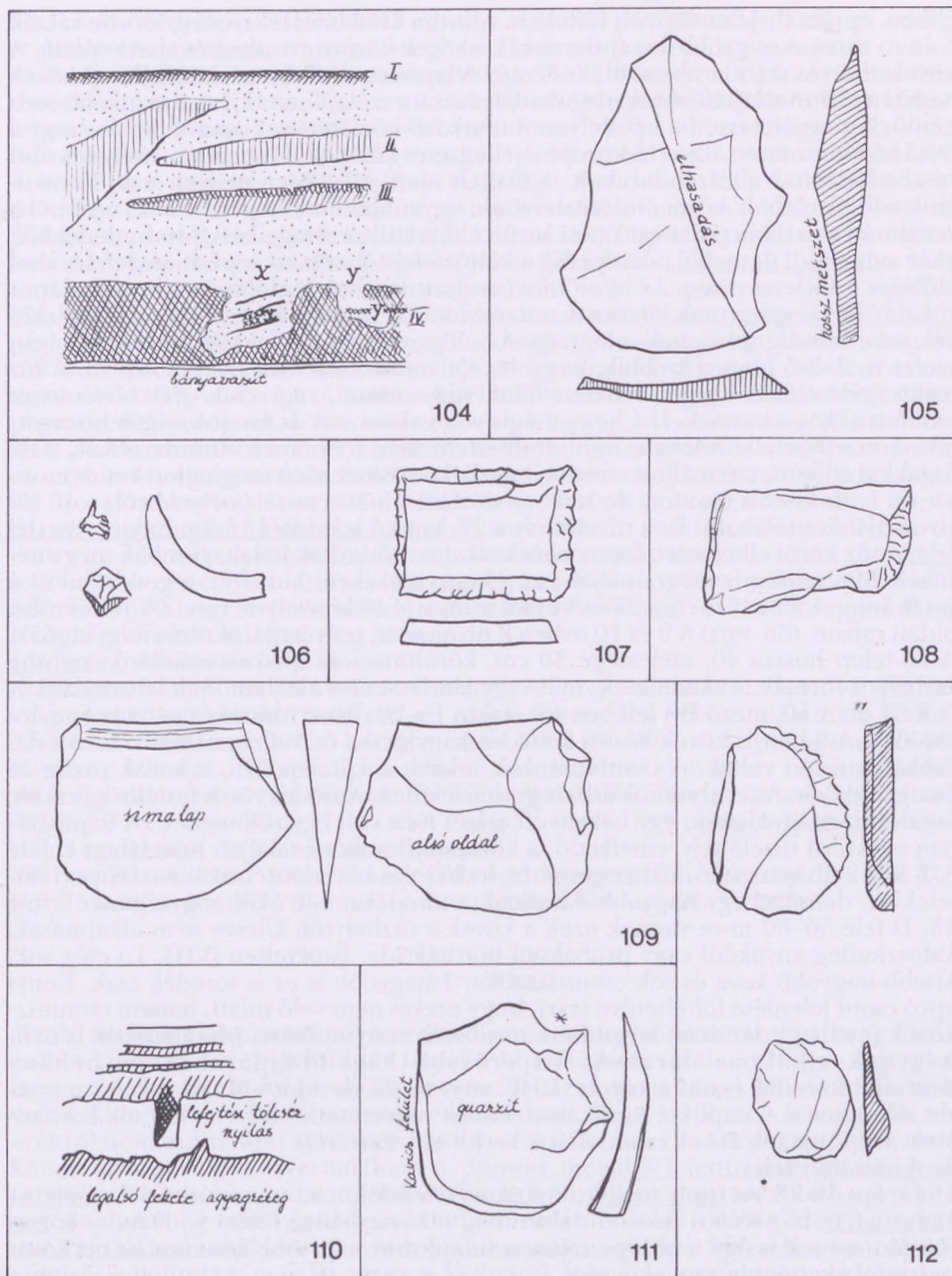
Az alsó lapja sima, a többin lepattintások.

Az x–y beszögellenben sok igen apró kovaszilánk. 5 db szarvasagancs-törredék, a mellékelt lenrajzolt kovapengecsúcs és csak 3 db tengeri csigaház. (63. rajz) „M” réteg: 80-90 cm magasán elég sok kovaszilánk sűrűen egymás mellett, s tenyérnyi nagyságú helyen 8-10 db cerithiumcsiga. Részben egymáson, részben egymás mellett.

A fenti kultúrrétegben található tengeri kagylókat és csigaházakat az ősemlék hordta ide éspedig innen Ny felé a Damásd felé vezető országút melletti meredek lejtő oldalából. Az útélágazás alatt kezdődő partból 2 m magasságból. Itt szép cerithiumok, kettős kagylók, cifra csigaházak, elég sok törött kagylóház, kb. 1/2 m vastagságú hordalékrétegben elég bőven található. De találni ilyeneket a kultúrréteg alatti hordalékrétegben is. Szépen mutatja ezt a lefejtéstől kb. 50 lépésnyire D felé, tehát a község felé, az országútra felkanyarodó gyalogút melletti kisebb homokfejtő helyecske is.

A telep déli végén 2-3 lépésre eddig nem találtunk őskőkori leletet.

1940. VII. 10. A telep közepe táján, a mélyebb ásatási felszíntől kb. 30 cm magasságban a felső ásási felszín magasságában érdekesebb tüzelőhelyet találtam körülrakva laposabb, folyómederben leoptatott sötét andezit darabokkal. Két helyen 1-1 kő másik alatt volt. (64. rajz) Az I-gyel jelzett kő hossza 15 cm, szélessége 4 cm vastagsága 3-4 cm. Középen sok fekete faszén nyom. A köveken kívül, de jóval kevesebb, mint belül. A tüzelőhely szénnyomai lefelé élesen határolva, kevés vörösen égetett löszfolttal, fölfelé azonban 8-10 cm-re is fölemelkedett a faszén nyoma. A kőgyűrű hosszátmérő 60 cm, a keskenyebb rész átm. 50 cm. A külső szálakig mérve. A kövek száma: 11. Lent a tűzhely keresztmetszete a kövekkel: az azok alatti éles fekete szénréteggel fölfelé mindinkább kisebb és kisebb széndarabokkal. A tüzelőhely közelében felökölnyi nagyságú viaszopál darab, lepattintások nyomaival és 3 db kisebb félujjnyi – és egy nagyon lapos, de kis csontocska – nagyságú csont- vagy méginkább agancstörredékek. A tűzhelyet lefotografáltuk, s másnap szét is szedtük. E közben azt tapasztaltam, hogy a lapos kövek nem földön, hanem faszéndarabkákon feküdtek, s a fentebb említett éles faszénes határvonal csak az egyik oldalon, Ny-in volt meg. A tűzhely belső részén a szenes rész lesüllyedt legalább 10 cm-nyire, s határolódott

élesen, éppen ily jelenség volt fölfelé is. Mintha kisebb fészekszerű gödörbe rakták volna a tüzet. A nagyobb faszéndarabkák a kövek közötti szintben és alatta voltak. A köveken kevés széndarabka volt. (65. rajz) A laposan elhelyezett sima felületű kövek nem is a tűz tovaaterjedésének megakadályozására szolgálhattak, hanem inkább étel-neműek megsütésére, s a két helyen mutatózó kőalátét csak arra szolgált, hogy a felső kő vízszintesen álljon. 3 közepes, jellegzetes kőlapot el is hoztam, melynek alsó részén látszanak a faszéndarabok. A tűzhely alatt, 10–12 cm mélyen 3 db kovaszilánk volt. A tűzhely kövei andezitdarabok, ugyanabból a rétegből valók, melyből a cerithium és a többi puhatestű váza került elő, a kultúrréteg alatti folyamüledékből, akár a damásdi út mellől, akár pedig a kultúrteleptől néhány lépésnyire lefelé, ahol előbújik a sóderecs réteg. Az itt előbúvó andezitdarabok legtöbbször vaskosabb, lapos ritkább. Kiválogatottnak látszanak a darabok. Azt is meg kell említenem, hogy kövek nem mindig fekszenek a legnagyobb, legszebb lapjukkal fölfelé, láttam olyan esetet is, 2–3-t, hogy a szebbik, nagyobb sötét simább fele volt lefelé fordítva. A tűz tovaaterjedésétől nem igen lehetett félni, vagy semmi, vagy csak gyér növényzete lehetett akkor a lösznek. De, hogy mégis volt valami, azt az ún. löszcsigák bizonyítják. A tűzelőhely közelében, mint említettem már, több apró csontdarabkát, 2 db fogakkal ellátott, szétmállott csontot, egy db könyökszerűen meghajlott kettős csontot és 1 db kisebb csontot, de már ez utóbbit 15–20 cm-rel mélyebbről, s 15 db kovaszilánkot találtam. Ez a tűzelőhely a 27. km-kő irányától 15 lépésnyire van dél felé. A tűz körül elhelyezett lapos kövek alkalmasak voltak halak, gombák megsütéséhez. Mai napon is megcsinálják ezt a hegyvidékeken (kuhnye), a gombával és a pisztránggal. Ez a tűzhely a 27-es km-kő irányától 18 lépésnyire van. Z-V jelzés túlsó oldali rajzon. (66. rajz) A 9 és 10 övben 8 db kvarzit, tenyérnyi, ökölnyi nagyságúak. A kő-telep hossza 40, szélessége 30 cm, körülötte sok apró csontszilánk, mintha szabályos formák is akadnának, nyíl vagy lándzsacsúcs alakban. Sok kovaszilánk is volt 37 db A 10. mező D-i felében sok, talán 15–20 db cerithium és néhány kagylótöredék. A 9-ben, a kövek között kettő kis kagylócska és 1 db cerithium. Faszéndarabkák szintén voltak. A csontszilánkok inkább a kőtelep déli, a kovák pedig az északi oldalon. A cerithiumok a 10. ágy déli felében. Apró kis vörös festékrögcskék, kendermagnagyságúak, egy helyen „f” jelzés ívén volt egymás mellett. A 9. pásztában egyszerű tűzelőhely, emelkedő, a közepén domború talajjal. Közélen D felé 8, É felé 2 db kvarzitkő, vízhengetés, lecsiszolás következtében sima, fényes felületekkel, de mind egy nagyobb darabnak a töredéke. 1–2 ökölnagyságúak. É felé 45, D felé 50–60 m-re vannak ezek a kövek a tűzhelytől. Ülésre nem alkalmasak. Valószínűleg anyakőül vagy próbakőül hordták ide. Ismételten (VIII. 1.) elég sok, kisebb-nagyobb kova és sok csontdarabka. 1 nagyobb is ez is töredék csak. Ennyi apró csont jelenléte föltehetővé teszi, hogy ezeket nem velő miatt, hanem csontszilánkok (nyílhegy, lándzsa) készítésére tördösték ennyire össze. Mutatkoznak is nyílhegynek alkalmas darabok. Itt erősebb kagylóhéjdarabok és néhány dentaliumtöredék is mutatkozott. 1940. aug. végén dr. Mottl Mária geológiai intézet asszisztense 6 napi két munkással ásatást végeztetett. Melyen elég sok kovaszilánk, szép pengék és sok csontszilánk került elő. Faszén is.

Szobi őskőkori telep.

1941. április 28. Az Ipoly melletti őskőkori telep fölött az országúton túl a Geleta-Danczy-féle ház fölötti domboldalon még a kavicsbánya fölött is, Danczy József földjén, ennek is úgy a közepe táján, a tulajdonos már több ízben talált ott kovátpattintékokat és kovaanyagköveket.

Legújabbban oly szilánkot adott át, melyen az emberi kéz megmunkálása határozottabban látható. Ezek a kovadarabok a felszínről kerülnek elő. Jelenleg árpával van beterve a szántóföld, a vizsgálat eredményt nem mutatott.

1941. május 14. Az ipolyparti őskőkori telepen lassan folyik a munka. Lefejtettem a XXVII. km-kőtől egy darabon a meredek partot észak felé úgy 80 cm szélességben. Itt őskőkori településnek nyomát nem találtam. Ásattam azután a XXVII.

km-kőtől dél felé, a XII és XIII egy-egy méteres pásztaban. Itt csak az eddigi legmélyebb szintben, 4 m mélységben akadtam a település nyomára: 1 és 2 ökölnagyságú köveket, 6 db-t, pattintékokat, 34 db, 3 tornyos csigát, és 2 db csonttöredéket, melyek a II. sz. kövön voltak keresztben, ugyancsak a II. és III. kő közelében volt a 3 tornyos csigaház is. (67. rajz) Ez az 5 kő patakban lekoptatott, sötétbarna andezitdarab, a II, IV, V laposak, a VI és III szabálytalan, vaskos darabok. Az I. kő folyami kvarzit kavics, ökölnyi nagyságú tört darab. Ebből tördösött le az ősember, ez volt az anyakő. A pontozott körvonalon belül voltak a szilánkok, de jellegzetes darab eddig nem került elő. Az I. sz. kő jó egy lépésnyire volt a lerajzolt helytől, É felé. A kövek legnagyobb lapjukon feküdtek, kivéve a VI. számút, mely ferdén helyezkedett el, Ny-i vége magasabban volt. Ez a hely az előbb említett kirakott tüzelőhely mellett van. Ülőhelyek, tányérok. Szobon, a Steiner-féle nagy pince ásása alkalmával, a pincék sorában őszáltsontokat és egy tüzelőhelyet ástak ki. És pedig 3-4 m mélyen, lösztalajban egy nagyobb állatnak, ősbölinynek az egyik első lábát, alatta 1,5 m mélyen kisebb állatnak – esetleg rénszarvasnak állkapocs töredékét, fogakkal. 8 m mélységben pedig egy 1 1/2–2 m átmérőjű tüzelőhelyet sok faszéndarabkával és hamuval, mellette egy nagyobb állatnak a csigolyacsontja, erősen megsérülve. Feketés színben feketés – majdnem zsírszerű festődéssel. Kovát nem vettek észre a munkások. Széndarabok és a csontok elhozva. Kb. 10 m mélységből is került elő egy nagyobb csont talán az is óriásszarvas lehetett, de csak egy jelentékenyebb töredéke egy hosszúcsontnak, de szivacsosan tömött. A lejtő alsóbb részéből, a hol csak 4-6 m mélyen lehetett. (68. rajz) De a lejtő alsóbb részéből, úgy hogy 4-6 m mélyen a jelenlegi felszín alatt. – További munkáknál több tüzelőhelyet találtak elég mélyen.

Ipolyparti őstelepi további ásatások.

Augusztus hónapban, 1941-ben. 4 m mélyre lefejtett löszben a legelső szintnél valamivel magasabban 15–20 cm-rel magasabban elég bőven találtunk a XVI és XVIII. m közötti szakaszban kovapattintékokat 2 fészekben, melyek egymástól 60–80 cm-re lehettek. Néhány apró, széteső csontszilánkkal és kevés faszéndarabkával s egy db tornyos csigaházzal. Érdekesebb darabok. Természetes nagyságban. (69. rajz) Az I. egy élő, a II. két élő. Csúcsa letörve. Egy ujjnyi hosszúságú lapos csont egyik vége vörös rozsdásan szétesve.

Vöröses barna színű kvarzféleség. (70. rajz) Megmunkált calcedondarabka (71. rajz). Mindkettő a túlsó oldalon említett Geleta–Danczy-féle szántóról.

JEGYZETEK

[Szob] Molnár Greguschkék (?) kertésze beszélte, hogy évekkel ezelőtt, még fiatal ember korában édesapja Molnár József földjén szántás alkalmával egy szépen kaptárszerűen kivájt s kidolgozott követ vetett fel az ekéje. A kőnek külső oldalai nem voltak kidolgozva, nagyjában négyszögletes volt. Ezen kívül több követ talált, de ezekről nem tud semmi mást mondani. Leírás után én ezt a követ kapusarok tartó kőnek tartom. Ugyanílyt találtam a dömösi megálló feletti remetebárlagnál, termés sziklában kivájva, az egykori kapu helyén. Ilyet láttam továbbá Nagymaroson amelyik még nem régen használatban is volt. Érdekel a dolog azért, mivel én itt Öregfaluban templomot gyanítok, s melyet már régebben keresek, s amiről más oldalról is hallottam már. Ez a hely, a Molnárek földjén, Öregfaluban, a kis házhoz vezető út közelében van. (72. rajz)

Zibinyi Albert pedig legénykorában – most 70-80 éves lehet, ezen a földön, Molnárnál szolga volt, szántás alkalmával vakolatos köveket szántott ki. Gazdája ott aztán ásni kezdett s falat talált kőből építve. E telep temetője valószínűleg a szőlők között volt. 1939. nov. végén dr. Csigás Zoltán földjén az újonnan épült tanyaház mellé pincét ásatott a ház mögött, s itt két sírt találtak fejjel egymás felé

fordulva, lábbal ellenkező irányban, s a két fej között 2 nagy őstulok szarvcsap volt. Kb. 1 m mélységben. (73. rajz) Egy nagyobb és egy kisebb ember csontjait. A kertész férfi- és nőcsontvázat állapított meg ezekben. A férficsontokat alaposan összetörve én magam is láttam, szép sima, a friss törésektől eltekintve ép csontok voltak, s nem tartom *néhány száz évnél* idősebbeknek. A két szarvcsap azonban régebb korból való. A sírhelyet nem láttam, s mivel az ássott föld szélén, a sírok közelében a ház alá nyúló hamus, porhanyós földet ők kemencének nézték, találták, mely miatt a ház fala forgott veszélyben, behúzták ezt a veremoldalt, s betemetni készültek az egész gödröt. A még nyitva lévő gödör falában lösz talajon kívül semmi egyebet nem vettem észre. A háznak a patak felé eső végében trágyagödröt ástak, itt pedig egy nagy követ ástak ki és egy db vastag edénytöredéket, szabad kézzel készített edény darabját. A ház alapfalának ásásánál több helyen találtak régi lakásnyomokat, cserépdarabokkal. Az egész területen gyakori jelenség ez.

Ugyancsak Öregfaluban, Dutka Ambrus földjén, Molnárnak talán 3. alsó szomszédja, egy népvándorlás kori telephely felásása alkalmával – az eddigi meghatározások alapján – *quád* tanyahelyen, azaz alatta 10-15 cm-re 2 db kovapengét találtam. Több felé próbáltam Dutkáék földjén ásni, keresve kovát, de nem találtam. (74. rajz: Fekete Endre, a kertész fia rajza szerint két sír fejjel a ház felé.)

Quádok, quádusok nyomai Szobon, Öregfaluban

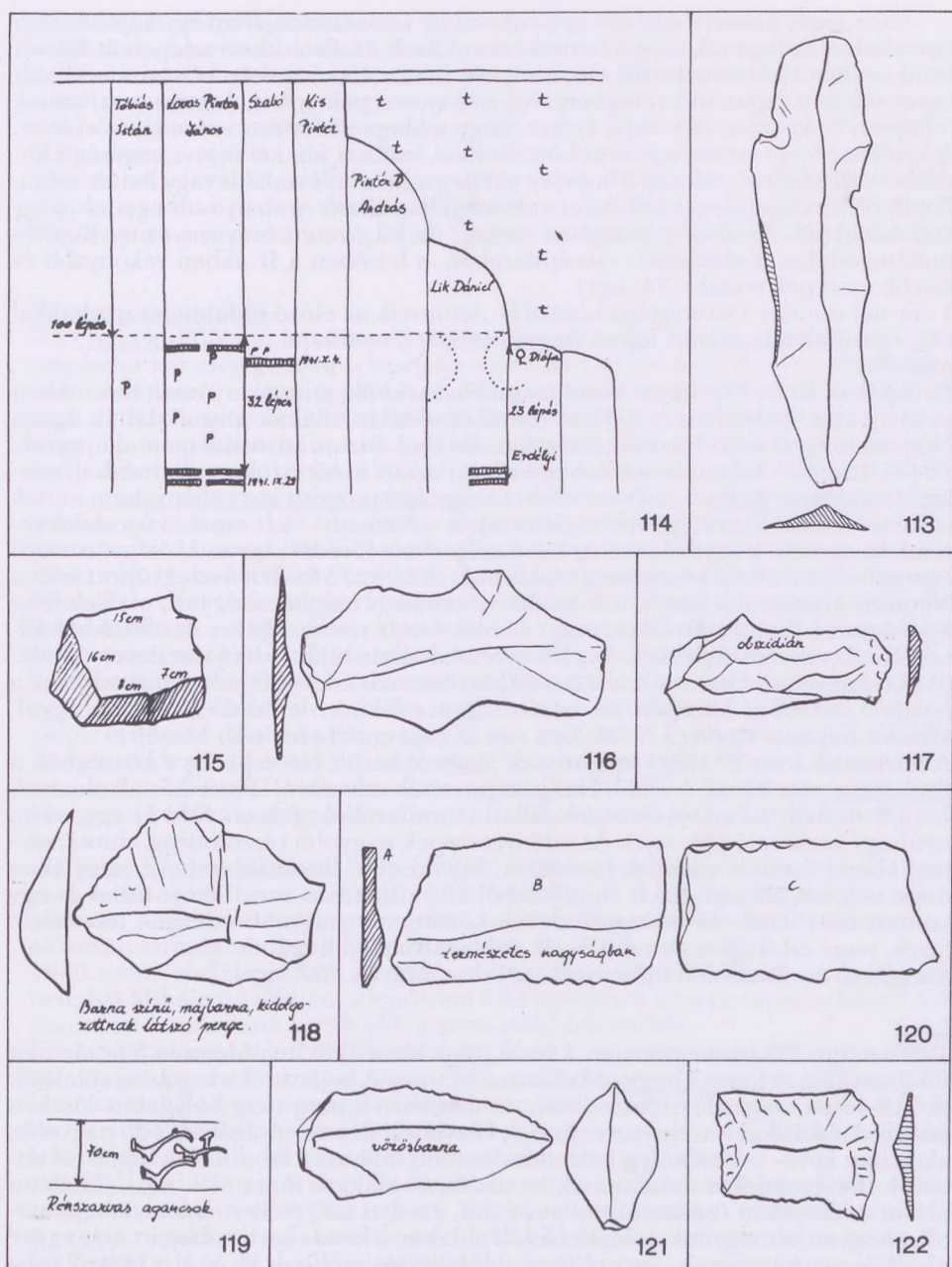
Fáy György, majd dr. Csigás Zoltán és Surányi Miklós földjén, faültetések alkalmával elég sok veremlakás helye került felszínre, vannak itt *paleolith, neolith, bronz, hallstadt, kelta, quád, szarmata=jazig, dák és magyar nyomok*. (75. rajz) A quád telepek a Szobi patak jobb partja fölött, kb. 50 lépésnyire kezdődnek, a lejtő közepe táján és felhúzódnak a lejtő felső részéig. 1-1,5 m mélyre süllyednek be a földbe. A patakocska forrásainak közelében. A meghatározást a Nemzeti Múzeumba bevitt és otthagytott leletanyagból dr. Alföldi András egyetemi professzor végezte. A lakáshelyeken talált római apró bronzérmek, néhány római üvegcserep és ugyancsak néhány római cserépedény-töredék, durvább, talán még kézben készített cserépedényeken látható díszítések, napkorong (76. rajz) mint germán jelleg, római provinciális bélyegjelek utánzásai (77. rajz) a barbár cserepeken, ezek alapján. Két római bronzérem *Valentinianus* császár korabeli lehet, nagyon kopottak. Korongon készült jó minőségű és jól égetett tálszerű edény töredéke (78. rajz). Valószínűleg római edény darabja. Szürke színű.

Galienus római császár érme az utóbbi lakáshelyen. A legmagasabban fekvő lakás helyen, 11/2 m mélyen. Találtunk grafitos, fényes, szabad kézből készült kisebb edénytöredékeket – hallstadt jellegűeket, aztán nagyobb főzőedények töredékeit, (79. rajz) ezeknél jellegzetes, hogy az agyagba csillogó sárgás csillámszemcsék mutatkoznak, s a fazék peremén kívül, valószínűleg a mintázóféval benyomások vannak, mintegy így készült a nyak díszítése. Üvegből – agát? – készült karperec töredéke is.

II. lelet. Szob, Öregfalu dűlő. Dr. Csigás Zoltán földje. Molnárék földje közelében. Fenn a síkon már, a katlan pereméről. 1,80 m mély veremlakásból. Hamu, edénycserepek, állati csontok, szarvasgancs fűrészelve. Ló- és sertéscsontok, vas- és üvegdarabok (rómaiak). Elég sok grafitos edény töredék. (Hallstatt kori) Ezek kisebb edényekből vannak, azután nagy, durvább edények, (80. rajz) korongon készültek, vízszintesen kihajló peremmel. A grafitosak is szabad kézzel készültek, többnyire tál alakból. Szürkés-kék nagy edényből. Jól égetett, erős, korongon készült (81. rajz) Érdes falakkal, mintha szabad kézzel készült volna. Az alsó három cserép grafitos, díszítettek. Az első peremén bevágások, lejjeb benyomások sorban. (82. rajz)

Jazigok. Dák – szarmatakor. Kr. után II–IV. század.

Több földbeásott lakáshelyet találtunk dr. Csigás Zoltán és Fiedler János földjén. III. telep, Öregfalu dűlőben. [jazigok, dák–szarmata kor]

Dr. Csígas Zoltán földjén, Vig Gyula földje szomszédságában egy különös régi tanyahelyet bolygattak meg a faültető munkások. Hallstadtkori telepen át leásott kemenceféle építmény került elő, melynek félkör alakú feneke kétsorosán ki volt tapasztva és a tapasztott rétegben régi edénycserepek voltak vízszintesen, annak felületén beágyazva. (83. rajz) Lehet, hogy jobban elkészített veremlakás volt itt. A kemence vagy verem egy rész kötuskókkal, emberi fej, két fejnyi nagyságú kövekkel volt kitöltve, mintha a boltozat esetleg a falazat leszakadt vagy ledült volna. Egyik részén függőleges kőfalazat volt megállapítható: szabályosan egymásra rakott kövekből. Az alsó, I. rétegben vastag, de jól égetett tenyérnyi nagyságú és hullámvonalas, fésűsdíszítés cserépdarabok, a felsőben a II.-ikben vékonyabb és kisebb cserepek voltak. (84. rajz)

1 cm-nél mind a 3 vastagsága nagyobb. Azonosak az előző oldalon lerajzoltakkal (43. rajzra hivatkozás) Itt lapos, hegyes eszköz lenyomatai.

Szkiták

Európában Kr. e. VI. század körül megjelenő szkiták, szittyák nyomait hazánkban jó ideig csak Erdélyben és a Tisza mindkét oldalán találták meg. Találtak ugyan Nógrád megyében is biztató nyomokat, de azok biztos adatokat nem nyújtottak. 1940–42-ben Szobon, majd Zebegényben, aztán ismét Szobon találtunk ilyeneket. Legelőször Szobon, a Duna melletti vágóhíd mögötti kavicsbányában, annak is kavicsot fedő löszrétegében szakítottak le – Némédy – két csonkakúp alakú veremlakást, melyek egyikében elég sok cserépedény-töredék, egy szervétagyűrűszerű agancsból készült ép készítményt találtunk. (85. rajz) Minden összegyűjtött lelet a Nemzeti Múzeumba került, a második veremlakás tárgyaival együtt, melyek félig kész agancs, csonteszközöket, meg- és lefürészelt szarvasagancs darabkákból álltak. Kevés edénytöredékekkel. Az első veremlakásban talált edénytöredékek új edények cserepeinek látszottak, a másodikban használt edénykéinek. A másodiknak a fenekezén, annak a közepén két szarvasagancs feküdt, lefürészelt néhány ággal. Mindez leírással együtt a N. M.-ban van (A rajz emlékezet után készült).

A harmadik lelet [*Szkiták*] megintcsak Szobról került elő éspedig a községből, a Prohászka utca 24. sz. házból, Hargitai postásék udvaráról. Pinceásás alkalmával, 1–1 1/2 m mélyről edénycserepek, állati csontdarabok, feketés föld és egy szkita nyílhegy került elő (86. rajz). Az edénycserepek nagyobb része vastag, durva, szabad kézzel formált edények töredékei. Egy kisebb, finomabb edényt nagyjában össze is lehet állítani. Ezen vonalakból álló díszítés is van. Letört füllel és egy lapított bütyökkel. Az edénytöredékek között van: nagyobb edények töredékei: fazék, nagy tál. Lapos peremű fazék dák–szarmata jellegű.

Szegélyen és oldallécen ujjbenyomásos dísz. bütyök. (87. rajz)

Léva

1936. május 26-án megnéztem a lévai, régi Meist-féle, ma Monaco-féle társulat földbányáját. A Kereszthegy oldalában. (88. rajz) A bejáratától a legmesszebb lévő, kb. 12–15 m magas löszfal tövében, de magában a meg nem bolygatott löszben faszén-darabkákat vettem észre. Ennek közvetlen szomszédságában 2 db nagyobb, alakatlan kova- valószínűleg kalcedondarabot, melyen a lehasítások lapjai jól láthatók. De ezeknek a daraboknak használható alakjuk nincs (89. rajz). Találtam abban a bányában őslétszertöredéket in situ, eredeti fekvésében, a bánya bejáratától, ahogyan bemegyünk, jobb kéz felőli oldalon, a kettős barna réteg itt már eggyé olvad össze: mormota? – szóval nagyobb rágcsláló csontjait és ettől a helytől még lejjebb egy db mamutcsonttöredéket. Az egyik munkás mondja, hogy ő a feketés réteg alatt egy jó ökölnyi nagyságú, sima törésű követ talált, amelyről mintha lepatogtattak volna lapos, hosszú pengéket.

Lévai régiségek.

A Meisel-féle téglagyárban 1899–1904 időközben a munkások földfejtés – lösz – alkalmával egy lovasírt találtak. A mellékleteket nekem adták át: aranyozott szíj-

díszítéseket, ezüst csótárcsövet – összevagdálva- és egy vassarkantyút. Ezek *hun* eredetűek. A pontsorok kiemelkedő – átnyomott – lécen. Bronzlapok aranyozva. A lévai lelet kimondottan a hun kultúra alkotásai. (Domanovszky György: A szkítáktól a magyarokig) A gyöngyvonalak a gót rekeszeket ábrázolják. A pikkelyszerű díszítés a hun fémművesség egyik legjellemzőbb díszítő megoldása. (90. rajz)
 2 bronzkori cserépedényke, szabad kézzel formált, különösen a bütykös. (91. rajz)
 Ugyancsak a lévai Meisel-féle téglagyárból valók. Mellettük elrozsdásodott bronzrög, lapos volt. Egy nagy fazék is került innen elő, szintén szabad kézzel formált – 60-70 cm magas, durva vastag fallal. Főzésre nem alkalmas, élelem tárolására igen.

Pilismaróti paleolitik

A.) Óregék-dűlőben, a reform. templom mögött. (92. rajz) A vonalkázott helyen *magdaléni* kor elég gazdag telephelye van 120-130 cm mélységben. Minthogy itt *római kori temető* is van, így részben felásott terület ez magasabban is találhatóak ezek a kovapattintékok, különböző színekben nagyságban és alakban. Aránylagosan nagyobb formákban mint más vidékek e korbéli leletei. Ugyanezen a helyen és mélységben elég gyakoriak a különféle csontok. A hosszú csontok hasítottak. Volt itt mamut fogdarab rénszarvasfog, agancs- és lábtőcsont, vadlónak ugyancsak csülökcsontjai és fogai. 1937. év őszén, szept. és októberben ástunk itt, én Horváth A. János, a N. M. megbízásából dr. Gallus Sándor és dr. Bacsák György. A leletek mind a N. M.-ba kerültek. A gödrök egy részének utólagos behúzása és elegyengítése alkalmával előkerült kovapattintékokat, kb. 210 darabot az esztergomi múzeumba küldtem. – 1938. őszén kisebb ásatást végeztem. Lovas Pintér János földjén, ahol *római sírokat* – feldúltakat – *avar sírokat* és néhány *magdaléni kori* kovapattintékot találtam 130 cm mélységben, ezt is a Ny-i szomszédság közvetlen közelében. A Tóbiás-féle szántón csak 1 db kovát találtam. 1940. aug. "végén és szept. elején de. Mottl Mária geológiai int. asszisztens Lovas Pintér János földjén ásatást rendezett (2 munkás 6 napon át). Szép kovapengék, elég sok fiatal rénszarvascsont, több fog és 1 db rénszarvasagancs került elő. A kovák egy része régibb aurignaci kultúrára enged következtetni. A kovadarabok a szántóföld keleti felében mutatkoztak.

B.) Felső Bánom dűlőben Papp Sándor földjén, földforgatás alkalmával ugyancsak kerültek elő kovaszilánkok. 50-60 cm mélyről. 3 helyen megpróbált ásás azt mutatta, hogy itt a lejtőn egy régebbi, valószínűleg *neolitik* kori kultúrréteg van. Az előkerült kovadarabokat a N. M.-ba adtam be. 1938. ápr.–május.

1940. szept. első napjaiban. Az előbb említett Felső Bánom közelében, Agrajt dűlőben, Kis Mihályné földjén, a lejtősödő föld lejtőjének közepe táján néhány (5 db) pattintott kovaszilánk került elő, a szántóföld felületéről.

C.) A Sárgadombtól a fölfelé haladó egyik, az I. sz. mély útban (93. rajz), a hol az út már jól fölemelkedett, az úton egy kavicsból pattingatott, nagyjában széles, lándzsa alakú eléggé vastag kovadarabot találtam. Közeliében ősszállatsont. A kovát a N. M.-be adtam be. 1940. VI. 21. Ugyanott opálszerű, kisebb anyakövet leltem, 1941. V. 15. rénszarvasfog és ősszállatsonttőredéket.

D.) Basaharci leletek. E nagy földfejtőben már a korábbi években találtak ősszállatsontokat: mamut és óriásszarvasét. Találtak kovadarabokat és tüzelőhelyeket is. Az egyik munkástól – Cikány-Szabó Andrástól, kaptam néhány darab kovát. Ezeket beadtam a N. M.-ba. Hova másfelől is került innen származó kova. 1937-ben többször megnéztem ezt a földfejtést, és beszéltem a munkásokkal ily fajta leletekről. Ősccsontokat és mélyen fekvő tüzelőhelyet találtak többet is, de kova nem került elő. 1938. május 30-án újra itt jártam, nem dolgoznak ez évben és 2 tüzelőhelyet találtam, egyiket a bánya keleti, a másikat a nyugati részében. Mindkettő a második erdei réteg alsó felében. A keleti részben 2 tüzelőhely is volt. Az egyiket földfejtés alkalmával teljesen felásták, de faszéndarabkákon kívül egyebet nem

találtak, a másik helyen, melyet 1938. máj. 30-án leltem, kevés faszénen kívül nagyobb ősszállat csontjait és félököl nagyságú kvarc-kavics-töredéket találtam. A Ny-i rész tüzelőhelyen több nagyobb faszéncsontdarabot.

A legfelsőbb a mai kultúrréteg, mely vastagságánál fogva egy régi erdő talajnak látszik. Alatta mélyebb 4-5 m vastag sárgaföld lösz, ez alatt 1/2 m vastag, egy kissé világosabb színű barnás réteg, ez alatt 3/4 m vastag világos löszréteg, ez alatt megint egy erdei réteg, már sötétebb színű, ebben, ennek is az alsó részén volt 2 tüzelőhely. Ez alatt kb. 3 m vastag lösz, ez alatt pedig sötét színű, feketés, vastagabb, 1 m-nél is vastagabb erdei réteg. (94. *rajz*, ugyanitt a szobi leletekről tájékoztató nap-tár-lapocskára ceruzával, 1944. VIII. 16-án rajzolt vázlat a basaharci profilról, „Basaharci réteg vázlata” felirattal)

1940 júniusában megindult is megint a munka. VI. 19-én beszéltem a munkásokkal, s kértem, figyelmeztettem őket a csont-, tüzelőhely és kovaleletekre. Ez alkalommal azt mondták, hogy találtak már az idén egy tűzhelyet, több állatcsontot, sőt még kovát is. Az állatcsontok szétestek, én csak egy mamutfogtöredéket láthat-tam, mamutborjú foga lehetett. Aki azt állította, hogy kovát is talált (Bartus Ist-ván, Pilismarót), s haza is vitt ezekből, voltam a lakásán. A fia mutatott nekem 3 db fekete, galambtojás nagyságú, eléggé fényes és kétoldról párhuzamosan lecsi-szolt kavicsot. Ilyen nagyságban és alakban. (95. *rajz*) Achát-quarzból van. 8 db összesen. Egy fehér, egyenlőtlen törésű, kvarzit pattintékot még is találtam (96. *rajz*) az egyik löszfal tövében. Ahol semmiféle egyéb kő nem volt, ez egyen kívül. Hiába kerestem, hogy honnan került ide, a löszfalon ennek semmi nyoma nem volt. – Egy db opálszerű kovát is találtam, melyen leptintások nyoma szépen látszik. Ez a Sárgadomb melletti útból való. A munkások is találtak kvarzit pattintékot, melyen azonban határozott megmunkálás nyom nem állapítható meg. 1940. aug. 24-én óriásszarvas fogazatát, erősebb vadló mellső lábszárcsontját ta-láltuk. S több kvarzitpattintékot. Innen került elő 2 db vékonyabb ősszállatcsont – hosszú – töredék, löszföld által egymáshoz tapasztva, melyben lapos, 3 oldalú kovahasábocskára volt (97. *rajz*), kovapengetöredék. Szélesség 1 1/2 cm, hossza 3 cm, legnagyobb vastagsága pedig 1/2 cm lehetett. A csontok esetleg rénszarvas-csontok lehettek. Földtani Intézetbe vittem. 1941. május havában a munkások több ősszállatcsontot találtak, 2-féle nagyobb emlős fogait, nagyobb állat (óriásszarvas?) hosszúcsontját, rénszarvas agancsdarabot (3 db nagy lófogszerű fogat és 1 db nagyobb fogtöredéket). 1941. V. 24. 13 db nagyobb lófogat, 1 db mamutfogat, 1 db csigolyát, nagyobb állatét, a két alsó barna réteg között. 1941. VI. 10. 2 mamutborjú fog, több rossz állapotban lévő nagyobb csigolya(?) 1 db összetört, erős összetartású tömött, hófehér nagyobb fog.

A pilismaróti ún. „Sárga domb”-ban, 1940. VI. 21-én, igen vastag szarvas-agancs-töredéket találtam. Ugyanitt évekkel ezelőtt mamutcsontokat: fogat, nagy csontdarabokat és agyartöredéket találtak, saját szememmel láttam ezeket, ököl-nyi, fej nagyságú darabokra voltak töredezve. 1941. V. 15. A Sárga dombban, 2 m mélyen, világos löszben rénszarvas agancsot vettem ki. 1940. VII. 28-án mamutfogtöredéket találtam, erősen elkövásodva, Pilismaróton a Dömösre vezető országút mellett alacsonyabb löszpartban, az 51,3 km-kőtől 11 lépésnyire Marót felé a felső árok külső falában.

Pilismarót, Öregek dűlő.

1940. szept. 13. Lovas Pintérék szántóföldjének közep – és Pintér – Tóbiás-féle barázda között szép obszidiánvakarók, penge és néhány obszidiánpattinték vala-mint teljesebb rénszarvasagancs-darabok mutatkoztak, melyek azonban széttöre-deztek.

IX. 17. Két árok ásva. A-ban szép vakarópengék, több apró csontdarab. Kovák az árok keleti végében 200 cm mélyen csontok végig. A B-ben semmi kova, közepe táján 140 cm mélyen ősbőlény v. őstulok alsó állkapocs fele, fogazattal. Lapos, 1-2 mm vastag kovapengék, másik oldaluk sima term. nagyságban rajzolva. (98. *rajz*)

IX. 20. Az előbbi árkok szomszédságában. 1 kovapenge és 1 db obszidián került elő. (99. rajz). Ósállatcsontok nem jelentkeztek.

IX. 26. 130 cm mélyről 3 db vörös kova és 50 cm mélyről 2 db fehér kovapenge került elő. Állatcsont nagyon kevés: egy koponyatöredék. A-ból 2 db fehér kova, B-ből 3 db vörös kova és koponyatöredék.

Ezt a megmunkált kovaeszközt 3 lappal előbb említett Cikány-Szabó András találta (100. rajz) Basaharcon, a téglagyár földbányájában, még néhány kovapattintékkal. Ez utóbbiakat beadtam a N. M.-be. Ezt a kovát azért nem adtam be, mivel gyanúsnak találtam: acél-kova- taplókésztséghez tartozónak véltem. De a rajta lévő lösznyomok mégis Cikány állítását igazolják. Ugyanilyen anyagból, nagyjában ilyen megmunkálású a Pathpusztai 2 kovaeszköz is, csak ezek nagyobbak és más alakúak.

Ezt a megmunkált fehér kovaeszközt Cikány-Szabó András, a ki velem szokott dolgozni, ásní, találta a tavasszal, Maróton a „Bánom” dűlő felső részében, Lik János földjén, annak a felszínén. (101. rajz)

1941. augusztus hó.

Lencsés József – pedig 13 éves fiú – a „Mogyorósok” dűlőben, az „Öregek” dűlő fölött, de még a szőlők alatt, talált egy szebb anyakövet, gyermekököl nagyságút. Két ilyen pengécskét pedig az „Öregek” dűlőben találtak. Szép, lapos, pattintott darabok. A másik oldal mind a 3-nál sima. (102. rajz)

Pilismarót-Basaharc.

1941. júl.-ban A-val jelzett helyen (103. rajz) leszakadt földben ős lólábcsontokat, faszéndarabkákkal találtam. Ezek a csontok itt, az összeérő két barna réteg alsó részéből valók. 1944. VIII. 14.*-csillaggal jelölt helyen löfögtöredéket találtam.

1943. június 22-én. A földbánya B-vel jelzett részénél dolgoztak a munkások. Négy sötétebb réteg között 3 világos réteg, a I-gyel jelzett réteg a mai megművelt föld sötétbarna színű rétege, a II. világos barna színű réteg, III. felső részén feketés réteg, lefelé világosodik, a IV. vastag fekete réteg. (104. rajz)

A munkások becslése szerint a bánya meredek löszfala 14-16 m magas. Az én becslésem ezeknél többet mond. A legalsó, sötétbarna, talán inkább fekete színű rétegben találtak a munkások nagyobb ósállatcsontokat – szarvasmarha nagyságú – de csak töredékekben és két lapos hasított kőféle szerszámot, ez a két db egymáshoz illik, s nagyságban valami kőládzsát ad. A kő anyaga valamiféle andezit, talán riolith. A másik oldala lapos. (105. rajz) H=9 cm, legnagyobb.sz.=6 cm legnagyobb.vast.=1,2 cm.

A kőszerszám kerületének 4/5 része élben végződik, csak az alsónak rajzolt 1/5 rész mutat csekélyebb vastagságot. E lelhely körül apró faszéndarabkák. Én magam is kiástam itt egy db hosszúcsontdarabot, vastagabbat.

A X-es helyen kisebb emlősnek – nyúl nagyságú – csontjai, főleg gerince, csigolyacsontok, 2-3 db fog, minden valószínűség szerint rágcsáló állat. Egy kis darab vöröses színű andezitszilánk. Mindkét lelet a fekete rétegbe mélyülő közönséges löszből került elő – talán egykori lefolyó víz által kimosott mélyedésből, melyekben kevés kevert föld, foltokban, és az X-nél ferdén hajló feketés rétegvonalakkal tarkítva. A felső xxx vonulatból a gerinc, a fej, fogak, az alsóból végtagsontok és egy db vöröses andezitszilánk. A IV. rétegfelszín vastagsága 80-100 cm lehet.

A meglévő gerinc hossza 26 cm, egy metszőfog alakja és nagysága: Egy kis zápfogacska, négy gyökérrel, 3 letörve, fent a korona is 4 taréjjal, középen bemélyedéssel: (106. rajz) A vöröses andezitszilánknak tartott kőszerszámtöredék nem kovaféleség. Egy hegyben végződő kőszerszám hegyi része. A felső széle élekben. A felső lapon pattintások nyoma, az alsó eléggé sima. Kovadarabkát és néhány apró csontot, a földes részeket én magam ástam ki.

A túlsó oldali kettéhasadt lándzsaszerű kőszerszám hasadási felülete ép úgy van mész-szerű réteggel bevonva, mint a többi felület. Jelölül annak, hogy a kettétörés egykorú az eszközhasználati idejével. A második megtekintés után javítom a túlsó

oldali lelőhely rajzát úgy, hogy a látszólagos gödör nem a rajz szerinti mélységű, hanem jóval sekélyebb, legfőljebb 40-50 cm mélységű, de szélesebb azaz hosszabb. Mind a két X és Y helyen.

VII. 5-én hosszában az adott felszín irányban kapartam árkot, de csak egyetlen egy csontocskát találtam a végtagokból. Úgy két méter hosszúságban dolgoztam ott széles oromkapával. Néhány apró faszéandarabkát mégis leltem. Basaharcról származó kalcedon kőszerszámot kaptam Cikány-Szabó András munkatársamtól. Négyszögletes, szépen kidolgozott eszköz ez mind a 4 oldalán. Az alsó rész teljesen sima, a megmunkált oldal középső része is teljesen sima (107. rajz).– Ezt a baloldali kalcedon kőszerszámot találta Molnár Pilismaróton, a falu felső végénél, az országút alatti szántóföldeken, közelé az országúthoz. A bal oldali ábra az eszköz kissé domború oldalát mutatja (108. rajz) A másik oldal gyöngén homorú lapjának a két hosszú éle kidolgozottanak mutatkozik.

Ezt a fehér opálszerű kőszerszámot 3 csikkal Cikány-Szabó András munkatársam találta a Bánom dűlőben lévő egyik, Lencsések földjén. Ahol már 2-3 kovaeszközt találtak már Pilismaróton. (109. rajz)

Basaharci fekete alsó rétegben talált lelet nagy érdeklődést váltott ki a tudományos körökben, s azt szenzációs lelet mondják, amennyiben a felülről a negyedik sötétebb rétegben a még Riss előtti rétegben talált lelet a protosolutrén, esetleg aurignaci, sőt némelyek szerint a mousterieni korba illeszthető. 943. I. 5-i kutatósom alkalmával a fenti szintet kimélyítettem (110. rajz) és ott a teljesen sötét rétegben, annak felszínétől 15–20 cm-nyire egy quarcitból készült kőszerszámot, égett agyagrögöcskéket és faszéandarabkákat találtam. Apró kovaszilánkot is. A csilaggal jelölt helyen, letört belőle a kaparókapa éle egy darabkát. Az alsó része homorúan érdes, egy kicsi lapot képez. A letört hegyével fölfelé mutatva állott a kőszerszám. Nagyon primitív készítmény. (111. rajz)

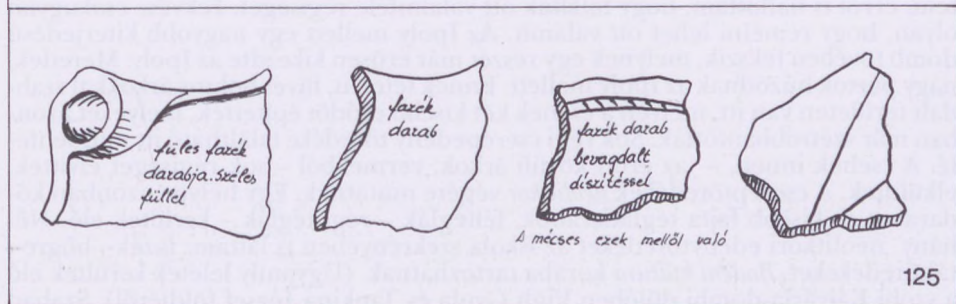
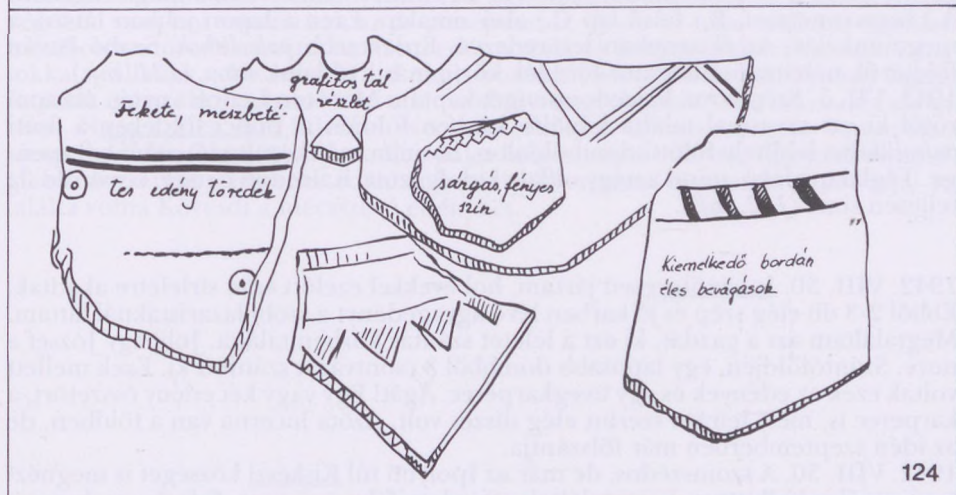
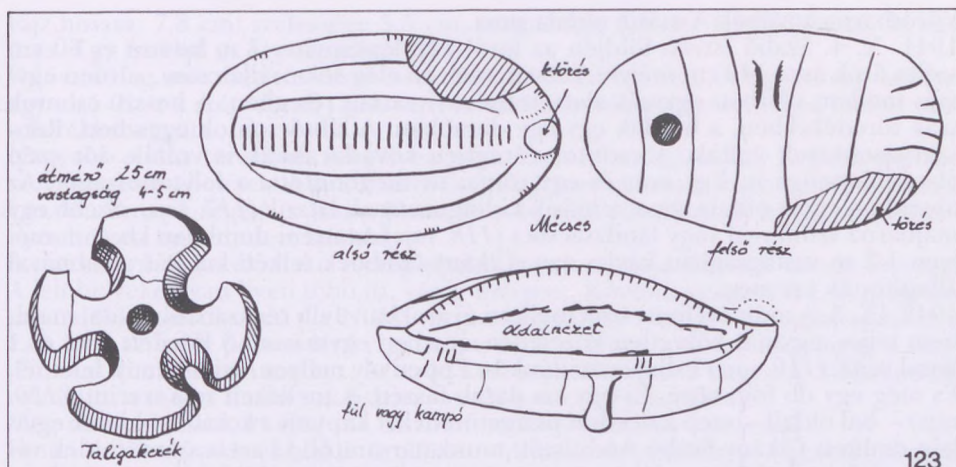
Pilismarót paleolith telepek

Ezt a szép paleolithot Erdélyi József találta a pilismaróti Országúti dűlők közt fekvő szántóföldükön, kapálás alkalmával. Ez a szántó a Sárgadomb és a dunai révhez vezető út között, a dombra felemelkedő oldalon fekszik, kavicsbánya közelében. A paleolit anyaga sötét, majdnem fekete, szép sima pattintott quarzféleség. Ugyancsak ott talált hasonló anyagból készült szilánkot. Mindkettőnek a másik oldala sima. A kisebbiknek a vastagodó része csak látszólagos, a kagylós hajlás következménye. (112. rajz)

1941. VIII. Ezt a tejfehér paleolitot Lencsés József találta 1941. szept. 12-én a Hidegbánom dűlőben Lik János szántott földjén ugyanott, hol Cikány talált már egy szép, lapos, ugyanilyen anyagból való paleolithot (113. rajz)

1941. szept. 18. Az úttól 130 lépésnyire, a közép barázda Ny-i oldalán az egyik kutatóárok ásása alkalmával 70–130 cm mely rétegben 30 db kova és 1 db vadlőfog.

1941. IX. 30. A 132 lépésnyire ásott árokban sem sír – sem pedig paleolith nyomokat már nem találtunk: Lovas Pintér Jánosék és Lik Dani földjén. (114. rajz) A szomszédos, Lik Dani-féle földön árokban már 100 cm mélyen egy kova, 140 cm mélyen pedig egy nagyobb kő körül 4 db szebb kovapengét és kevés őszallatsonttöredéket találtunk, mely szétesett, majdnem hófehér színű. Itt az őszallatsontok mind fehérek. Az említett kődarab sima felületű, vízhatás, kétszeres emberfej nagyságú, nagyjában kocka alakú volt, egy kissé laposabb, vízszinteszen feküdt. Az egyik csúcсарól 2 db jó ököl nagyságú darab letörve (115. rajz), a 2 db a kő közelében volt, de nem a kő mellett közvetlenül, 2–3 dm távolságra. A szomszédos árokban 3 helyen, 130 cm mélyen agancstöredékek, néhány kova. Nagyjában ilyen lehetett az a kő, de mégsem ennyire szabályos. Az egyik szebb paleolith ilyen alak és nagyságú. (116. rajz)

Vörösbarna kovából. A másik oldala sima.

1941. X. 4. Szabó István földjén az úttól 112 lépésnyire. 7 m hosszú és 60 cm széles árok ásva 140 cm mélyre. 120 cm mélyen elég sok őszallatsont, sűrűen egymás mellett, részben egymás alatt, tenyérnyi vastag rétegben. A hosszú csontok csak töredékekben, a bordák egy-egy darabban. A lábtőcsontok egészben. Rénszarvascsontok voltak. A csontos rétegben kovadarabkák is voltak, sőt szép obszidiánpenge is. Egy avar és egy római sír megbontotta a folytonosságot. Az obszidián egyik oldala sima, a másik kidolgozottnak látszik (117. rajz). Szébb egy májbarna színű nyíl vagy lándzsacsúcs (118. rajz) Az itteni dombban kb. 8 m mélyen 1/2 m vastagságban kavics van. Cikány–Szabóék telkén kútásás alkalmával állapították ezt meg.

1942. IX. 5. A múlt évi fenti árok melletti új árokban 4 db rénszarvasagancs, majdnem teljes, egymás közvetlen közelében, részben egymáson: 3 kifejlett állat és 1 fiatal réné. (119. rajz) 2 db kovaszilánk is. Éppen oly mélyen, mint a fenti leletnél. És még egy db fog, réné. És egy kis darab faszén. A mellékelt rajz szerinti (120. rajz) – bal oldali – szep kalcidon pengetőredéket kaptam a korábbi oldalak egyikén említett Cikány–Szabó Andrástól, munkatársamtól, ki azt a szántóföldek végében lefele jövő úton találta, éppen az itt említett szántóföldek magasságában. A.) keresztmetszet, B.) felső lap C.) alsó simalap. Ezen a lapon jobban látszik a megmunkálás. Az él azonban letöredevezve. Érdekesebb *paleolithok*, Szabó István földjéről, néhány őszallatsont-töredék közül másik oldaluk sima. (121. rajz)

1943. VII. 5. Szép kova, kalcidonpengét kaptam Maróton Lencsés nyug. útkapartól ki ezt tavasszal találta kapálás közben földjén a Bonci földéken a fenti *paleolitikus* lelőhely fölötti domboldalon, honnan már került elő szébb kovapenge. Téglalap alakú, mind a négy oldala kidolgozott. Kalcidon penge, egyik oldala teljesen sima (122. rajz).

1942. VIII. 30. Ipolytölgyesen jártam, hol évekkel ezelőtt *kelta* sírleletre akadtak. Ebből 2-3 db elég szép és jó karban lévő agyagedényt a szobi lazaristáknál láttam. Megtaláltam azt a gazdát, ki ezt a leletet szántás közben találta. Jobbágy József a neve. Szántóföldjén, egy laposabb dombból 3 csontvázat szántott ki. Ezek mellett voltak ezek az edények és egy üvegkarperec. Agát! Egy vagy két edény összetört, a karperec is, mely leírása szerint elég díszes volt. Azóta lucerna van a földben, de az idén szeptemberben már fölszántja.

1942. VIII. 30. A szomszédos, de már az Ipolyon túl Kiskeszi községet is megnéztem, erről is hallottam, hogy találtak ott valamiféle régiséget. Fekvése csakugyan olyan, hogy remélni lehet ott valamit. Az Ipoly mellett egy nagyobb kiterjedésű domb tövében fekszik, melynek egy részét már erősen kikezde az Ipoly. Mередek, nagy partok húzódnak az Ipoly mellett. Ennek tetején, füves bokros árkokkal szabdaltn területen van itt, melyen a csehek két kisebb erődöt építettek, melyeket azonban már szétrobbantottak. Sok régi cserépedény töredéke található itt mindenfelé. A csehek innen, – az erőd körüli árkok, vermekből – sok régiséget elvittek, elküldtek. A cseréptöredékek *neolit* kor végére mutatnak. Egy helyen azonban kődarabot és kisebb fajta tégladarabok, féltéglák – régi téglák – kerültek elő. Néhány neolitikori edénytöredéket az iskola szekrényében is láttam: fazék-, bögre-, táltöredékeket. *Badeni kultúra* korába tartozhatnak. (Ugyanily leletek kerültek elő a szobi Kálvária-dombi dűlőben Vigh Gyula és Tankina József földjéről). Szabad kézzel formált, kisebb-nagyobb, sok durvább, de akad jobb minőségű, mészbetétes, szépen díszített, inkább egyenes vonalú zezugosan haladó, vagy egymást metsző vonalas díszítés. Bütykös, nagy, lapos fülekkel bíró fazekak sem ritkák. Legérdekesebb egy szépen díszített, elég jó karban lévő, hosszúkás mécses (?) és egy nagyobb agyagkerék. (123. rajz) Az eredeti valamivel nagyobb, mint a

rajz, hossza: 7,8 cm, szélessége 5,5 cm, magassága 3,5 cm. Kagyló alakú. Belül üres. Egy lyukkal és egy meglévő füllel.

Valószínűleg mészbetétes díszítéssel. Egy felső fül letörve, és ugyancsak letörve egy alsó. Ez a 4 szép darab (124. rajz) az elsőnek említett cementerőd mellől való a kerékkel együtt.

Nagyobb edény töredéke. Szegélyén párhuzamos bevágásokkal. Lejjebb háromszög alakú mészbetétek. A tanító neve Györök József. A kutató levante neve: Kövesdi László. A másik segítő-é: Jónás János levante. Gödrös dűlőnek hívják azt a bizonyos helyet, hol mindezt találtuk.

A mécsszerű és kerék alakú cserépkészítmények találója Kövesdi László levante. A lelőhelyeket, van ilyen több itt, végig mértem. Kövesdi vezetésével, ki megmutatta előbb a kerékszerű – a N. M. szerint tüzelőhely rostája – agyagkészítményt. Ez a hely az Ipoly parton lévő cigánytanya fölött lehet, a dombnak eléggé a tetején, csak cementerőd mellett. Az erőd készítése alkalmával nagyobb földmunkák voltak itt, a mikor innen sok őskori – *neolitikus* kori cserép került elő.

Még mi is találtunk itt elég sok díszített, *mészbetétes* edénydarabokat.

Innen került elő a kerék alakú tüzelőrost. – A mécs alakú edényke a következő cseh cementerőd – Bunker – mellől való, ez a hely az Ipoly part meredek lemosásának végében van, hol szintén sok az ős cserépdarab, de én itt nem találtam egyetlen mészbetétes töredéket sem. Az itteni edénycserepek hamus földben vannak, csontokkal – állatiak – keverve. Mind nagyobb edényből származnak. Szabad kézzel formált, eléggé durva használati edényekből – nagyobbakból származnak: fazeka, tálak. Nagy, széles, erős fülekkel. Neolith koriaknak tartom ezeket is. Perem alatt kiemelkedő lécsut körül, ujj, esetleg pálca benyomások vannak. Egy jobb minőségű edénycserépen egyenes vonalak bemélyülő nyomai látszanak. (125. rajz) Itt találta volna Kövesdi a mécsszerű edénykét.

ARCHAEOLOGICAL NOTES

BY

ADOLF JÁNOS HORVÁTH

In the Documentation Department of the Hungarian National Museum there is a copy-book with a squares pattern on its cover, its inventory number is 17001. It had got back into its place from the Gáboris' bequest. About half of the pages of this well-thumbed copy-book are torn out, the remained pages are numbered from 1 till 36. Both the way of writing and the ink of these numbers are identical with those of the text written in the copy-book. Turning the copy-book upside down from the back cover towards the middle part there are further 11 unnumbered pages with text on them. Two post-cards and a fragment of a calendar-sheet – representing the May of 1942 – are slipped into the copy-book. The copy-book, the post-cards and the calendar-sheet contain Adolf Janos Horváth's archaeological notes, observations, the records of his field surveys.

István Torma, editor of the 9th volume of the Archaeological Topography of Hungary (Magyarország Régészeti Topográfiája) writes about the author of these notes the following: "The research history of the Szob district had worked out in a different way...as a result of the activity of Adolf János Horváth, a retired teacher of teacher's training school (for some time he was also a teacher of the higher elementary school at Nagymaros), the villages in the Danube Bend area – Nagymaros, Szob, Zebegény – can be classified among the best known areas...he collected materials and made excavations at several sites...the rich material rescued by him represent a vast period from the Palaeolithic till the Arpadian Age and served as basis of several archaeological reports and studies". (Budapest, 1993. 8–9.)

The notes were written between the dates May of 1935 and October of 1944.

Reading through his notes to our great surprise we had to realize that Adolf János Horváth had come to the knowledge of several ideas which later, during the past few decades have become rediscovered by several other scholars. By this, naturally, we do not want to abate the merits of later discoverers but we want to emphasize our honour towards Adolf János Horváth. We are only sorry that this copy-book had not been published earlier.

The sites: points of collection yielding Palaeolithic material at Nagymaros and Nógrádverőce, Palaeolithic, Hallstatt, Scythian, Sarmatian and Roman localities at Zebegény, at Szob besides Palaeolithic points of collection the whole archaeological range till the Arpadian Age is represented and several sites of Vác, Helemba, Pilismarót, Léva and Pátpusztá are mentioned as well. This article is a letter-perfect publication of these notes. The copy-book contains also a Hungarian translation of part of Dr. G. Steinmann's study entitled "Die Eiszeit und der vorgeschichtliche Mensch" over two and a half pages which had stopped unfinished in the middle of a sentence. It does not contain personal reflections, comments. We had omitted from this publication.

Preparing for publication this copy-book written with carefully formed letters and amply illustrated with drawings of localities, objects and layers we make three concessions:

- we have grouped data according to topographic viewpoints, that is those data which appear in the copy-book as originated from different archaeological periods and are present within the copy-book at different places and under different dates but refer to the same locality, are grouped together.

- Adapting them to publication conditions Adolf János Horváth's authographic illustrations were re-drawn and were reduced in size. Therefore such notes of Adolf János Horváth like "natural scale" could be misleading in case of the majority of drawings. Authentic dimensions of archaeological object therefore could be determined either by measuring or by deducting them from the original text or from the original illustration.

- Independently of the original manuscript of the author in the notes we set off topographic data by sublineation and chronological data by italics.

Those Palaeolithic finds which were collected by Adolf János Horváth and the identification of which was possible partly on the basis of drawings made by himself had got into the Prehistoric Collection of the Hungarian National Museum between 1938 and 1948 and, after its establishment, had been inventarized in the Palaeolithic Collection.

The results of the author in the research of the Palaeolithic of the Danube Bend Area are widely known and whole generations of scholars continues successfully his work. And the data written in this well-thumbed copy-book could give useful information for those scholars as well who used to study other archaeological periods.

Viola T. Dobosi – Ágnes Vári

I dedicate this
article to Mr. Pál Patay

ALFÖLD LINEAR POTTERY FINDS FROM TISZALÚC-SARKAD

Hargita ORAVECZ

Tiszalúc-Sarkad is one of the systematically investigated sites in the Upper Tisza region. Excavations were conducted by Pál Patay between 1974 and 1991 years. House remains, refuse pits and burials from the Neolithic to the Middle Ages were found on levee beside Sarkad creek.¹ Although the diggings could not be continued on the Middle Neolithic settlement, the publication of the Alföld Linear Pottery (ALP) remains is important since they contribute to a better knowledge of the Neolithic Upper Tisza region. Separate study devoted to the ALP skeletal finds.² This article will discuss the ALP remains from the settlement discovered partly.³

The earliest settlers on the investigated area of the Sarkad creek were ALP population groups (fig. 1–2). The surface scatter of sherds observed on the excavated area and the adjacent agricultural land suggest that one-time village covered some 1–1.2 hectares, of which about one-third was investigated. The Neolithic people opened its refuse pits and buried its dead into a thick humus layer. The pits barely extended into the virgin soil and their presence was usually indicated by the occurrence of shells, bones and pottery. Household refuse was found in two large and several smaller pits, as well as scattered over the settlement.⁴ The pottery finds included a limited number intact vessels, and quite a few pots could be pieced together from their fragments or reconstructed in drawing, as well.

Summary of pottery decorations and types

Earthenware manufacturing techniques were quite simple. The vessel forms and their ornamental motifs are rather uncomplicated and show little variety. The quality is not particularly good, and most vessels are considerably coarse. The clayware was generally tempered with chaff. Mica or crushed pottery used as a tempering agent could only be noted in the foreign (import) wares. We did not find any great difference between firings either. The ceramic was predominantly burned to a brown or greyish brown colour. The greyish and greyish black sherds were usually Bükk imports. The fragment of so called "Szamos Region Painted Pottery" is orange coloured. The household ceramic was rarely polished, although we did notice that pots were often smoothed with hand or using some tool.

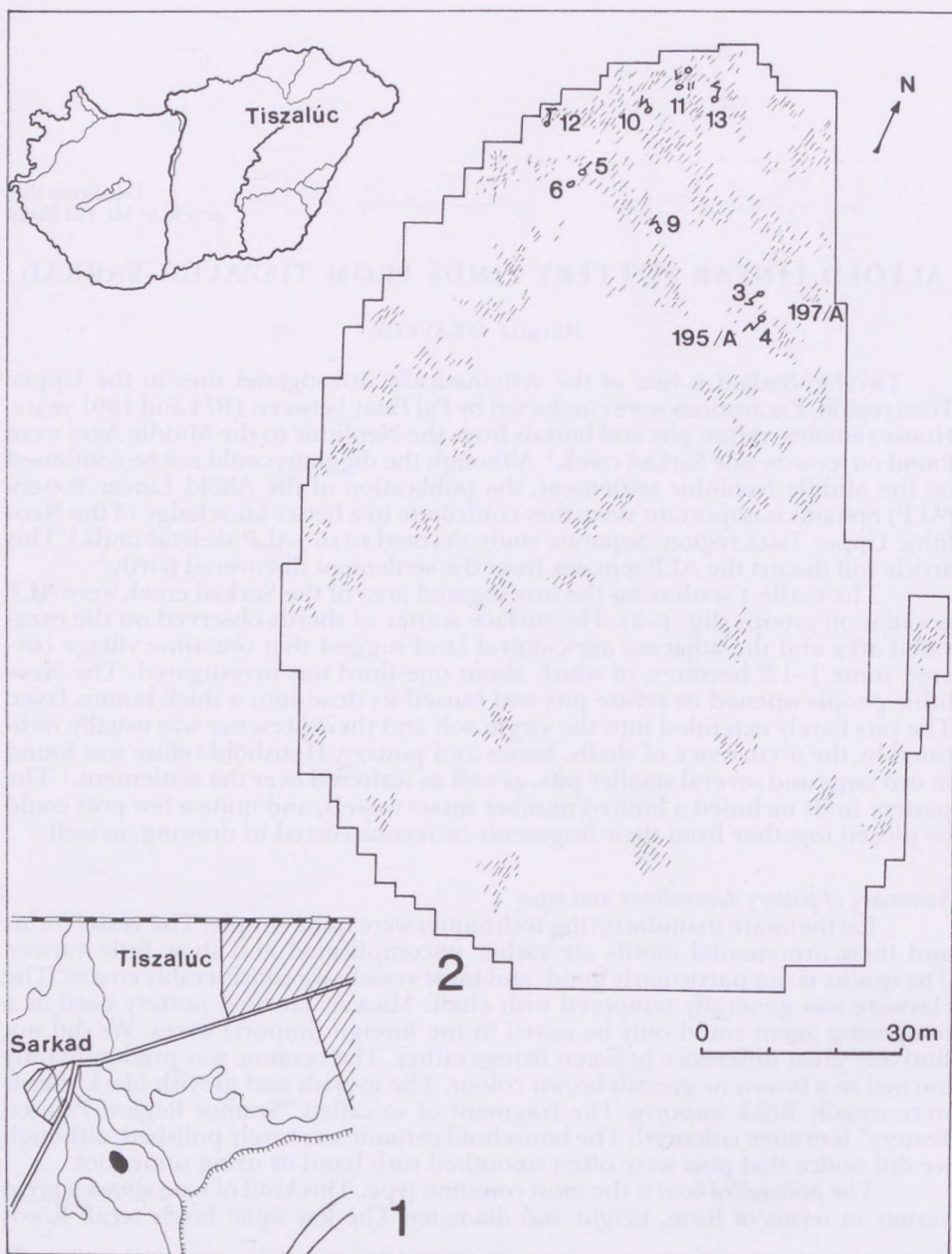
The *pedestalled bowl* is the most common type. This kind of base shows a great variety in terms of form, height and diameter. The low squat bowls recall Körös

¹ Patay 1987, 89–120; *Idem* 1995, 107–122, with a preliminary report of the findings of the excavation at Tiszalúc-Sarkad.

² Oravecz 1998, in print.

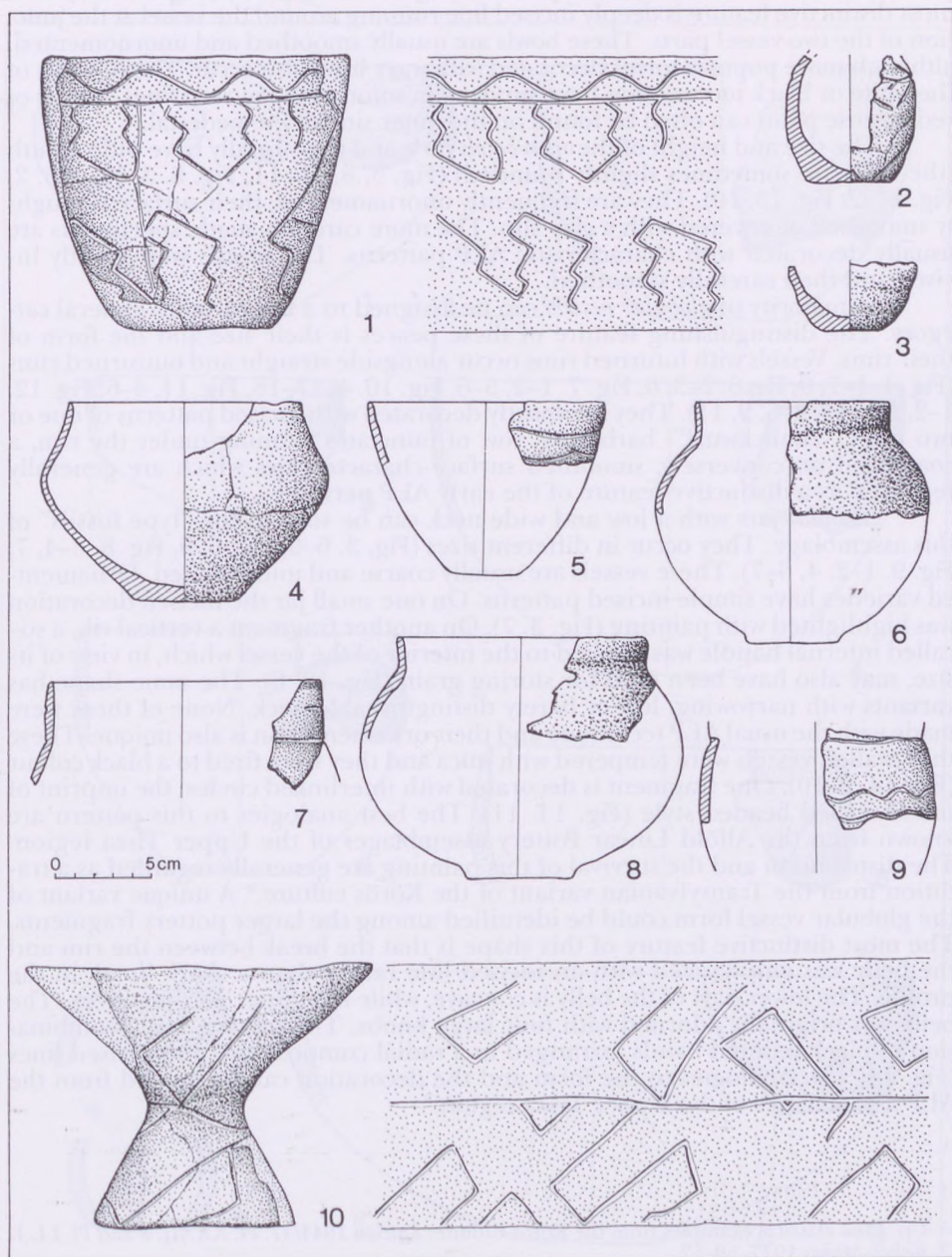
³ I would here like to thank Mr. Patay for his help and advice during the analysis of the Neolithic finds.

⁴ The original contours of the pits could not be observed in a single case, this being the reason that we have not shown them on the excavation map. The concentration or scatter of finds are marked with shaded areas.

1. ábra: A lelőhely: Tiszalúc-Sarkad (Patay Pál nyomán).
Fig. 1.: Location of the archaeological site Tiszalúc-Sarkad (after Pál Patay).

2. ábra: A rézkori falu területén jelentkező újkőkori telepnyomok és temetkezések.
Fig. 2.: Middle Neolithic settlement traces with burials (after Pál Patay). Excavation seasons between 1974 and 1991 yrs.

3. ábra: 1–10. A 195/A jelzésű gödör középső újkőkori kerámialeletei.
 Fig. 3.: Middle Neolithic pottery finds from pit no. 195/a. 1:4.

types (Fig. 3. 4, Fig. 6. 4, Fig. 10. 11–12),⁵ while the middle and high conical or slightly convex pedestal variants are some of the most widespread types of the Alföld Linear Pottery (Fig. 3. 10, Fig. 5. 5, 7, 9, Fig. 10. 6, 8, 10, 13).⁶ The bowl part of these pedestalled vessels is usually hemispherical (Fig. 3. 10, Fig. 6. 4–5, Fig. 10. 3, 6). The most distinctive feature is deeply incised line running around the vessel at the junction of the two vessel parts. These bowls are usually smoothed and unornamented, although more popular forms decorated with wavy lines also occur. The remains of the white or black incrustation have survived in some of the incised lines. Traces of red pastose paint can often be found on the inner side of the pedestal.

The size and height of the *open bowls* vary, and they usually have wide mouth (the walls are sometimes slightly rounded) (Fig. 5. 8, 10–11, Fig. 8. 3, Fig. 15. 2, Fig. 11. 2, Fig. 13. 10). They are frequently unornamented, their surface is roughly smoothed or covered with a clay slip. The more carefully made specimens are usually decorated with characteristic ALP patterns. The motifs were lightly incised and then carefully smoothed.

The majority of *globular vessels* can be assigned to a larger, more general category. The distinguishing feature of these peaces is their size and the form of their rims. Vessels with inturned rims occur alongside straight and outturned rims (Fig. 4. 1–7, 9, Fig. 6. 2–3, 6, Fig. 7. 1–2, 5–6, Fig. 10. 4, 17–18, Fig. 11. 4–6, Fig. 12. 1–2, Fig. 13. 4–6, 9, 11). They are mostly decorated with incised patterns of one or two lines, “Schlickwurf”- barbotine, row of punctates running under the rim, a coarsened or, conversely, smoothed surface-characteristics which are generally regarded as a distinctive feature of the early ALP period.⁷

Globular jars with a low and wide neck can be seen as the “type fossils” of this assemblage. They occur in different sizes (Fig. 3. 6–9, Fig. 6. 9, Fig. 8. 3–4, 7, Fig. 9. 1–2, 4, 6–7). These vessels are usually coarse and undecorated. Ornamented varieties have simple incised patterns. On one small jar the incised decoration was highlighted with painting (Fig. 3. 7). On another fragment a vertical rib, a so-called internal handle was applied to the interior of the vessel which, in view of its size, may also have been used for storing grain (Fig. 12. 6). The same shape has variants with narrowing, low or barely distinguishable neck. None of these were made with the usual ALP technique and their ornamentation is also unique. These thin-walled vessels were tempered with mica and they were fired to a black colour (Fig. 14. 9–10). One fragment is decorated with interlinked circles, the imprint of the so-called beaded style (Fig. 14. 11). The best analogies to this pattern are known from the Alföld Linear Pottery assemblages of the Upper Tisza region. The distribution and the survival of this painting are generally regarded as a tradition from the Transylvanian variant of the Körös culture.⁸ A unique variant of the globular vessel form could be identified among the larger pottery fragments. The most distinctive feature of this shape is that the break between the rim and the belly was emphasized with an incised line rather than a shark break in the profile. The lower part of the belly is concave, while the upper part is convex. The belly was originally adorned with four large knobs. The pattern was a combination of black painted bands (arranged in a radial composition) and incised lines (Fig. 14. 13). Analogies to the form and the decoration can be quoted from the ALP assemblages of the Upper Tisza region.⁹

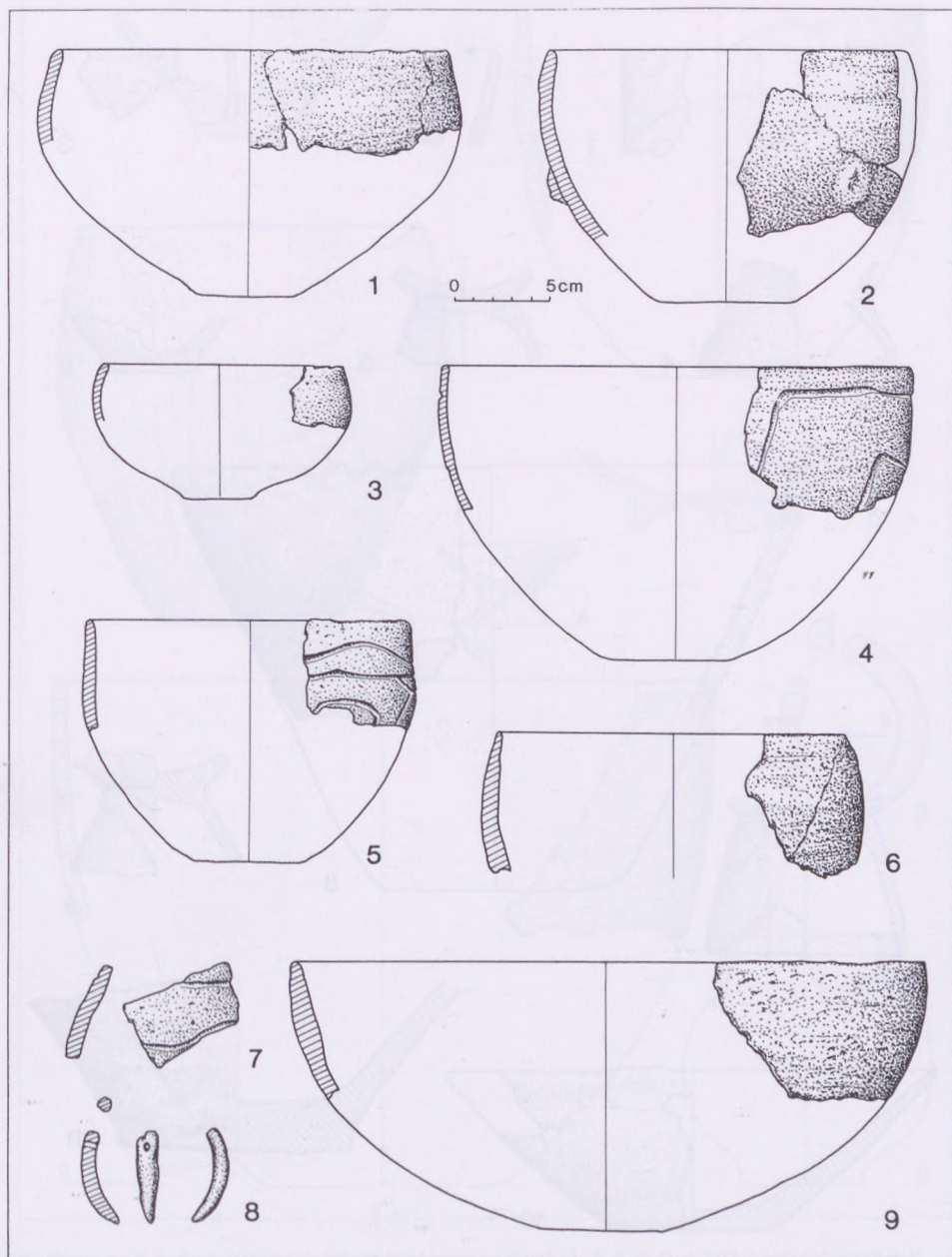
⁵ Cp. a few classical examples from the Körös Culture: *Kutzián* 1944/47, Pl. XXXII. 8 and Pl. LI. 1.

⁶ *Kalicz-Makay* 1977, 50–57.

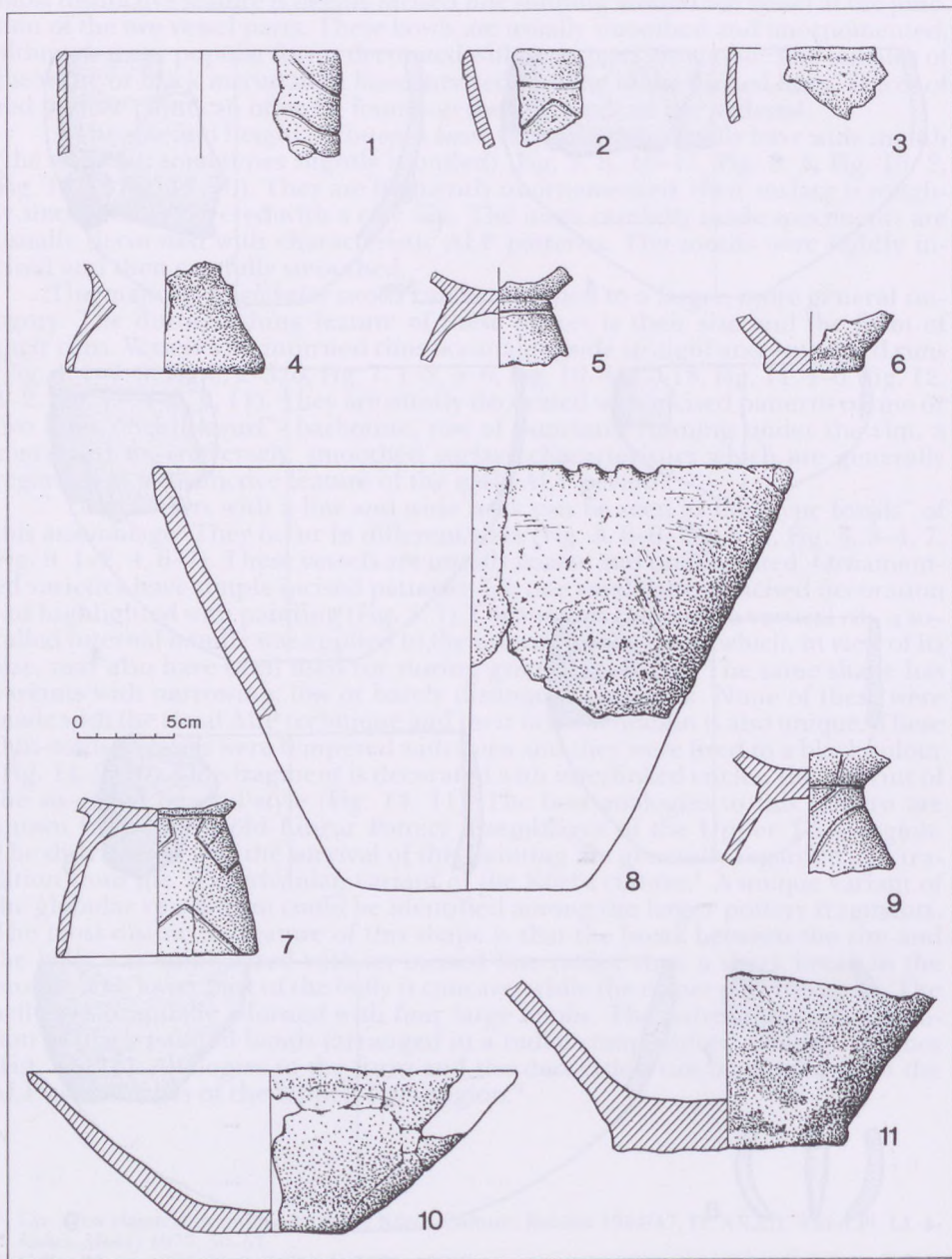
⁷ *Kalicz-Makay* 1977, Pl. 9. 2; *Raczky* 1983, 168.

⁸ *Raczky* 1983, 187; *Idem* 1988, 27.

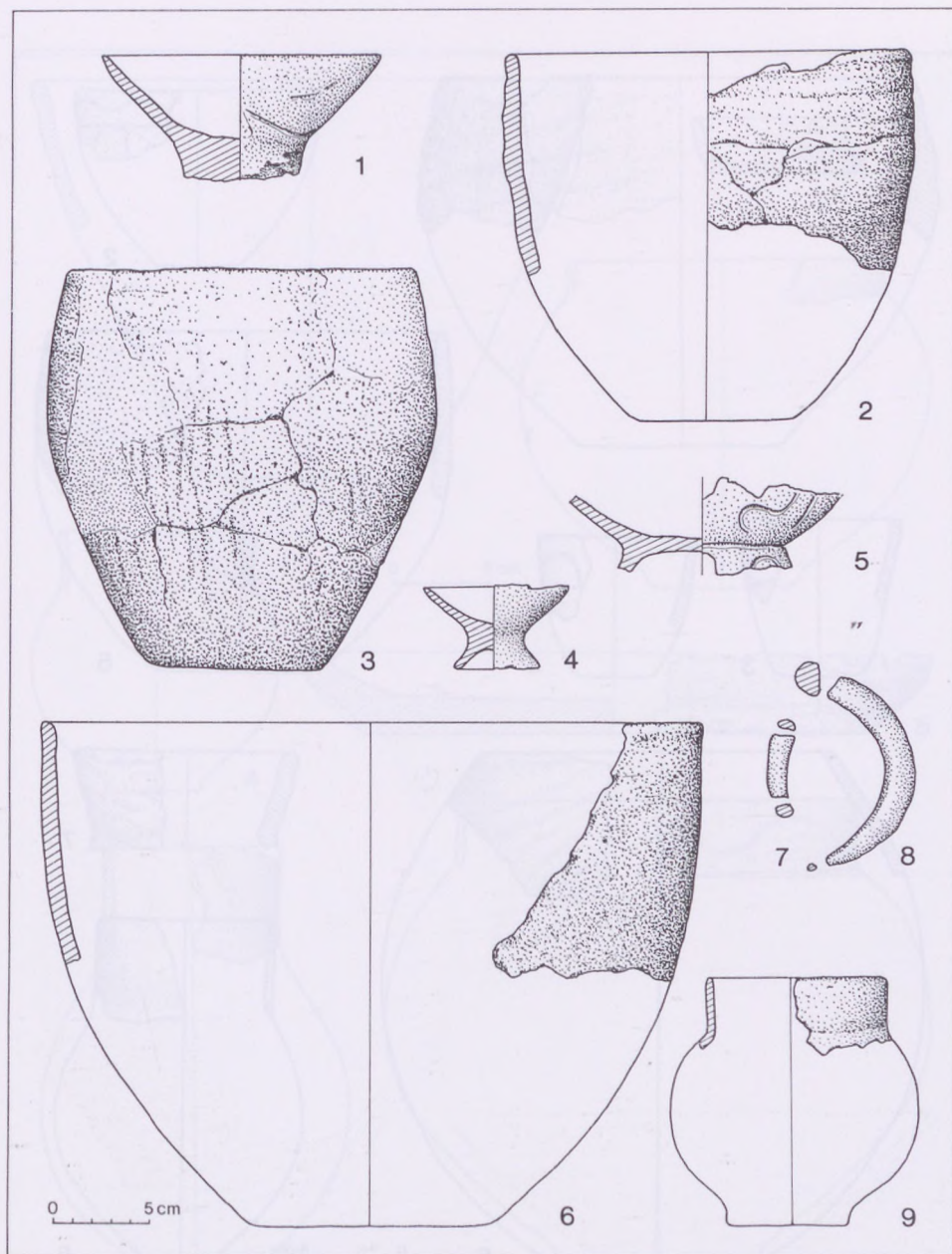
⁹ *Kalicz-Makay* 1977, Pl. 9. 5, Pl. 11. 18; *Raczky* 1983, 15.

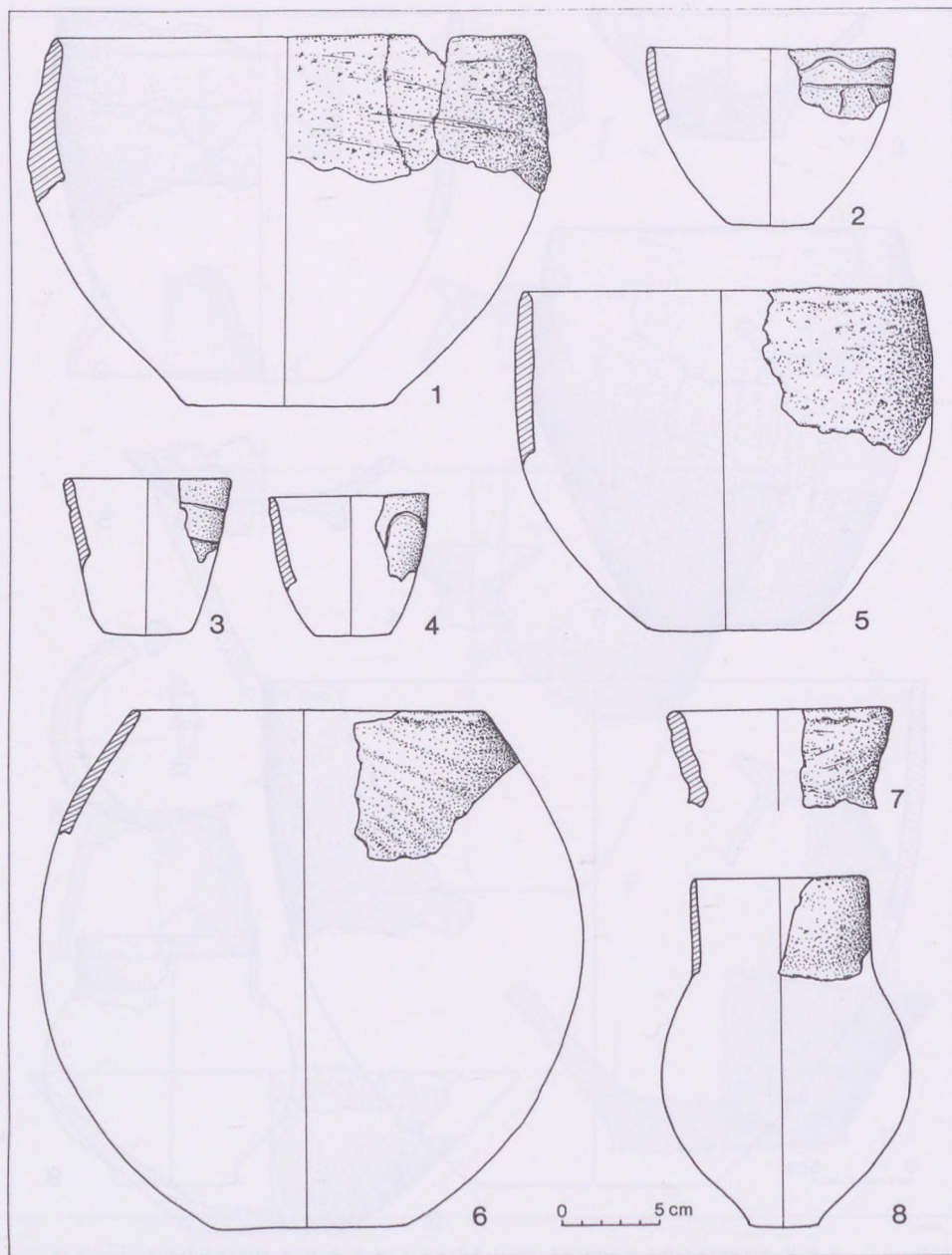
4. ábra: 1–9. A 195/A jelzésű gödör középső újkőkori leletei.
Fig. 4.: Middle Neolithic finds from pit no. 195/A. 1:4.

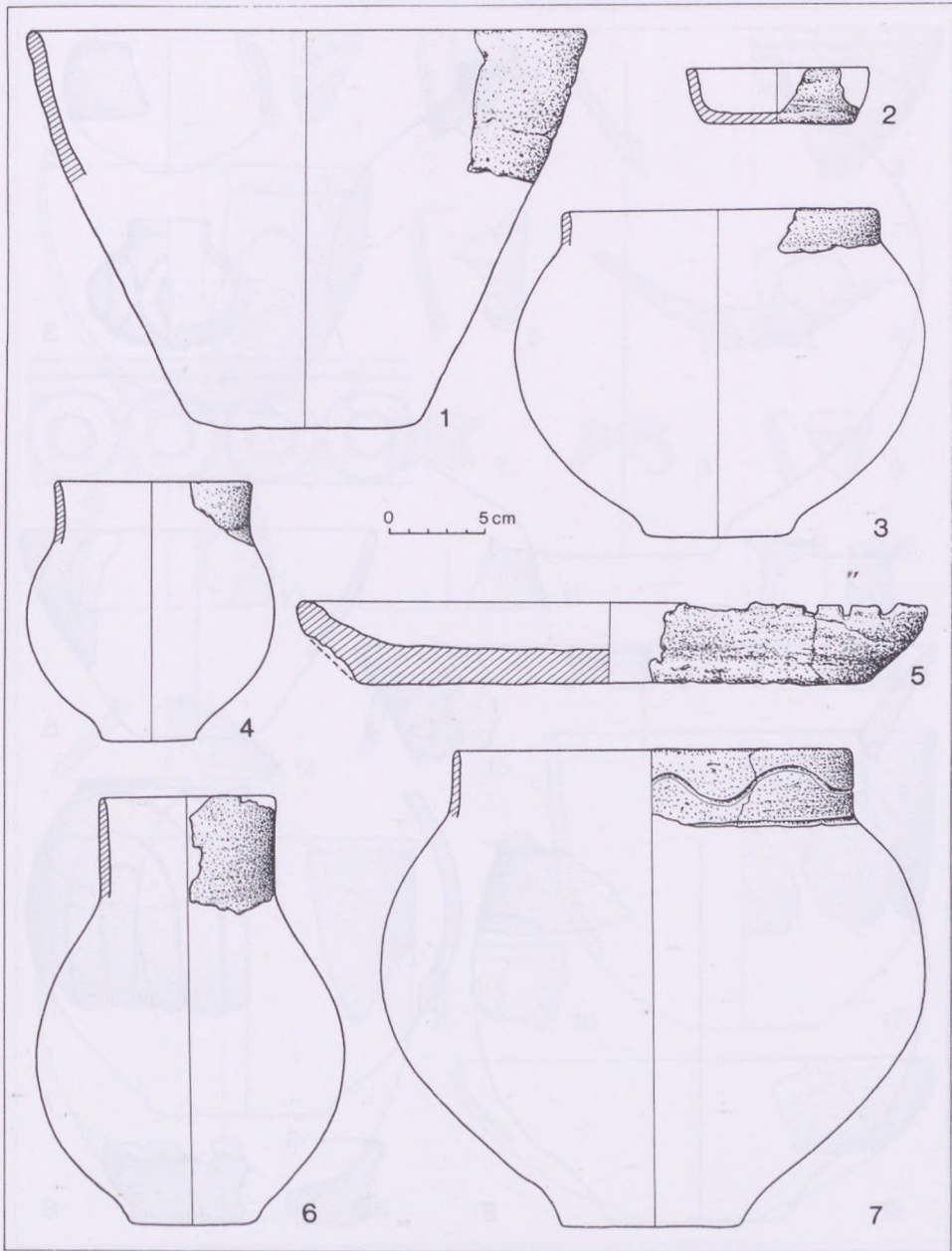
5. ábra: 1–11. A 195/A jelzésű gödör középső újkőkori edényletei.
 Fig. 5.: Middle Neolithic vessel finds from pit no. 195/A 1:4.

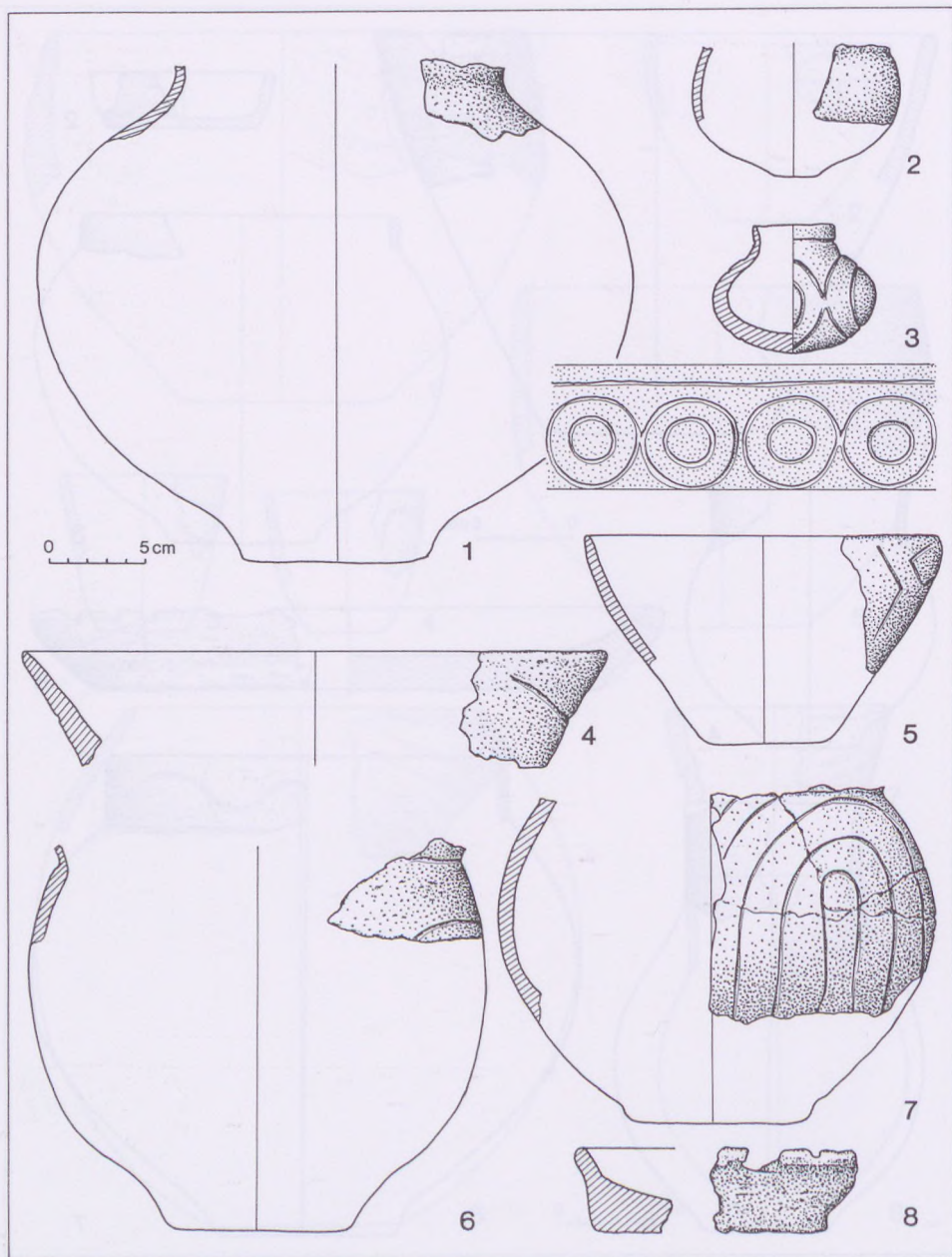
6. ábra: 2–3, 6. A 195/A jelzésű gödör kerámialelei. 1, 4–5, 8–9. A 197/A jelzésű gödörből származó leletek.
 Fig. 6.: Middle Neolithic finds from pit no. 195/A. Middle neolithic finds from pit no. 197/A. 1:4.

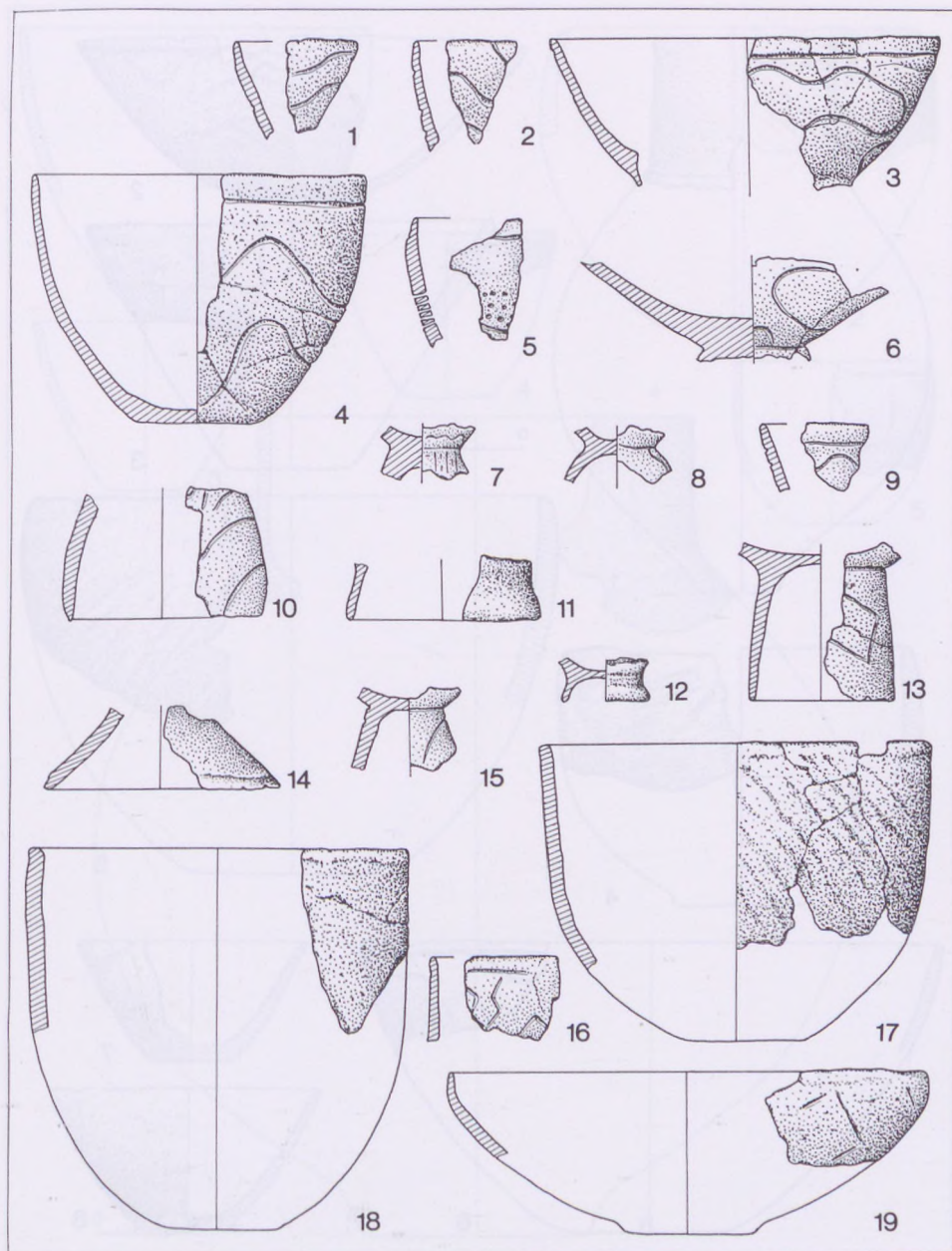
7. ábra: 1–8. A 197/A jelzésű gödör középső újkőkori leletei.
Fig. 7.: Middle Neolithic ceramic finds from pit no. 197/A. 1:4.

8. ábra: 1–7. Az újkőkori településről származó töredék.
 Fig. 8.: Vessel fragments from the Middle Neolithic settlement of Tiszalúc-Sárkad. 1:4.

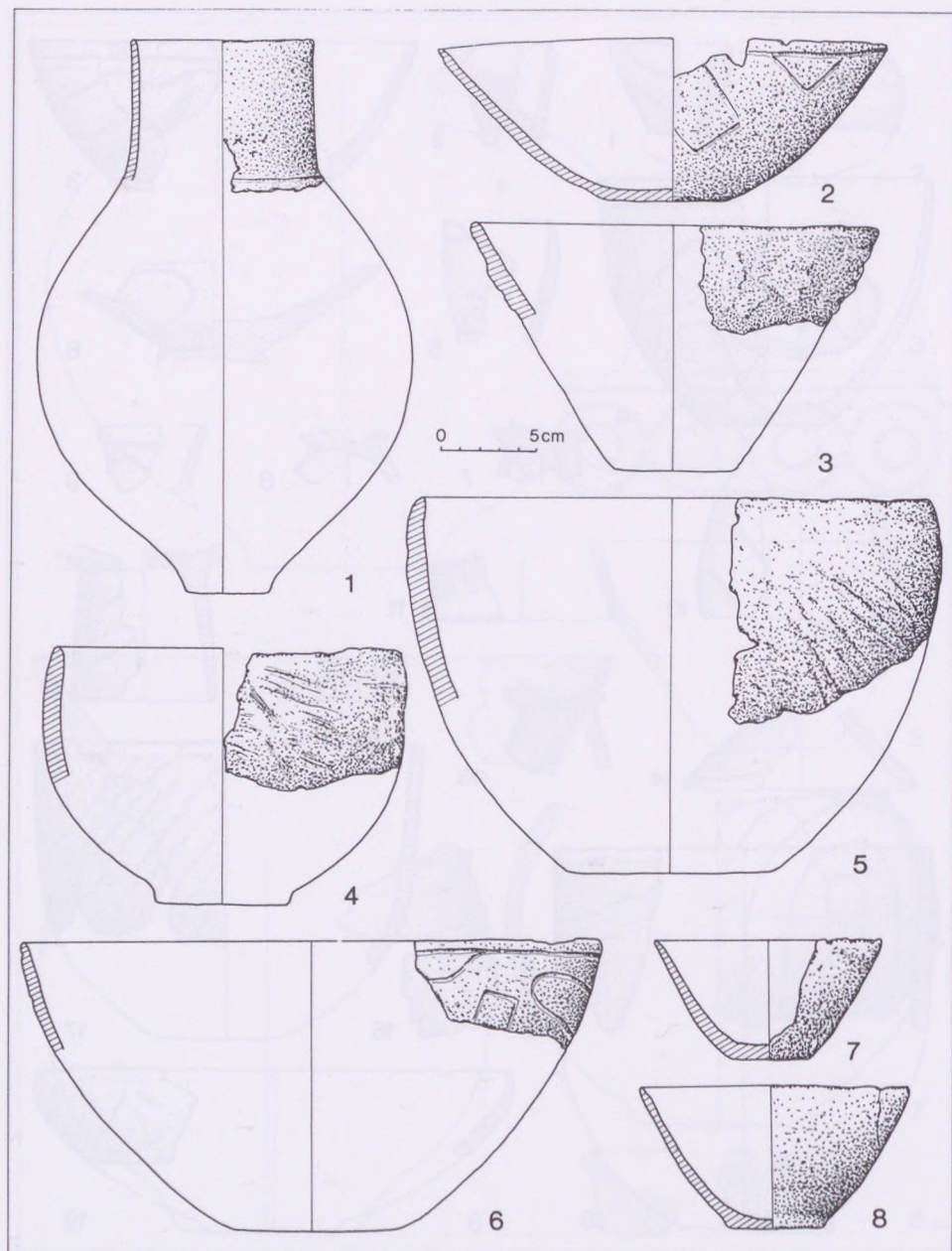

9. ábra: 1–8. Kerámiatöredékek az újkőkori településről.
 Fig. 9.: Fragments from the Middle Neolithic settlement of Tiszalúc–Sarkad. 1:4.

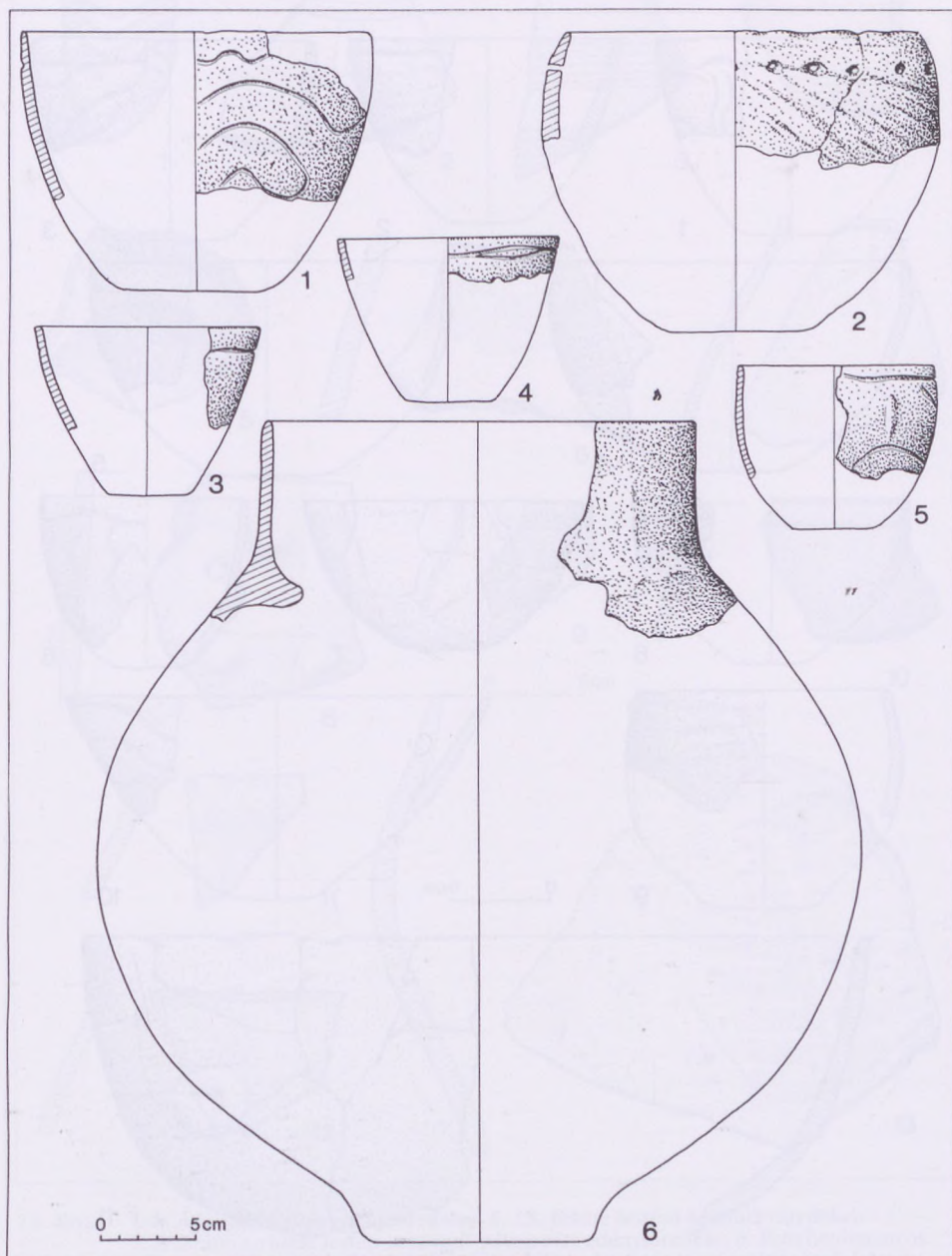

10. ábra: 1–19. Kerámiatöredékek az újkőkori településről.

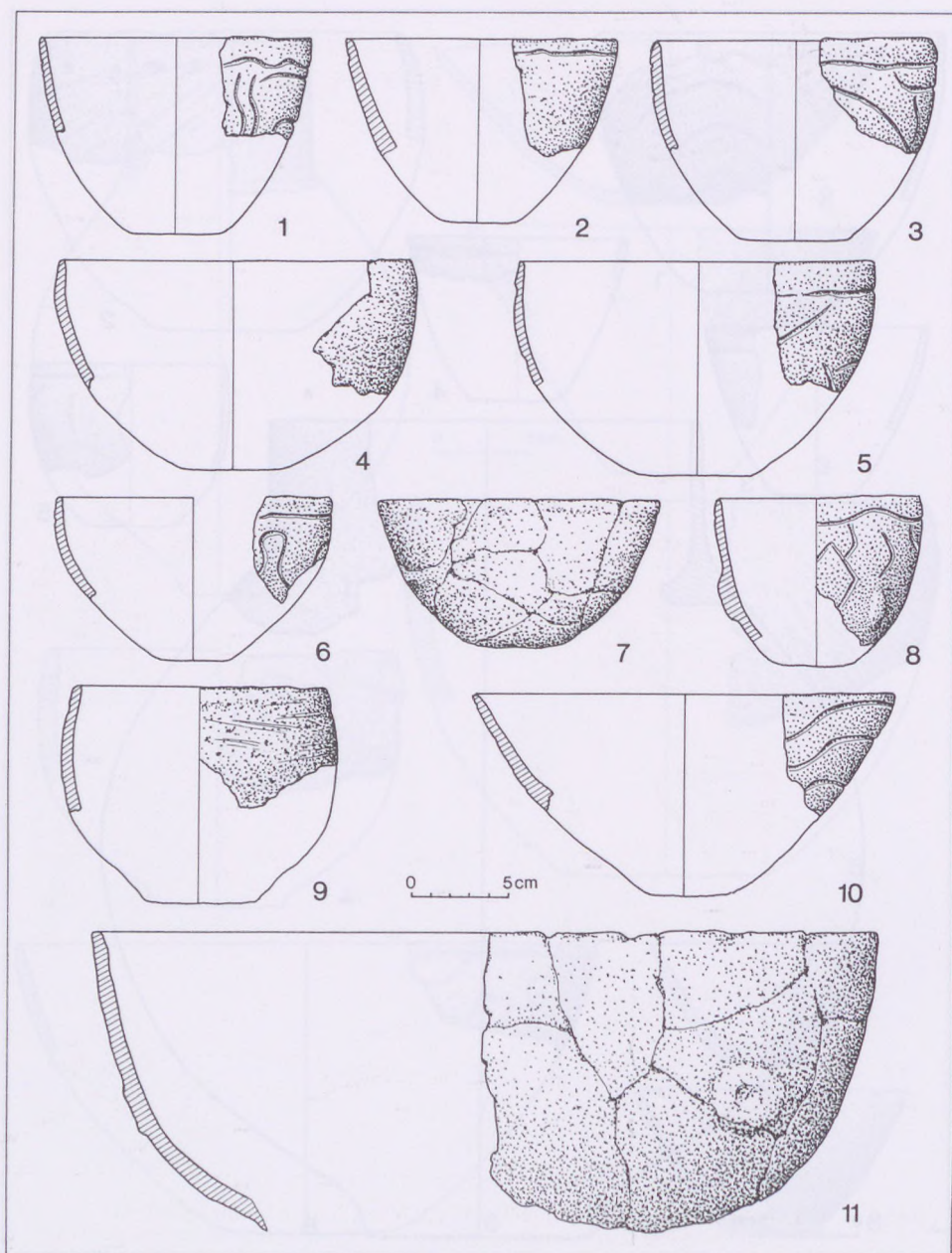
Fig. 10.: Ceramic fragments from the Middle Neolithic settlement of Tiszalúc-Sárkad. 1:4.

11. ábra: 1–8. Kerámiatöredékek az újkőkori településről.
 Fig. 11.: Ceramic fragments from the Middle Neolithic settlement of Tiszalúc-Sarkad. 1:4.

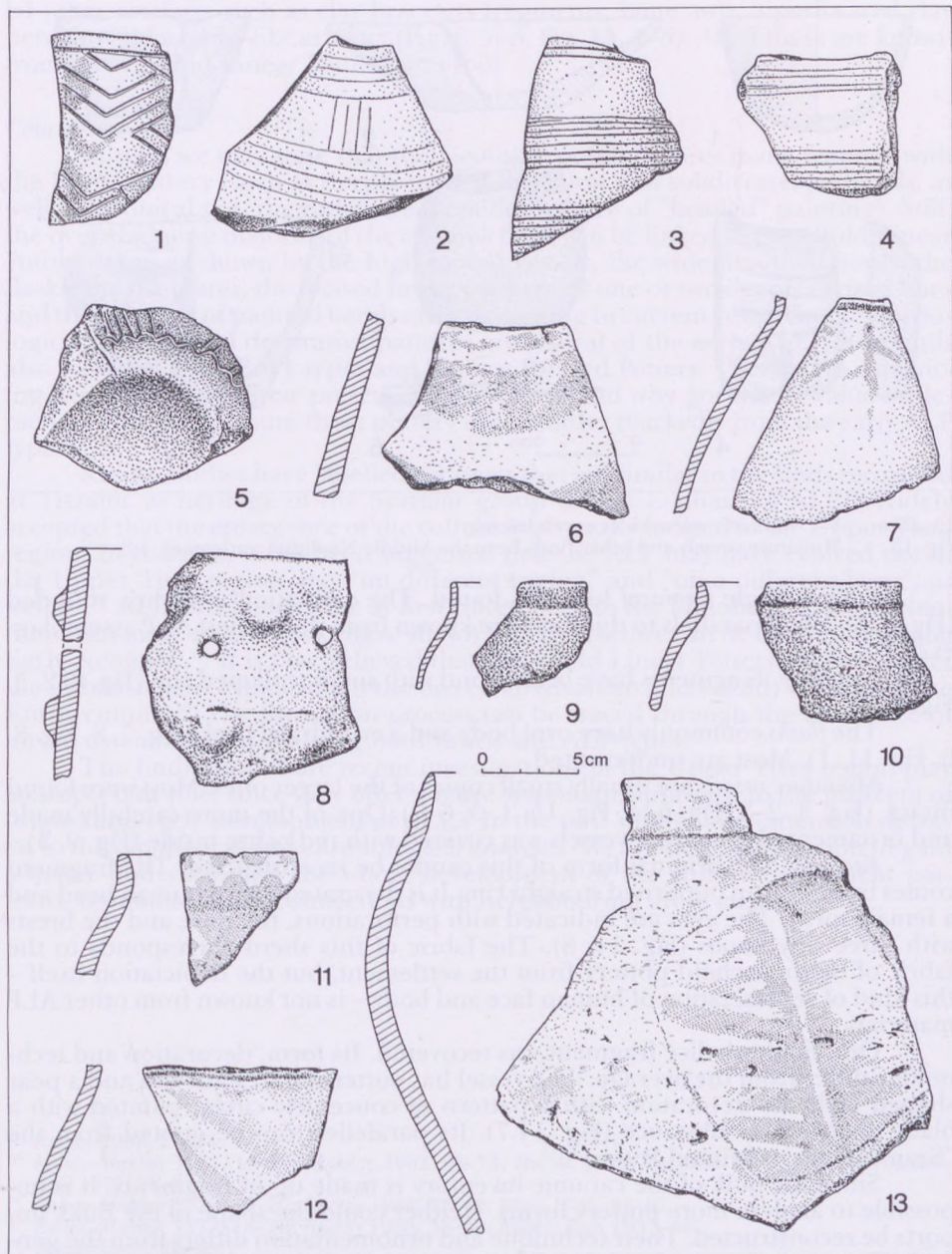

12. ábra: 1–6. Kerámiatöredékek az újkőkori településről.
 Fig. 12.: Ceramic fragments from the Middle Neolithic settlement of Tiszalúc-Sarkad. 1:4.

13. ábra: 1–11. Kerámiatöredékek az újkőkori településről.

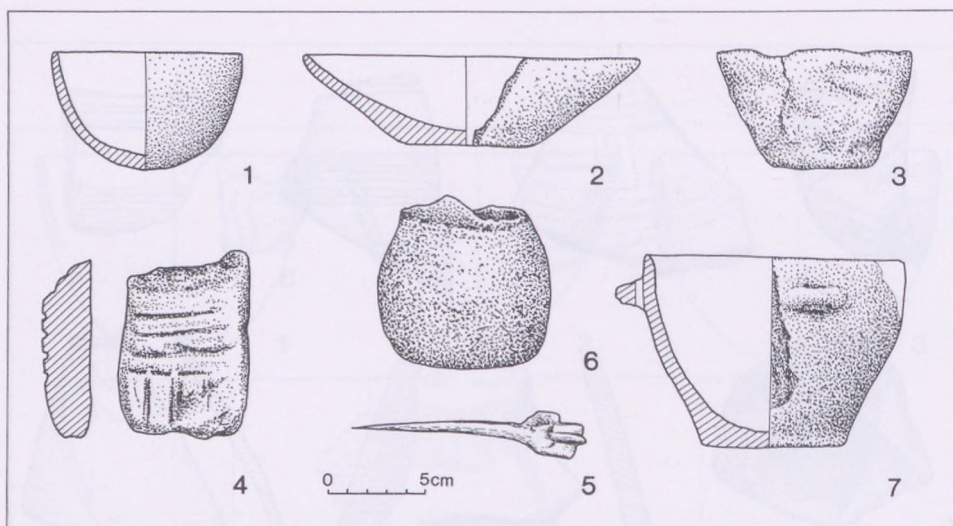
Fig. 13.: Ceramic fragments from the Middle Neolithic settlement of Tiszalúc-Sarkad. 1:4.

14. ábra: 1–5. A bükki kultúra edénytöredékei. 6, 12. Fekete festésű kerámia töredékei.

7. A „szamos-vidéki festett kerámia” jellegzetes edénytöredéke. 8. Feltehetően arcos edény töredéke. 9–11, 13. Az alföldi vonaldíszes kerámia korai szakaszának leletei.

Fig. 14.: Vessel fragments of Bükk Culture. Black painted pottery fragments. Typical fragment of “Painted Pottery Culture of Szamos Region”. Probably the fragment of “face-pot”. Characteristic fragments of Early AVK period. 1:4.

15. ábra: 1–7. Miniatűr edények és egyéb leletek.

Fig. 15.: Miniature vessels and other finds from the Middle Neolithic settlement. 1:2.

Only a single *biconical bowl* was found. The carination is slightly rounded (Fig. 3. 4). Good parallels to this form are known from the earliest ALP assemblages.¹⁰

Flat plate. Fragments have been found with small scollaped rim (Fig. 8. 2, 5, Fig. 9. 8).

The *flasks* commonly have oval body and a cylindrical neck (Fig. 7. 8, Fig. 8. 6, Fig. 11. 1). Most are undecorated.

Miniature vessels are usually small copies of the larger ones. Most were found intact (Fig. 3. 2–3, Fig. 6. 4, Fig. 15. 1, 3, 6–7). One of the more carefully made and ornamented miniature vessels was covered with red ochre inside (Fig. 9. 3).

Face pot. The original form of this cannot be reconstructed. The fragment comes from with an outturned straight rim. It is decorated with a human head and a female torso. The eyes are indicated with perforations, the nose and the breasts with three tiny knobs (Fig. 14. 8). The fabric of this sherd corresponds to the fabric of the household pottery from the settlement, but the depiction itself – this kind of representation of human face and body – is not known from other ALP material.

One single chalice fragment was recovered. Its form, decoration and technology differ from the average. The vessel has outturned straight rim and a pear shaped belly. Its decoration with a pattern of concentric circles painted with a black pitch – like substance (Fig. 14.7). Its parallels can be quoted from the "Szamos Region Painted Pottery".¹¹

Since the bulk of the ceramic inventory is made up of fragments, it is impossible to analyze more pottery forms. Neither could the shape of the Bükk imports be reconstructed. Their technique and ornamentation differs from the general. They were tempered with mica and were fired to a brownish or greyish black colour, and were decorated with bundles of lines, concentric circles, meandric and other patterns incised with a very sharp tool (Fig. 14. 1–5).

¹⁰ Raczy 1988, 27.

¹¹ Korek 1977, Fig. 23. 7, 9.

Beside the pottery, the finds from this Middle Neolithic settlement included other artefacts such as clay bracelets fragments, bone awls, a perforated clay pendant and a table-like artefact (Fig. 6. 7–8, Fig. 15. 4–5). All of these are known from other Alföld Linear Pottery sites too.

Conclusion

In sum, we may state that the Neolithic pottery shares many features with the Körös pottery (such as deeply incised lines, low and solid vessel pedestals, as well as biconical pot, the rather frequent occurrence of “beaded” painting). Still, the overwhelming majority of the ceramic finds can be linked to the Alföld Linear Pottery types as shown by the high footed vessels, the wide mouthed bowls, the flasks, the flat plates, the incised linear patterns of one or two deeply incised lines and the patterns of painted bands etc.). According to current research, these typological features and decorative patterns are typical of the early ALP.¹² The finds also included a few Bükk types and Szamos Painted Pottery. There is no convincing explanation for their presence as yet (when and why got the Tiszalúc settlement?). One thing is sure these pottery sherds differ markedly from the early ALP types.

Recent studies have labelled ceramics that are similar to the finds recovered at Tiszalúc as heritage of the Szatmár group or the 1. phase of ALP.¹³ Widely accepted that the emergence of the culture is generally located to the Upper Tisza region. In contrast, it has been suggested that the ALP may have evolved not in the Upper Tisza region, but “in different region” and “on a different basis”, as well as.¹⁴ ALP formations were at first traced back to the Mesolithic and the Neolithic, but more recent works have shown that the culture can be derived from the Early Neolithic.¹⁵ It is now believed that the Alföld Linear Pottery evolved under the influence and expansion of the two (Transylvanian and Alföld) variants of the Körös culture.¹⁶ The formation process can be traced through the occurrence of mixed assemblages containing both Körös and ALP types.¹⁷

The findings of more recent investigations in the Upper Tisza region play an important role, since they offer a more systematic approach to the problem of origins and early development of ALP.¹⁸ In the past studies over-attention devoted to the typological and chronological analyses. We are now in a position to gain a better understanding the whole development of the culture (settlement patterns, economic bases, connections with neighbouring areas etc.).¹⁹

¹² Raczy 1988, 27–28.

¹³ Kalicz–Makkay 1977, 18–29; Makkay 1982, 68–74; Raczy 1988, 28; *Idem* 1989, 233–251; Kalicz–Koós 1997, 28–32.

¹⁴ Kalicz–Makkay 1977, 18–20; Raczy 1986, 38–40; Bóna 1986, 65–67.

¹⁵ Kalicz–Makkay 1977, 18–20; Raczy 1986, 38–40; Kalicz–Koós 1997, 32.

¹⁶ Raczy 1988, 27–30.

¹⁷ Arguments based on these assemblages are, from a methodological point of view, rather one-sided since the joint or mixed occurrence of different pottery types is in itself insufficient for proving origins.

¹⁸ Kurucz 1994, 125–138; Domboróczi 1997, 19–25; Kalicz–Koós 1997, 28–32.

¹⁹ In this study I have chosen a typological approach since the scope of this brief paper was not suitable for the detailed discussion. In view of the nature and extent of the excavations I considered my most important task a description of the settlement finds.

BIBLIOGRAPHY

- BÓNA 1986. *Bóna, I.* A neolitikum kezdetei Szatmárban. – The Beginning of the Neolithisation in Szatmár County. In.: J. Farkas–P. Németh (eds.): *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*. Debrecen (1986) 61–67.
- DOMBORÓCZKY 1997. *Domboróczy, L.* Füzesabony–Gubakút. Újkőkori falu a Kr. e. VI. évezredből. – Neolithic Village from the 6th Millennium B. C. In.: P. Raczky et al., (eds.): *Path into the Past. Rescue excavations on the M3 Motorway*. Budapest (1997) 19–27.
- KALICZ–MAKKAY 1977. *Kalicz, N.–Makkay, J.* Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. *StudArch* 7. (1977) Budapest 1977.
- KALICZ–KOÓS 1997. *Kalicz, N.–Koós, J.* Mezőkövesd–Mocsolyás. Újkőkori telep és temetkezések a Kr. e. VI. évezredből. In.: P. Raczky et al., (eds.): *Path into the Past. Rescue excavations on the M3 Motorway*. Budapest (1997) 28–33.
- KOREK 1977. *Korek, J.* Das frühe und mittlere Phase des Neolithikums auf dem Theissrücken. *ActaArchHung* 29 (1977) 3–52.
- KURUCZ 1989. *Kurucz, K.* A nyíri Mezőség neolitikuma. – The Neolithic of Nyíri Mezőség. Nyíregyháza (1989).
- KURUCZ 1994. *Kurucz, K.* Újkőkori sírok Tiszavasvári határából. – Neolithic Graves from Tiszavasvári. In.: *A kőkortól a középkorig – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter*. Szeged (1994) 125–138.
- KUTZIÁN 1944. *Kutzián, I.* The Körös Culture. *DissPann* II/23. Budapest 1944/1947.
- MAKKAY 1982. *Makkay, J.* A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. – New Results in the Research of the Hungarian Neolithic. Budapest (1982).
- PATAY 1987. *Patay, P.* A Tiszalúc–sarkadi rézkori telep ásátásának eddigi eredményei. *Bischerige Ergebnisse der Ausgrabung in der kupferzeitlichen Siedlung von Tiszalúc–Sarkad*. *FoliaArch* 38 (1987) 89–120.
- PATAY 1995. *Patay, P.* Die kupferzeitliche Siedlung Tiszalúc–Sarkad und die Hunyadi-halom Kultur. Neue Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. *IPH VII* (1995) 107–122.
- RACZKY 1983. *Raczky, P.* A korai neolitikumból a középső neolitikumba való átmenet kérdései a Közép- és Felső-Tiszavidéken. – Questions of transition between the Early and Middle Neolithic in the Middle and Upper Tisza region. *ArchÉrt* 110 (1983) 161–194.
- RACZKY 1986. *Raczky, P.* Megjegyzések az „Alföldi vonaldíszes kerámia” kialakulásának kérdéséhez. – Notes on the problem of the appearance of the Alföld Linear Pottery. In.: J. Farkas–P. Németh (eds.): *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*. Debrecen (1986) 25–43.
- RACZKY 1988. *Raczky, P.* A Tiszavidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. – The cultural and chronological connections of the Tisza region with the Balkans and the Aegean in the Neolithic and Copper Age. *Szolnok* (1988).
- RACZKY 1989. *Raczky, P.* Chronological Framework of the Early and Middle Neolithic in the Tisza Region. In.: S. Bökönyi (ed.): *The Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections*. *VAH* 11 (1989) 22–251.

AZ ALFÖLDI VONALDÍSZES KERÁMIA TELEPÜLÉSE TISZALÚC–SARKADON

Patay Pál Tiszalúc–Sarkadon végzett kutatásai során (1974 és 1991 között) több, az alföldi vonaldíszes kerámia (AVK) időszakából származó, kisebb-nagyobb hulladékgödröt és 9 temetkezést tárt fel. Ez alkalommal a telepanyagot mutatjuk be. A kerámia elemzését összefoglalva megállapítható, hogy az edényeknek rendkívül egyszerű forma- és mintakincse van. Általában az 1–2 vonalas bekarcolások, a „Schlickwurfs”, a szálkásan lesimított vagy a natur, díszítetlen felületek, a zömök vagy a magasított csótlapok, az ovális palackok, a tagolt edénynyakak gyakorisága a jellemző. A festés ritka, sötét, főként fekete színű változatai (erősen lekopva) kerültek elő. A töredékeken egyenes vagy hullámvonalak, egymásba kapcsolódó félkörök (az ún. gyöngyözékes stílusban) láthatók. A kutatás e sajátosságokat az AVK korai időszakának jellegzetességeiként tartja számon. Ugyanitt, néhány igen jellegzetes, fiatalabbnak tartott, bükki valamint a Szamos környékére jellemző, festett töredék is előkerült.

A legutóbbi tanulmányok a tiszalúcihoz hasonló Felső–tiszavidéki (Tiszavalknégyesi, Mezőkövesd–mocsolyási, Füzesabony–gubakúti) új leletegyütteseket a „szatmári csoportba”, ill. az AVK I. fázisába sorolták és hozták időrendi – kulturális összefüggésbe egyrészt a dunántúli és szlovákiai korai vonaldíszes emlékanyagokkal, másrészt a balkáni középső, ill. égeikumi késő neolitikum eleji kultúrákkal – kulturális változásokkal. Az alföldi vonaldíszes kerámia kialakulásában korai neolitikus előzményeket (alföldi, de főként erdélyi eredetű Körös) hatásokat állapítottak meg. Általános megítélés szerint a kultúra kialakulásának folyamata elsősorban a „kevert” (Körös és AVK lelettipusokat tartalmazó vagy „átmenetinek” is nevezett) emlékanyagok alapján bizonyítható. Kétségtelen, hogy a Felső–Tiszavidéken a Körös és AVK típusok együtt számos leletegyüttesben kimutathatók, azonban ezek csupán a régészeti–típológiai bizonyítékai a kultúra eredetének.

Oravecz Hargita

KÉSŐ BRONZKORI BRONZTÁRGYAK REGÖLYRŐL AZ ŐSKORI GYŰJTEMÉNYBEN

KEMENCZEI Tibor

Regölyről először 1892-ben Wosinszky Mórtól kapott a Nemzeti Múzeum késő bronzkori bronztárgyakat, mégpedig tíz bronzkarikát és három töredéket. Ezek egyforma, korrodált felületű, világoszöld patinájuk után ítélve egy leletegyüttest alkothatnak. Feltehető, hogy azonosak azokkal a bronz karikákkal, amelyeket Wosinszky Mór leírása szerint a Kapos folyó tőzegtalajában találtak, s amelyeket megvásárolt.¹ Leltári számuk: 91.1892.3–15. Leírásuk, adataik a következő:

Regöly, I. számú lelet: ovális átmetszetű, nyitott, díszítetlen huzalkarika. Átm.: 10,4 cm (1. ábra 1). – Az előbbihez hasonló karika. Átm.: 11,2 cm (1. ábra 2). – Az előbbihez hasonló karika. Átm.: 12,5 cm (1. ábra 3). – Az előbbihez hasonló karika. Két helyen díszítés látszik rajta. Ez ferde fenyőágmintából áll. Átm.: 12,8 cm (1. ábra 4). – Az előbbihez hasonló karika. Egy helyen fenyőágminta látszik rajta. Átm.: 11,8 cm (1. ábra 5). – Az előbbihez hasonló karika. Végénél maradt meg a fenyőágminta. Átm.: 11,6 cm (1. ábra 6). – Körszeletátmetszetű, nyitott, meggörbített karika. Díszítetlen. Átm.: 11 cm (1. ábra 7). – Körszelet átmetszetű, nyitott, egyik végénél behajlított karika. Két helyen maradt meg rajta a fenyőágminta. Átm.: 11,6 cm (1. ábra 8). – Kerekátmetszetű, nyitott végű, díszítetlen karika. Átm.: 11,2 cm (2. ábra 1). – Karika féltöredék, egyik vége kihajlított. Ovális átmetszetű, díszítetlen. Átm.: 11 cm (2. ábra 2). – Karika féltöredék, lapos ovális átmetszetű, vége fenyőágmintával díszített. Átm.: 10,6 cm (2. ábra 3). – Karika féltöredéke, lapos ovális átmetszetű, díszítetlen. Átm. 10,8 cm (2. ábra 4).

1892-ben a Nemzeti Múzeum még egy késő bronzkori bronztárgyat szerzett meg. – Markolatnyújtványos sarló. Markolatán három függőleges borda van, amelyek rovátkoltak, pengéjének hátán két borda fut végig. Átm.: 16,8 cm, lelt.szám: 98.1892.1 (2. ábra 5). A tárgyon ugyanolyan világoszöld, durva patina van, mint a fenti karikákon, így valószínűleg azonos lelőhelyen, a Kapos menti tőzegben találták.

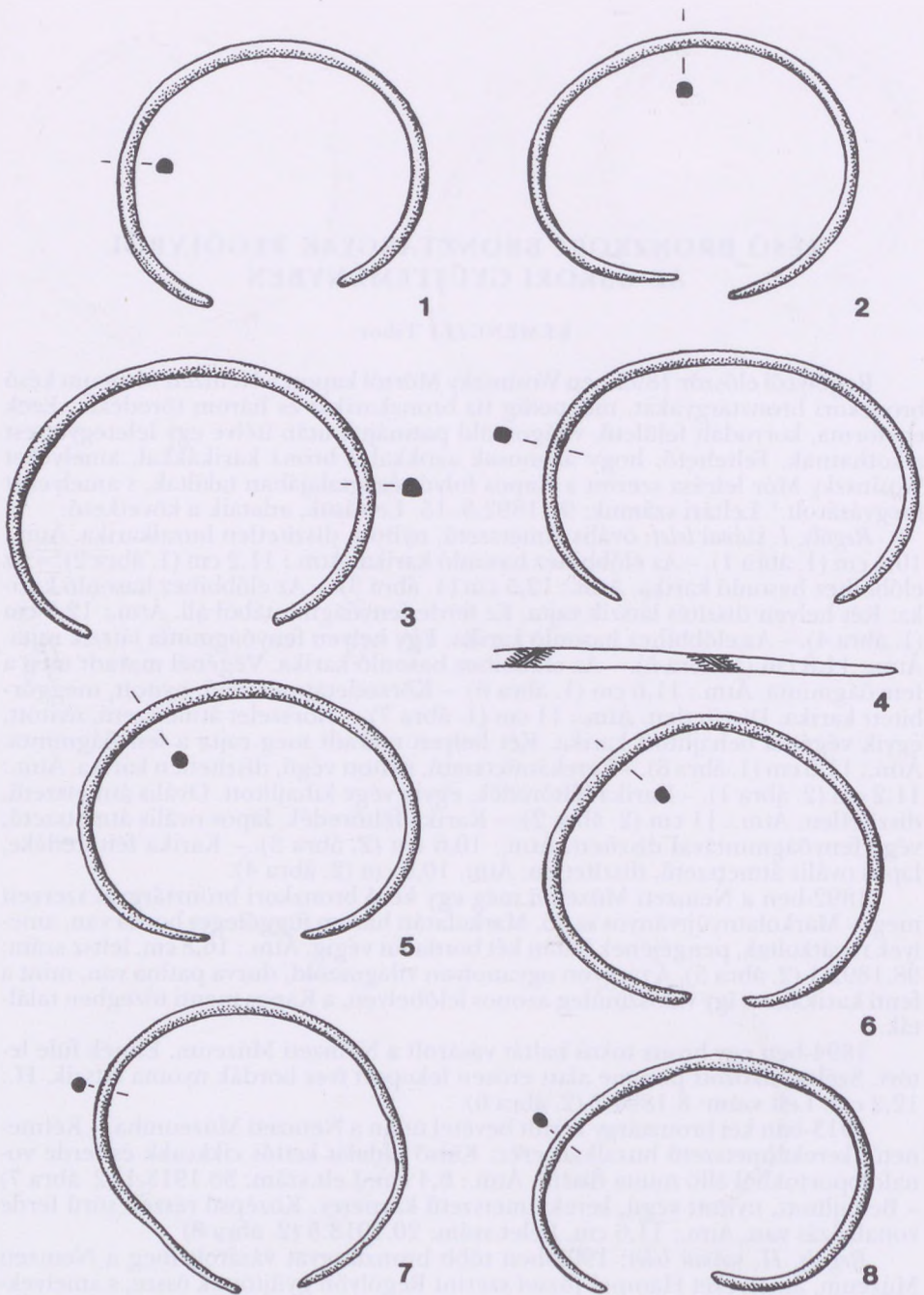
1894-ben egy bronz tokos baltát vásárolt a Nemzeti Múzeum. Ennek füle letrött. Széles, síkzott pereme alatt erősen lekopott íves bordák nyoma látszik. H.: 12,2 cm. Lelt.szám: 8.1894.2 (2. ábra 6).

1913-ban két bronztárgy került bevétel útján a Nemzeti Múzeumba. – Kétmetetű, kerekátmetszetű huzalkarperec. Külső oldalát kettős cikkcakk és ferde vonalcsoportokból álló minta díszíti. Átm.: 8,4 cm. Lelt.szám: 38.1913.1 (2. ábra 7) – Behajlított, nyitott végű, kerekátmetszetű karperec. Középső részén sűrű ferde vonalkázás van. Átm.: 11,6 cm. Lelet.szám: 20.1913.5 (2. ábra 8)

Regöly, II. számú lelet: 1902-ben több bronztárgyat vásárolt meg a Nemzeti Múzeum, amelyeket Hampel József szerint Regölyön gyűjtöttek össze, s amelyekből több darab depotlethez származhat.² A tárgyaknak egyforma patinája van,

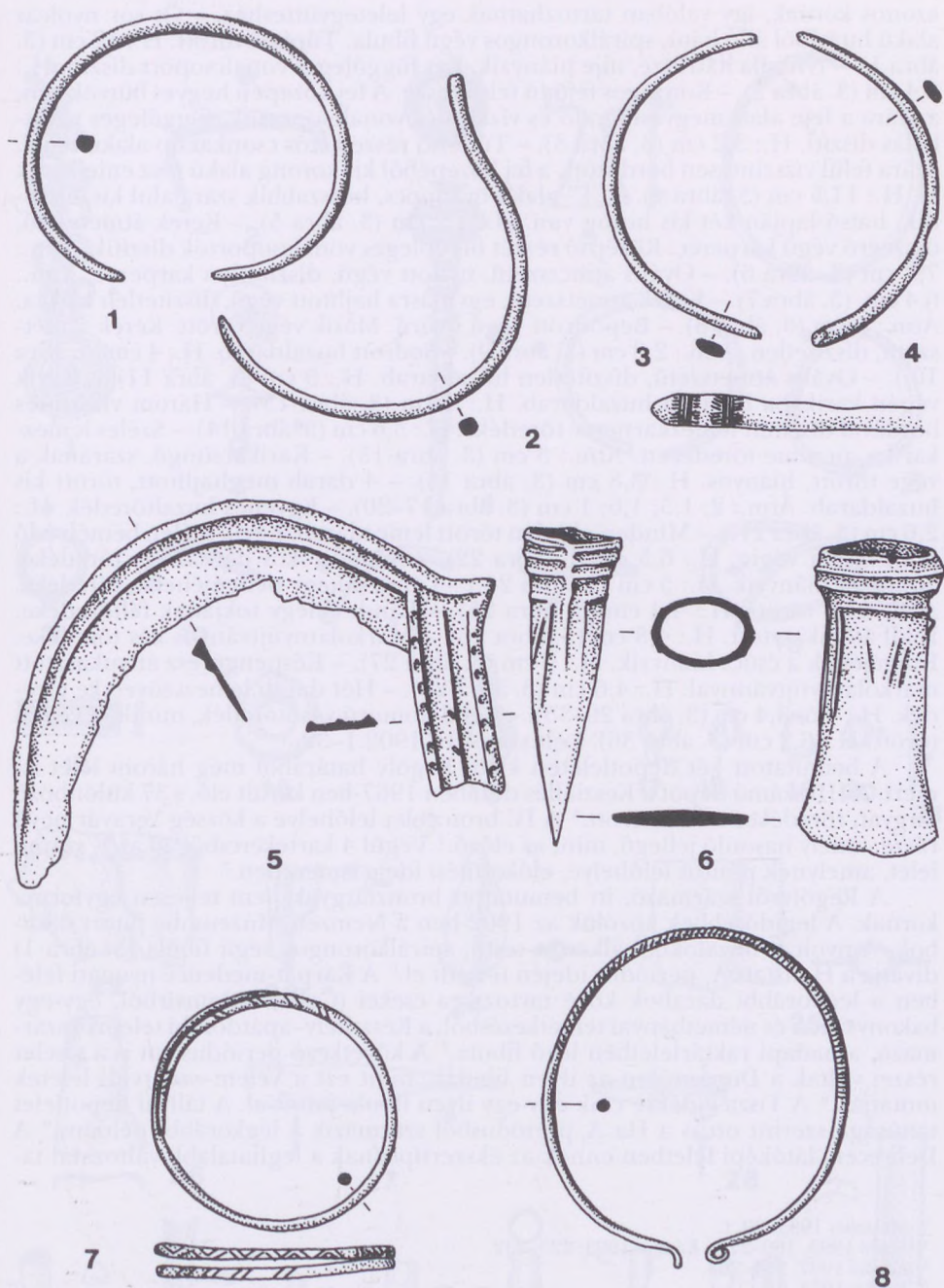
¹ Wosinszky 1986, 494, 497.

² Hampel 1902, 427.

1. ábra
Abb. 1

Regöly, bronzlelet I.
Regöly, Bronzefund I

2. ábra
Abb. 2.

1-5: Regöly, bronzlelet I.; 5-8: Regöly, szórványleletek.
1-5: Regöly, Bronzefund I; 5-8: Regöly, Einzelfunde

azonos korúak, így valóban tartozhatnak egy leletegyütteshez. – Öt sor nyolcas alakú huzalból álló hátú, spirálkorongos végű fibula. Tűrészre törött. H.: 12 cm (3. ábra 1). – Ívfibula hátrésze, tűje hiányzik. Két függőleges vonalcsoporthoz díszíti. H.: 5,4 cm (3. ábra 2). – Korongos fejű tű felső része. A fej közepén hegyes bütyök van, a szára a feje alatt megvastagodó és vízszintes vonalcsoporthoz, függőleges rovátkolás díszíti. H.: 3,2 cm (3. ábra 3). – Tű felső része ketős csontakúp alakú fejjel. Szára felül vízszintesen bordázott, a fej közepéből kis korong alakú rész emelkedik ki. H.: 11,5 cm (3. ábra 4). – „T” alakú övkapocs, hosszabbik szára alul kiszélesedik, hátsó lapján két kis horog van. H.: 4,2 cm (3. ábra 5). – Kerek átmetszetű, összeérő végű karperec. Középső részét függőleges vonalcsoporthoz díszítik. Átm.: 7,8 cm (3. ábra 6). – Ovális átmetszetű, nyitott végű, díszítetlen karperec. Átm.: 6,4 cm (3. ábra 7). – Kerek átmetszetű, egymásra hajlított végű, díszítetlen karika. Átm.: 5 cm (3. ábra 8). – Bepödrött végű gyűrű. Másik vége törött. Kerek átmetszetű, díszítetlen. Átm.: 2,8 cm (3. ábra 9). – Sodrott huzaldarab. H.: 4 cm (3. ábra 10.). – Ovális átmetszetű, díszítetlen huzaldarab. H.: 5 cm (3. ábra 11). – Egyik végén karikába hajlított huzaldarab. H.: 4 cm (3. ábra 13). – Három vízszintes bordával díszített lemezkarperrec töredéke. H.: 3,6 cm (3. ábra 14). – Széles lemezkarika, pereme töredezett. Átm.: 3 cm (3. ábra 15). – Karikacsüngő, szárának a vége törött, hiányos. H.: 3,8 cm (3. ábra 16). – 4 darab meghajlított, törött kis huzaldarab. Átm.: 2; 1,5; 1,6; 1 cm (3. ábra 17–20). – Egyenes huzaltöredék. H.: 2,6 cm (3. ábra 21.). – Minden oldalán törött lemezdarab. Egyik szélén bemélyedő pontsor fut végig. H.: 6,5 cm (3. ábra 22). – Kétélű tokos dárdahegy töredéke. Tokrésze hiányzik. H.: 5 cm (3. ábra 24.). – Lándzsahegy pengéjének a töredéke. Alul, felül törött. H.: 4,4 cm (3. ábra 25). – Lándzsahegy tokjának féltöredéke. Felül átlukasztott. H.: 4,8 cm (3. ábra 26). – Markolatnyújtványos kés töredéke. Pengéjének a csúcs hiányzik. H.: 9 cm (3. ábra 27). – Késpengerész átlukasztott markolatnyújtvánnyal. H.: 4,6 cm (3. ábra 28). – Hét darab lemezcsövecske töredék. H.: 1,5–3,4 cm (3. ábra 29–35). – Belül homorú vésőtöredék, mindkét végén törött. H.: 6,2 cm (3. ábra 36). Lelt.szám: 18.1902.1–32.

A bemutatott két depotletlen kívűl Regöly határából még három lelet ismert. A III. számú depot a Kesziallás dűlőben 1967-ben került elő, s 37 különböző tárgyat, töredéket tartalmazott.³ A IV. bronzlelet lelőhelye a község Veravár nevű része, amely hasonló jellegű, mint az előző.⁴ Végül 4 kartekecsből áll az V. számú lelet, amelynek pontos lelőhelye, előkerülési ideje ismeretlen.⁵

A Regölyről származó, itt bemutatott bronztárgyak nem teljesen egyforma korúak. A legidősebbek közülük az 1902-ben a Nemzeti Múzeumba jutott darabok. A nyolcas huzalokból alkotott testű, spirálkorongos végű fibula (3. ábra 1) divatja a Hallstatt A₁ periódus idején terjedt el.⁶ A Kárpát-medence nyugati felében a legkorábbi darabok közé tartozik a csekei (Čaka) halomsírból, egy-egy bakonyzúcsi és németbányai temetkezésből, a Keszthely–apátdombi telepről származó, a nadapi raktárleletben lévő fibula.⁷ A következő periódusban is a viselet részei voltak a Dunántúlon az ilyen fibulák, mint ezt a Velem–szentvidi leletek mutatják.⁸ A Tisza vidékre csak egy-egy ilyen fibula jutott el. A tályai depotlet tanúsága szerint ott is a Ha A₁ periódusból származik a legkorábbi példány.⁹ A Debrecen–látóképi leletben ennek az ékszertípusnak a legfiatalabb változatai ta-

³ Mozsolics 1985, 29. t.

⁴ Szabó 1993, 169–224.; Kőszegi 1993, 225–232.

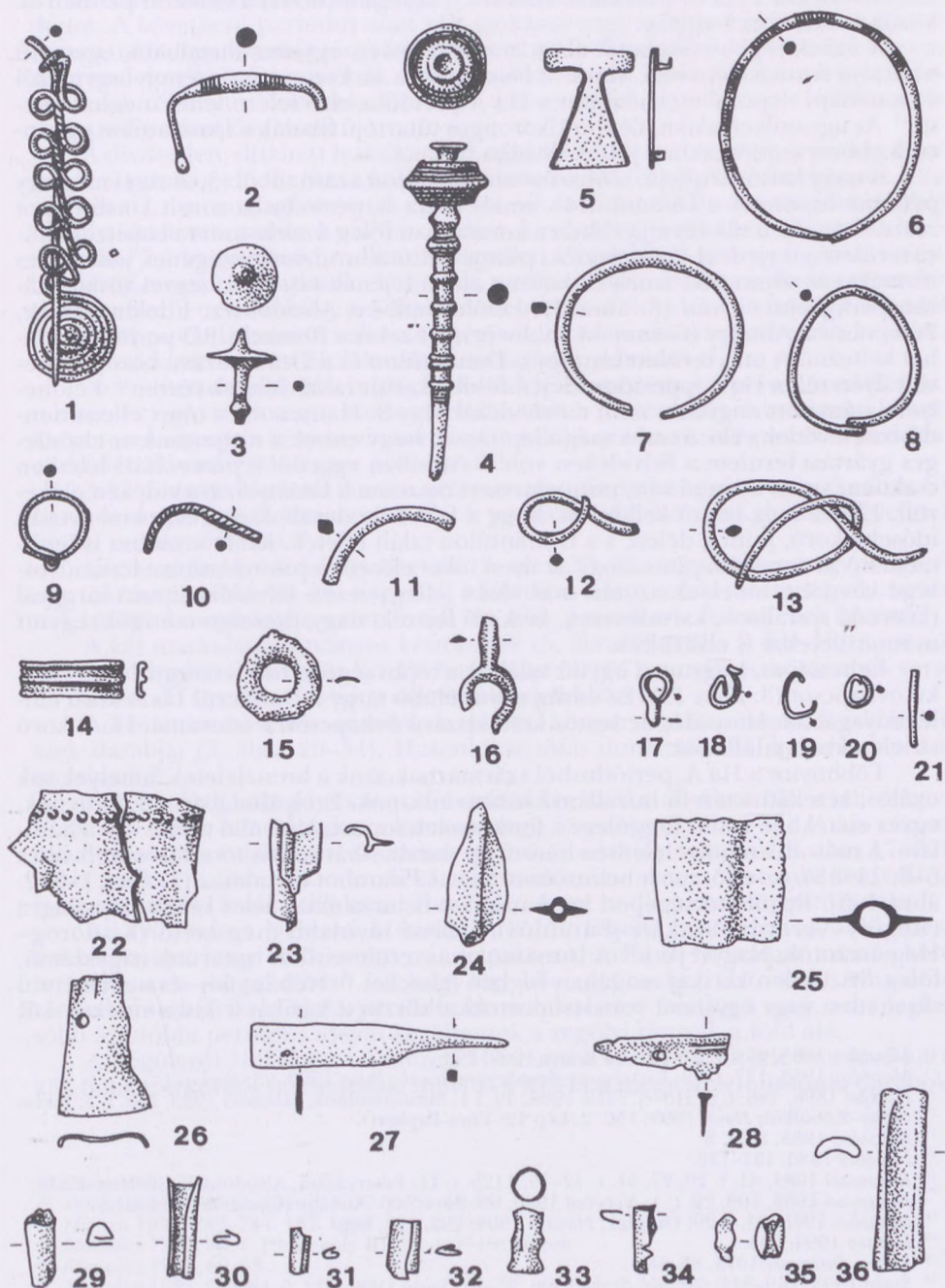
⁵ Kovács 1997, 261–264.

⁶ Betzler 1974, 24.

⁷ Točík–Paulík 1960, 59. 13. kép: Čaka (Cseke); Jankovits 1992, 9. 4. kép 5; Bakonyzúcs; Ilon 1985, 77. 1. t. 4; Németbánya; Sági 1909, 353. 10. kép, Kőszegi 1988, 8. t. 1–2; Keszthely; Patay 1990, 93; Nadap

⁸ Miske 1908, 39. t. 7, 5, 16, 41. t. 6, 42. t. 15.

⁹ Kemenczei 1984, 188. t. 14.

3. ábra Regöly, bronzlelet II.
Abb. 3: Regöly, Bronzefund II

lálhatók. Mozsolics A. szerint ennek a leletnek a kora a Ha A₂ periódus, más kutatók viszont ezt a Ha B₁ időszakra keltezik.¹⁰ A regölyi fibula a felsorolt példányok közül az idősebbek egyike.

A másik regölyi fibula (3. ábra 2) az egyrészes, egyenes huzalható, egyszerű tűtartójú formát képviseli. Korát a Dunántúlon az Esztergom–szentgyörgymezői és a nadapi depotleletek alapján a Ha A periódus első felére lehet meghatározni.¹¹ Az ugyanilyen alakú, de spirálkorongos tűtartójú fibulák a Dunántúlon ugyancsak ebben az időszakban jöttek divatba.¹²

A nagy kettős kúpfejú, többszörösen bordázott szárú tűből (3. ábra 4) még egy példány ismeretes a Dunántúlról, amely a Ha A₁ periódusba sorolt kurdi depot része.¹³ Az ilyen tűk divatja ebben a korszakban főleg a cseh–morva lausitzi kultúra területén terjedt el.¹⁴ A felvidéki pilinyi kultúra bronzművességének jellegzetes termékei az olyan tűk, amelyek korong alakú fejének közepén hegyes tűske, száran pedig bütyök van (3. ábra 3). Lelőhelyeik ott Alsódobsza, Edelény–Finke, Pétervására, Almágy (Gemerský Jablonec).¹⁵ Ezeket a Reinecke BD periódusra lehet keltezni. A más területeken, így a Dunántúlon és a Dráva–Száva közén előkerült ilyen tűk a Ha A₂ periódus idején földbe került raktárleletek részei.¹⁶ Lelőhelyeik száma ott nagyobb, mint a Felvidéken, így S. Hansen ezt a tényt ellentmondásban lévőknek vélte azzal a megállapítással, hogy ennek a tűtípusnak az elsődleges gyártási területe a Felvidéken volt.¹⁷ Azonban egyedül a pétervásári leletben csaknem annyi ilyen tű van, mint amennyi összesen a Dráva–Száva vidékén előkerült. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a felvidéki darabok egyrésze bizonyosan idősebb korú, mint a délen, s a Dunántúlon talált leletek. Ezért továbbra is fenn tartható az a megállapítás, hogy az ilyen tűket először a pilinyi kultúra fémművese készítette, amelyek azután más többi jellegzetesen felvidéki típusú tárggyal (kézvédő spirálisok, kartekecsék, kétkarú fejszék, nagy, összetett csüngők) együtt más területekre is elkerültek.

Lehetséges, hogy nem együtt találták a többi regölyi bronztárggyal a „T” alakú övkapcsot (3. ábra 15). Ez eddig egyedülálló tárgy a Dunántúl Ha A korú emlékanyagában. Hasonló, de kettős kereszt szárú övkapcsok a szlovéniai Ha B korú sírleletekben találhatók.¹⁸

Többnyire a Ha A₂ periódusból származnak azok a bronzleletek, amelyek sok ovális-, kerekátmetszetű huzalkarikát tartalmaznak. Ezek általában díszítetlenek, egyes esetekben vésett függőleges, ferde vonalcsoportokból álló minta van a hátukon. A második regölyi leletben három ép darab, s három kis töredék van (3. ábra 6–8, 11–13), az első, most bemutatott lelet 13 darabot tartalmaz (1. ábra 1–8, 2. ábra 1–5). Regöly térségében két karikákat is tartalmazó lelet került napvilágra (Regöly–Veravár, Szakály–Fütyülős),¹⁹ kissé távolabb még kettő (Kisdorog–Hegyszántók, Nagyvejte).²⁰ A Dunántúl más területeiről is ismerünk nagyszámú, főleg díszítetlen karikát magában foglaló leleteket.²¹ Néhány kis- és nagyméretű díszítetlen vagy egyszerű vonalcsoportokkal díszített karikát a Tisza vidéken a R

¹⁰ Mozsolics 1985, 259. t. 21–22; von Brunn 1969, 293.

¹¹ Mozsolics 1985, 137. t. 19; Esztergom–Szentgyörgymező; Patay 1990, 93; Nadap

¹² Hampel 1896, 186. t. 8; Hövej; Patek 1968, 49. t. 1; Mosonszolnok; Mozsolics 1985, 236. t. 3; Badacsony–Köbölkút; Honti 1993, 150. 2. kép 12; Vörs–Papkert

¹³ Mozsolics 1985, 26. t. 8.

¹⁴ Novotná 1980, 137–138.

¹⁵ Kemenczei 1984, 41. t. 20, 27, 51. t. 12–15, 112b. t. 11; Pétervására, Alsódobsza, Edelény–Finke; Kemenczei 1965, 109. 29. t. 1; Novotná 1980, 99. 24. t. 566; Almágy (Gemerský Jablonec)

¹⁶ Mozsolics 1985, 84. t. 29; Öreglak; Hansen 1994, 292. 121. kép

¹⁷ Hansen 1994, 295.

¹⁸ Kilian–Dirlmeyer 1975, 85–88.

¹⁹ Szabó 1993, 169–224; Oszwald–Szabó 1996, 95–97; Szabó 1996, 222. 5. kép

²⁰ Oszwald–Szabó 1996, 89–94; Mészáros 1972, 29–66.

²¹ Mozsolics 1985, 65–66; Bokod, Herceghalom, Gyermely, Velem; Kemenczei 1996, 56, 58; Fonyód, Lesenceistvánd I, III.

BD periódus, a Dunántúlon a Ha A₁ periódus idején helyeztek a föld alá. Ezeknek a leleteknek a sorába tartozik a regölyi második lelet (3. ábra), s a Regöly-veravári depot. A következő periódus alatt vált szokássá nagy számban huzalkarikákat elrejtetni, néha egy-két más tárgy kíséretében. A Ha B periódus első feléből származó bronzleletek között is vannak olyanok, amelyek sok karikát tartalmaznak, azonban azok többnyire öntöttek, körszelet átmetszetűek, a jellemző díszítőmotívumuk pedig a fenyőágminta.

A díszítetlen, díszített huzalkarikák egykori rendeltetését nem lehet egyértelműen meghatározni. Ezeket a különböző kutatók ékszernek, fizetőeszköznek („karikapénz”), nyersanyagformának egyaránt vélték.²² A problémára megoldást nyújtanak a sírleletek, amelyek alapján az ilyen karikák egyértelműen ékszernek bizonyulnak.²³ A nagyszámú huzalkarika együttes elrejtésének oka pedig nem különböztethető a más tárgytípusok elásásának a céljától, mindezeket szakrális rendeltetéssel helyezhették a földbe. A Kárpát medencében a Felvidék és a Felső-Tisza vidék mellett éppen a Dunántúl volt az a tájegység, ahol az ékszeregyüttesek elrejtése a Ha A periódustól az ott élt lakosság hitvilágának jellemző eleme volt.²⁴

Az említetteken kívül a regölyi második lelet még egy karperec töredékét tartalmaz. Ez egy vízszintesen bordázott lemezdarab (3. ábra 14). A bordázott lemezkarperecek divatja a késő bronzkor elejére nyúlik vissza, de még a Ha A periódus első feléből is ismertek egyes példányai.²⁵

A bepödrött végű kis karika méretei alapján ítélve gyűrű volt (3. ábra 9). Ilyen formájú gyűrű, karperec a Ha A periódus idejéből más dunántúli leletek között is megtalálható.²⁶

Két kisméretű dárdahegytöredék (3. ábra 23–24), egy lándzsahegypenge és egy tokrész (3. ábra 25–26) képviseli a leletben a fegyvereket. Mindegyik darabnak ismert a megfelelője a dunántúli Ha A–B₁ periódus korú emlékek között.²⁷

A két markolatnyújtványos késtöredék (3. ábra 27–28) a R BD–Ha A₁ periódus periódus korában egész Közép-Európa területén használt eszközformák sorába tartoznak. Ilyenek vannak a dunántúli leletekben is.²⁸

A kis lemezcsövecske töredékek tölcser, henger alakú csüngők, nyakláncdíszek darabjai (3. ábra 29–34). Hasonlókat több dunántúli Ha A₁ korú depot is tartalmaz.²⁹

Feltehetőleg csüngő része volt a száras kis karika (3. ábra 10), s lehetséges, hogy egy másik lemezkarika is karikacsüngő töredéke (3. ábra 15). A kis vékony huzaldarabok is valamilyen ékszerhez (gyűrű, fibula) tartozhattak (3. ábra 17–20). A kis pityke (3. ábra 35), a bronzkor egész időszaka alatt ismert ruhadísz volt. A lemezdarabról (3. ábra 22) nem állapítható meg, hogy milyen tárgy töredéke.

Az 1902-ben a Nemzeti Múzeumba került regölyi bronztárgyak áttekintése azt bizonyítja, hogy azok szinte mindegyike a dunántúli bronzipar azonos korú terméke, azaz joggal tehető fel, hogy egy leletegyütteshez tartoznak. A hasonló tárgyak mindegyike a Ha A periódus bronzleleteiben található meg, azaz legkésőbb az utóbbi periódus idején kerülhettek a regölyi tárgyak a föld alá.

A Regölyről 1892-ben a Nemzeti Múzeumba került másik leletben lévő karikák fiatalabb korból származnak, mint az 1902-ben megszerzett hasonló darabok.

²² Szabó 1996, 212.

²³ Patek 1968, 57. t.: Csabrendek, 77. t.: Somlyó

²⁴ Hansen 1994, 283–284. 182. kép

²⁵ Mozsolics 1985, 30. t. 19: Regöly III; 92. t. 7–10: Márok

²⁶ Mozsolics 1985, 60. 63.

²⁷ Mozsolics 1985, 20–21.

²⁸ Rihovský 1972, 15–16.

²⁹ Mozsolics 1985, 137. t. 22: Esztergom; 237. t. 20–22: Herceghalom; Wanzek 1992, 286. 10. t. 10–13: Lengyeltóti

Erre díszítésük alapján lehet következtetni. Négy karikán van vízszintes rovátkolásokkal keretezett függőleges vonalcsoportokból álló fenyőágminta (1. ábra 2, 4, 8, 2. ábra 4). Ez a díszítőmotívum a Ha B₁₋₂ periódusok idejéből származó karperecekre a jellemző. Azok a karperecek azonban nem huzalból készültek, hanem öntöttek, átmetszetük körszelet alakú. A regölyi első lelet karikái így átmenetet képviselnek a két forma között, azaz a Ha A periódus végén, a B periódus elején készülhettek. Ennek az nem mond ellent, hogy a hét díszítetlen (1. ábra 1–3, 7, 2. ábra 1–3) és a váltakozó ferde vonalcsoportokkal (1. ábra 6) díszített darab ugyanolyan, min a Ha A₂ korú leletekben lévő karikák. Más leletek bizonyítják, hogy a fiatalabb típusú karperecekkel együtt az ilyen karikák divatja még tartott a Ha B periódus elején is.³⁰

A többi, különböző időpontokban a Nemzeti Múzeumba került regölyi bronztárgy lényegében azonos korból származik, mint az előbbi két lelet. A három bordás markolatú sarlók (2. ábra 5) a Ha A₁ periódus idejéből származó depotleletekben a leggyakoribbak, de előfordulnak még a következő periódus emlékanyagában is. A tokos balta (3. ábra 6) párhuzamai inkább az utóbbi kor leleteiben a gyakoribbak.

Nem pontosan egy adott periódusra keltezhető ékszerforma a kétmenetű, ferde vonalakkal díszített huzalkarperec (2. ábra 7) és a sodrott testű, bepödrött végű huzal karperec (2. ábra 8). Mindkét ékszer származhat a Ha A és a Ha B₁ periódusból is.

Az 1892-es lelet karikáinak a patinája egyenletlen, durva felületű, világoszöld. Ugyanilyen rossz minőségű patinája van a markolatnyújtványos sarlónak is. Regöly és a szomszédos Szárazd község közötti területről is került elő egy olyan, főleg sarlókból, karikákból álló bronzlelet, amelynek eredeti patinája az említett tárgyakéval szinte megegyezik.³¹ Ebből arra következtethetünk, hogy mindegyiknek a lelőhelye azonos lehetett. A Regöly község határában a múlt század végén talált régészeti leletek lelőköri adatainak leírását Wosinszky Mór leírásából ismerjük. Észterint sok, különböző korú tárgy került elő a Regöly és Szárazd közötti Kapos folyó árterületének felszántásakor a tőzegtalajból. Itt Wosinszky Mór végzett is 1890-ben ásatást, de csak azt tudta megállapítani, hogy az addig talált sok lelet elszigetelten, elszórtan feküdt a talajban, s kutatás utánuk nem vezethet eredményre.³² Észterint ott telep, temető nem lehetett, az egykori mocsaras terület ilyenek létesítésére nem is adhatott lehetőséget. A bronztárgyak egy csak egy módon kerülhettek későbbi lelőhelyükre, azokat a késő bronzkorban szakrális céllal süllyesztették a mocsárba. A Regölyről származó, de pontos lelőhelynév nélküli erősen korrodált, rossz patinájú bronzok innen származhatnak. A mocsaras terület nemcsak a késő bronzkorban, hanem a kelta korban is „szent hely” lehetett, amit több, Regöly és Szárazd közötti területen előkerült kelta ékszer is bizonyít. Közöttük vannak a nevezetes maszkos, kerék alakú gerezdelt díszű aranygyöngyök, ezüst fibulák, láncok.³³

A Kapos és a Koppány folyó összefolyásánál emelkedik Regöly–Földvár. Ez föld-sáncsal megerősített kiugró hegytető, amelyet három oldalt mocsaras terület vesz körül, míg nyugaton egy dombvonulathoz csatlakozik, ahol a mai község fekszik.

Az 1950-ben és 1970-ben a földvár területén végzett ásatások a késő bronzkori urnamezős kultúra korából és a kelta időszakból hozták a felszínre a legtöbb településnyomot, de néhány kerámialelet a kora vaskori hallstatti kultúra idejéből is napvilágra került.³⁴ A sánc átvágása azt bizonyította be, hogy mivel azt késő bronzkori gödör, ház fölé építették, annak kora a korai vaskor vagy a kelta időszak lehetett. Az ásatások eredményeiből az mindenesetre kiderült, hogy a hegytetőn

³⁰ Kemenczei 1996a, 62. 9. kép: Sárszentmihály; 13. kép: Egyek–Kendertag

³¹ Mozsolics 1985, 27–28. t.

³² Wosinszky 1896, 495.

³³ Hunyady 1944, 2–4. t.

³⁴ Patek 1968, 64–65; Jerem 1971, 13–14.

az urnamezős és kelta korban volt jelentős település. Ezekben a korokban lehetett a földvár alatti mocsár a lakosság „szent helye”, ahol az áldozatnak szánt tárgyakat a vízbe, mocsárba helyezték.

A szakirodalomban olvasható olyan vélemény is, amely szerint a regölyi földvár a dunántúli urnamezős kultúra népe egyik bronzfeldolgozó műhelyének a helye volt.³⁵ A környéken előkerült több bronzlelet alapján azonban erre nem lehet következtetni, mivel egyrésztük kétségtelenül áldozati tárgyként került a mocsárba. Az 1950-es ásatások során találtak ugyan egy tokos balta öntőmintát,³⁶ de ez az egy lelet önmagában kevés annak bizonyítására, hogy a földvár a dunántúli bronzipar egyik központja volt. Ennek ellenére kiemelt jelentősége lehetett az urnamezős kultúra Belső-dunántúli településeinek sorában. Ez kedvező földrajzi helyzetéből következik. A Kapos folyó széles völgye volt az a legfontosabb útvonal, amely délről a somogyi dombságon át a Dunántúl belsejébe vezetett. Ehhez csatlakozott a Koppány völgye. A regölyi földvár a két folyó találkozásánál fekszik. A Kapos mellékének fontosságát mutatja az urnamezős kultúra településrendszerében, hogy onnan több bronzlelet került a napvilágra (Högyész I–II., Keszőhidegkút, Kurd, Regöly I–IV, Szakály, Szárazd, Dombóvár).³⁷ A Dél-Dunántúlon, a Kapos folyó völgyétől kissé távolabb előkerült nagyszámú bronzlelete ennek a tájnak a fejlett fémművességéről tanúskodik, noha ott a bronzöntő műhelyek helyét még nem ismerjük.

Regöly–Szárazd között fekvő mocsaras területről előkerült bronztárgyak fontossága abban van, hogy a környék, a mellette emelkedő földvár lakosságának áldozati szertartásainak a helyét mutatják meg. Ez a hely a jelentőségét a kelta korig megőrizte. Ezek a leletek így fényt vetnek a dunántúli urnamezős kultúra népe hitvilágának egyik elemére, arra a szokásra, amelyet követve az egyének, családok, közösségek értékes bronztárgyakat ajánlottak fel a túlvilági erőknél.

³⁵ Patek 1968, 64.

³⁶ Patek 1968, 81. t. 12.

³⁷ Kemenczei 1996b, 241. 5. kép 12–18, 6. kép 1–5; Högyész; Mozsolics 1985, 222–25, 27–35. t.: Kurd, Szárazd, Regöly III, Keszőhidegkút; Mészáros 1977–78, 3–32: Dombóvár

IRODALOM

- BETZLER 1974, *Betzler, P.* Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz. PBF IV, 1. München
- VON BRUNN 1969, *von Brunn, W. A.* Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit. Berlin
- HAMPPEL 1896, *Hampel, J.* A bronzkor Magyarhonban III. Budapest
- HANSEN 1994, *Hansen, S.* Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken. Berlin
- HONTI 1993, *Honti, S.* Angaben zur Geschichte der Urnenfelderkultur in Südwest-Transdanubien. Actes du XIIe Congrès UISPP 3, (1993) 147–155.
- HUNYADY 1944, *Hunyady, I.* Kelták a Kárpát-medencében. DissPann II, 18. Budapest
- ILON 1985, *Ilon, G.* Egy fibulátípus újabb előfordulása Északnyugat-Dunántúlon. VMMK 17, (1985) 69–79.
- JANKOVITS 1992, *Jankovits, K.* Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend. ActaArchHung 44, (1992) 3–81.
- KEMENCZEI 1965, *Kemenczei, T.* Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat. HOMÉ 5, (1965) 105–175.
- KEMENCZEI 1984, *Kemenczei, T.* Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest
- KEMENCZEI 1996a, *Kemenczei, T.* Angaben zur Frage der endbronzezeitlichen Hortfundstufen im Donau-Theißgebiet. CommArchHung (1996) 53–92.
- KEMENCZEI 1996b, *Kemenczei, T.* Unpublished finds in the Prehistoric Collection of the Hungarian National Museum In: Festschrift für Amália Mozsolics, 213–247. Budapest
- KILIAN-DIRLMAYER 1975, *Kilian-Dirlmeyer, I.* Gürtelhaken Gürtelbleche und Blechgürtel der Bronzezeit in Mitteleuropa. PBF XII, 2. München
- KOVÁCS 1997, *Kovács, T.* A hoard of Late Bronze Age armbrands from southern Transdanubia. In: Uzdárja Dragoslavu Srejičeviću, 261–264. Beograd
- KÓSZEGI 1988, *Kószegi, F.* A Dunántúl története a késő bronzkorban. Budapest
- KÓSZEGI 1993, *Kószegi, F.* A Regöly-Veravár késő bronzkori leletegyüttes tipológiai és időrendi kérdései. SzeMÉ 18, (1993) 225–232.
- MÉSZÁROS 1972, *Mészáros, Gy.* A nagyvejei késő bronzkori kincslet. SzeMÉ 12–13, (1971–72) 19–66.
- MÉSZÁROS 1977–78, *Mészáros, Gy.* Késő bronzkori kincslet Dombóvár-Szarvaspusztán. SzeMÉ 8–9, (1977–78) 3–22.
- MISKE 1908, *Miske, K.* Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid. Wien
- MOZSOLICS 1985, *Mozsolics, A.* Bronzefunde aus Ungarn. Budapest
- NOVOTNÁ 1980, *Novotná, M.* Die Nadeln in der Slowakei. PBF XIII, 6. München
- OSZVALD-SZABÓ 1996, *Oszwald, F.-Szabó, G.* Késő bronzkori karikaleletek Kisdorogról és Szakályról. SzeMÉ 19, (1996) 89–97.
- PATEK 1968, *Patek, E.* Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest
- PATAY 1990, *Patay, P.* Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF II, 10, München
- ŘIHOVSKÝ 1972, *Řihovský, J.* Die Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet. PBF VII, 1, München
- SÁGI 1909, *Sági, K.* Óstelep a Balaton partján. ArchÉrt 29, (1909) 281–283.
- SZABÓ 1993, *Szabó, G.* Fémmegmunkálási nyomok a Regöly-Veravár késő bronzkori leletegyüttes tárgyain. SzeMÉ 18, 1993, 169–224.
- SZABÓ 1996, *Szabó, G.* The manufacture and usage of Late Bronze Age rings: two new hoards. In: Festschrift für Amália Mozsolics, 207–230. Budapest
- TOČIK-PAULIK 1960, *Tóčík, A.-Paulik, J.* Die Ausgrabung eines Grabhügels in Čaka in den Jahren 1950–51. SIA 8, (1960) 59–124.
- WANZER 1992, *Wanzer, B.* Der urnenfelderzeitliche Hortfund von Lengyeltóti („Lengyeltóti II”), Kom. Somogy, Ungarn. ActaPA 24, (1992) 249–288.
- WOSINSZKY 1896, *Wosinszky, M.* Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig I. Budapest

SPÄTBRONZEZEITLICHE BRONZEGEGENSTÄNDE VON REGÖLY IN DER PRÄHISTORISCHEN SAMMLUNG

Im Jahre 1892 hat das Ungarische Nationalmuseum von Mór Wosinszky zehn Bronzeringe und drei Bruchstücke bekommen. Diese sind vermutlicherweise mit denjenigen Ringen identisch, welche im Torfboden am Fluß Kapos gefunden worden waren, und die dann Mór Wosinszky ankauft (Abb. 1, 1–8, Abb. 2, 1–4).¹

1894 kaufte das Ungarische Nationalmuseum ein Tüllenbeil (Abb. 2, 5), einen doppelgängigen Drahtarmring und einen Armring mit gebogenem Ende (Abb. 2, 7–8).

1902 gelangten durch Ankauf in den Besitz des Ungarischen Nationalmuseums mehrere Bronzegegenstände, die auf Grund ihrer gleichen Patina zu demselben Fund gehören können (Abb. 3, 1–34).² Neben diesen Stücken sind noch drei weitere Hortfunde aus der Spätbronzezeit von der Gemarkung der Gemeinde Regöly bekannt.^{3–5}

Analoge Stücke zu den Gegenständen des zweiten Hortfundes vom Jahre 1902, d.h. zu den Fibeln (Abb. 3, 1–2)^{6–12}, Nadeln (Abb. 3, 3–4)^{13–17}, Ringen (Abb. 3, 6–8, 11–13)^{19–24}, zum Bruhstück eines Blecharmreifens (Abb. 3, 14)²⁶, zu den Bruchstücken von Speeren- bzw. Lanzenspitzen (Abb. 3, 23–26)²⁷, Messerbruchstücken mit Griffplatte (Abb. 3, 27–28)²⁸, und zu den Blechröhrchen (Abb. 3, 29–34)²⁹ sind in Transdanubien im Fundmaterial der Periode Hallstatt A zu finden. Der kleinen Gürtelschnalle (Abb. 3, 5) ähnliche Gegenstände befinden sich in Slowenien im Fundmaterial der Periode Ha B.¹⁸

Vier von den Ringen des ersten Hortfundes von Regöly aus dem Jahre 1892 sind mit Tannenzweigmotiv verziert (Abb. 1. 2, 4, 8, Abb. 2, 4). Dieses Motiv ist ein charakteristisches Verzierungs-element der Armreifen aus der Periode Ha B.³⁰ Die Patina dieser Ringe stimmt mit der der Gegenstände des im Gebiet zwischen Szárazd und Regöly 1901 zum Vorschein gekommenen Bronzefundmaterials überein, d.h. sie können vom gleichen Fundort stammen.³¹ Als man den Torfboden des einst sumpfigen Feldes entlang des Flusses Kapos zwischen diesen zwei Gemeinden beackerte, kamen Anfang der 1890er Jahre mehrere spätbronzezeitliche Bronzegegenstände, keltische Schucksachen aus Bronze, Silber und Gold zum Vorschein.^{32–33} Diese konnten einst zu sakralen Zwecken in den Sumpfpf versenkt worden sein.

Die bei der Gemeinde Regöly, in der Erdburg beim Zusammenfluß der Flüsse Kapos und Koppány durchgeführten Ausgrabungen in den Jahren 1950 und 1970 brachten spätbronzezeitliche und keltische Siedlungsreste, Keramikfunde zum Vorschein.^{34–36} Die Lage der Erdburg ermöglichte, den Weg, der durch das Tal des Flusses Kapos führte, zu kontrollieren, den Weg, entlang dessen bisher insgesamt 11 Hortfunde aus der Spätbronzezeit zum Vorschein kamen (Abb. 4)³⁷ Die Funde aus dem Torfboden entlang des Flusses Kapos zeigen den Ort der Opferdienste der spätbronzezeitlichen, keltischen Bevölkerung des Gebietes.

Tibor Kemenczei

ÚJ EREDMÉNYEK A MONOMACHOS-KORONA KUTATÁSÁBAN?

KISS Etele

Bevezetőül részletes leírás helyett szeretnék emlékeztetni arra a szerepre, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött „Monomachos-korona” néven közismert zománclemezek a bizánci rekesz-zománc története és az uralkodói reprezentáció kutatásában betöltöttek. Az együtttest hét, felül félkörívesen záródó hosszúka lemez, rajta bizánci császári hármas képmásával, táncosnőkkel és erénymegszemélyesítésekkel; két, apostolokat ábrázoló zománcmedalion és egy üveges foglalat (eredetileg esetleg ereklyetartó), valamint mára elveszett zománc-tördelékek alkotják (1. kép). A belőlük rekonstruált korona az első lemezek 1860-as megtalálása és Pestre kerülése óta a bizánci rekesz-zománc történetének a kialakításában fontos szerepet játszott.¹ A múlt században Franz Bock és Nikodim P. Kondakov meghatározó műveiben kerültek bemutatásra, s az akkor kialakított vélemények a lemezek eredeti funkciójáról, stílusáról voltaképp máig meghatározóak.² Ezzel párhuzamosan, korán megjelent egy másik teória a francia Charles de Linas tollából, aki megpróbálta az együtttest a magyar történelemben elhelyezni, és a két legkisebb, apostolokat ábrázoló zománclemez alapján a címzettet az ábrázolt bizánci uralkodói triász kortársában, I. András királyban megjelölni.³ Ez szintén általános elfogadásra talált egészen a legújabb időkig, a nemzetközi szakirodalomban még de Linas spekulatívabb elmélete is visszaköszön András királyunk feltételezett bizánci vazallus voltával kapcsolatban. Ezalatt a magyar szakirodalom egyrészt a nemzetközi szakirodalom téziseit vette át, másrészt a 18. századi felvilágosult szerzők hanyatlásképet vetítette rá az együttesre, így Érdy, az együttes első tudományos közlője, aki amellet, hogy az uralkodót eltévesztette (XI. Konstantinról írt), elsősorban a bizánci udvar kultúrájának kifinomult intrikái és romlott erkölcsi iránt érdeklődött, s ezt a képet könnyen sugallhatta a 11. század, ezen belül Monomachos krónikákban oly gazdag kora egy felvilágosult akadémikusnak a 19. század közepén.⁴ A romantikus magyar történelemszemlélet, különösen az 1860-as években virágkorát élő történeti festészet a leghalványabb erőfeszítést sem tette, hogy a Monomachos-koronát valamilyen rekonstruált formában integrálja a magyar 11. századról kialakított heroikus képbe. A 20. században – feltehetően az elveszett birodalmak iránti nosztalgiától is vezettetve, a „misztikus császár” gondolat jegyében – a történettudomány új diszciplínája is megalakult: az insignia-kutatás, amelyben P. E. Schramm, A. Grabar és E. Kantorowicz mellett Alföldi Andrásnak is meghatározó szerepe volt.⁵ E tudományág első zsegeit fel-

¹ Némi homály borítja a megtalálás körülményeit, az első közlések alapján esetleg két egymást követő év (1860 és 1861) leleteiről van szó.

² Bock 1864, 81.; Kondakov 1892, 243–249.

³ Linas 1868a, 121–125; Linas 1868b

⁴ Érdy 1861, 65–68.

⁵ Ahogy ezt legutóbb behatóan elemezte Matthews 1993, az I. fejezetben

1. kép A «Monomachos-korona» lemezei (archív felvétel)
Fig. 1. Les plaques de la «couronne de Monomaque» (photo ancien).

használva, velük közel egyidőben jelent meg Bárányné Oberschall Magda máig meghatározó monográfiája a Monomachos-koronáról, amely magában foglalja Moravcsik Gyula filológiai tanulmányát is a feliratokról.⁶ Ebben a munkában nemcsak az együttes teljesség igényű feldolgozása történt meg stílári, motívikus párhuzamaival, a problémás londoni táncosnő-lemezzel együtt, de ma is felhasználják az itt újdonságként alkalmazott anyagvizsgálati módszerek eredményeit, jelenleg is közel azonos céllal, azaz a hamisítványok (itt a kérdéses londoni lemez) kiszűrése érdekében.⁷ Az együttes női korona részeként való meghatározása nem csupán ennél az emléknél, de a magyar korona kutatásában is máig döntő jelentőségű.⁸ Ezt a monográfiát valamivel megelőzően került sor a Monomachos-korona és általában a bizánci kultúra iránt odaadón lelkesedő, de elsősorban modern művészetkritikusi minőségben ismert G. Duthuit társszervezésében egy nagy bizánci kiállításra Párizsban 1931-ben, ahol a közönség sok más magyarországi tárgy mellett a Monomachos-koronát is láthatta.⁹

A II. világháborút követően nem hiányoztak az új tanulmányok, melyek azonban szükségszerűen Bárányné monográfiájának egyes részleteit használták fel. Így A. Grabar a bizánci művészetben észlelhető keleti hatások vizsgálatánál szentelt különös figyelmet az együttesnek, és az iszlám uralkodók magánlakomáinak és kertjének ábrázolásával kötötte össze azt.¹⁰ Francovich G. művében Grabar elméletét cáfolta az ábrázolások profán lakoma jellegével illetve iszlám inspirációjával kapcsolatban, és a szasszanida kozmikus uralmi szimbolikában kereste az együttes koncepciójának az eredetét.¹¹ Mihalik S. német nyelvű tanulmánya, Grabar eredményeit nem ismerve, elsősorban a leletkörülmények pontosításában, egyes részletek megfigyelésében jelentős, másrészt viszont a táncosnők jelenlétét Erdy szellemében a császár botrányos szerelmi kapcsolatával magyarázta.¹² Kádár Z. feltehetőleg helyesebb úton járt a Bárányné által már körvonalazott császár – új Dávid gondolatnak az együttest meghatározó szerepe megállapításában. Ennek alátá-

⁶ Bárány–Oberschall 1937, magyarul és angolul, a (csaknem) teljes korábbi bibliográfiával

⁷ Stromberg 1988, 30. 26. j.

⁸ Ez a munka jelentette a kiindulópontját Deér tanulmányának a női koronákról: Deér 1955, valamint Bárányné és Deér elméletének a corona latina női diadémként való meghatározásának Bárány–Oberschall 1961, és Deér 1966, amit általában követ a későbbi szakirodalom.

⁹ Paris 1931 Kat. sz. 488

¹⁰ Grabar 1968, 275–278., s részben őt követi, többek között Cormack 1992, 230–236.

¹¹ Francovich 1964

¹² Mihalik 1963

masztásaképp azonban új rekonstrukciót dolgozott ki egy kétszintes női koronáról, egy sor elveszett lemez feltételezésével.¹³ Ezt K. Wessel átvette, noha a lemezek kis különbséggel csökkenő mérete, szimmetriája valószínűtlenné teszi, hogy a központi részeket illetően hiánnyal számoljunk, bár a két medalion és a kis üveges (?) foglalat jelenléte bizonytalanságot támaszt az eredeti koronaegyüttes rekonstrukciójával kapcsolatban.¹⁴ A „Monomachos-korona” kutatásában csaknem ismeretlenül maradt W. Rudt de Collenbergnek a császárnők oldalán viselt ún. „thorákionról” írt fontos tanulmánya, amely több szempontból tanulságos.¹⁵ Egyrészt az említett ruhadarab szabálytalanságaiból kiindulva felidézte a Bárányné, illetve részben már Dölger által tárgyalt rendellenességeket a lemezen, másrészt viszont a lemezek által képzett tudományos „aurára” jellemző módon ezekből kiindulva sem merte megkérdőjelezni a „korona” udvari műhelyben, császári megrendelésként készült voltát. A máhöz közeledve S. Holčík tanulmánya Kondakov felvetését újította fel, nem fogadva el az eredeti korona funkciót, ami- ben elsősorban a hasonló alakú Velencében őrzött lemezekre támaszkodott.¹⁶ A lemezek nem korona, hanem más, esetleg övként való használatára utal H. Maguire is az 1997-es New York-i bizánci kiállítás katalógusában, elsősorban írott források- ra támaszkodva.¹⁷ Emellett a zománcegyüttes értelmezése továbbra is kereszttűz- ben maradt minden olyan modern elméletnek, amely a bizánci művészetben, fő- ként az uralkodó környezetében a szakrális és a profán vagy világi szféra elválaszt- hatatlanságára fekteti a hangsúlyt, esetenként el is veti ezeket a kategóriákat és helyükbe egyéb fogalma(kat)t vezet be (mint például A. Cutler a „politikai” fogal- márt).¹⁸ R. Cormack szerint ez a korona egyike a rendkívül kevés ismert, biztosan diplomáciai ajándék céljából készített tárgynak Bizáncban. Ő az ószövegségi jelen- tést és egy iszlám hárem megjelenítését összeegyeztethetőnek véli a diplomácia kettős nyelvezte jegyében.¹⁹ A két szféra elválaszthatatlanságának gondolata az alapja M. Restle elméletének is a Monomachos-korona és a császári diadalmenet, az „Adventus imperatoris” késő-antik eredetű ceremóniája közötti kapcsolat felté- telezésénél, amely a legyőzhetetlen, karizmatikus császár ideájához kapcsolódik.²⁰ H. Maguire legutóbb több alapvető tanulmányban is foglalkozott az együttesrel tartalmi szempontból. A kortárs udvari költeményeket meghatározó Paradicsom- kert-szimbolika és a császári, „konstantini” megújulás gondolata egyik legfonto- sabb képi megfogalmazását tudta a Monomachos-lemezekben megragadni.²¹ Mint- hogy végleges magyarázat mindeddig nem született az együttesre, így minden bizonnyal ezután is számot tarthat mindazon tudósok érdeklődésére, akik az ural- kodói reprezentáció kérdésével foglalkoznak.²²

E némileg hosszú, de semmiképp sem kimerítő bevezetés feltehetőleg ele- gendő ahhoz, hogy az együttes jelentőségét érzékeltesse. Alighanem kevés olyan magyarországi műtárgy van, amely a nemzetközi kutatás számára ennyire fontos lenne, mindemellett meg kell jegyezni, hogy a magyar kutatás Ipolyi után igazán Bárányné munkájával vette birtokba a művet, azóta azonban nem hiányoznak el-

¹³ Kádár 1964

¹⁴ Wessel 1967, 98–106. A kis foglalatot ereklyetartó töredékeként határozta meg Ipolyi 1886, 166., majd I. Ševčenko professzor, akinek a tanácsaiért ezúttal szeretnék köszönetet mondani.

¹⁵ Rudt de Collenberg 1971/72, 343–345.

¹⁶ Holčík 1984

¹⁷ New York 1997, Kat. sz. 145

¹⁸ Cutler 1995

¹⁹ Cormack 1992, 230–236.

²⁰ Restle 1994, 29–30.

²¹ Maguire 1994; Maguire 1997. Itt szeretnék köszönetet nyilvánítani a szerzőnek, hogy megjelenés előtt álló tanulmányát rendelkezésemre bocsátotta.

²² További tanulmányok, amelyek a kérdéskörrel foglalkoznak: Drossoyanni 1982; Redford 1990; Kádár 1994; Innsbruck 1995. passim

méletek a koronának a magyar történelemben feltételezett helyéről, uralkodói insignia voltáról sem. Nem mellékes azonban az sem, hogy Bárányné a 12. századi, mezopotámiai készítésűnek gondolt Ortokida-tól nyomán egy hosszabb közel-keleti tartózkodást is elképzelhetőnek vélt a lemezek számára, így azok az elméletek, amelyek szerint a „korona” csak a keresztesekkel került Magyarországra, inkább tekinthetők Bárányné elmélete követőinek.²³ A Báránynét, Moravcsikot, Dölgert és Rudt de Collenberget is foglalkoztató rendellenességek egy gyökeresen új megközelítést eredményeztek legutóbb. A görög Nikolaos Oikonomides történészprofesszor a párizsi Collège de France-ban 1993-ban tartott előadásában foglalta össze nézeteit a „Monomachos-koronával” kapcsolatban, amely a Collège de France bizantinológiai folyóiratában, a „Travaux et Mémoires”-ban meg is jelent 1994-ben, „La couronne dite de Constantin Monomaque” („Az ún. Konstantinos Monomachos-korona”) címmel. Ebben a tanulmányban a kortárs bizantinológia egyik legbefolyásosabb szakértője két szinten mutatta be kételyeit, megkérdőjelezve először is a közvetlen császári megrendelés lehetőségét, másrészt felvetette az esetleges 19. századi készítés (hamisítás) lehetőségét, s a problémás londoni táncosnő-lemezhez kapcsolta a teljes együttes készítését.²⁴ Ehhez egy egész sor kriminalisztikai jellegű körülményt mutatott be a bekerüléssel, a korona várható itthoni fogadtatásával és 1860-as megtalálását megelőzően a bizantinológia állásával kapcsolatban. A tanulmány fő részét azonban a rendellenességek leírása foglalja el, amelyeket 9 pontban tárgyal, majd 14 pontban foglal össze. A jelen tanulmány e tézisek kritikáját tartalmazza. E tanulmány is elsősorban a félköríves lezáródású hét lemezzel kíván foglalkozni, mivel az együtteshez másodlagos felhasználásban kapcsolódó két apostolmedalion hitelességét senki sem vitatta.²⁵

Mielőtt belefognánk a tárgye gyüttesen található rendellenességek megvitatásába, érdemes a kiegészítő résszel, a bekerülési körülmények megvilágításával kezdeni. A görög professzor rendkívül gyanúsnak tartja ezeket. Szerinte egy egyszerű nyitraivánkai parasztnak (Huszár Jánosnak) hogyan is juthatna eszébe, hogy felmenjen Pestre, és eladja a lemezeket borsos áron, ahelyett, hogy a helyi plébánosnak szólna. Emellett az utolsó tételek 1870-es bekerülésével kapcsolatban megjegyzi, hogy azokat egy addig ismeretlen személy hozta (Markovits Tivadar), ami csak megerősíti őt gyanújában egyfajta üzérkedés feltételezésében. A valós helyzet azonban egészen eltérő, ami részben már Mihalik tanulmányából is kiderül. A négy részletben eladott kincs említett megtalálója nyitraivánkai földbirtokos nem volt, akinek pontosan azonosítható a birtoka, s a lemezeket minden alkalommal Markovits Tivadar helyi kereskedő hozta Pestre, csupán a legutolsó esetben saját nevében, jóval magasabb összegért értékesítette a relatíve jelentéktelen részleteket. A kért összeg nagyságára nézve két tényező meghatározó. Az első az, hogy a tulajdonos az első közlés szerint csupán az arany árát kérte, másrészt pedig az, hogy 1869-ben feleségével együtt, közvetlen leszármazottak nélkül elhunyt, így Markovits a bizonytalan időben hozzákérült darabokat minden további nélkül ér-

²³ Pl. a KMTL címszava a Monomachos-koronáról (szerző: Lovag Zs.)

²⁴ Az elméletet elveti H. Maguire *New York* 1997, Kat. sz. 145. Pozitívabban, de kissé kételkedve áll hozzá Oikonomides professzor elméletéhez *Cutler-Spieser* 1996, 332–333., ami a legjellemzőbb példa arra, hogy nem lehet megírni a bizánci művészet, uralkodói reprezentáció történetét a Monomachos-korona nélkül!

²⁵ A két medalion Szent Péter és Szent András ábrázolásával, mint szó volt róla, de Linas óta fontos szerepet játszik az együttes címzettjének a meghatározásában. Eredetileg nem kétséges, hogy a lemezek nagyobb együttes részeként jelentek meg, feltehetőleg egy Krisztusból és az apostolokból álló együttes részei. A sokkal korábbi, 10. századi datálást a stíluspárhuzamok nem támasztják alá, a csíkos ruházat a 10. században virágzó ún. „chevron”-stílusnak (pl. a limburgi sztaurothékán) már csak távoli leszármazottja, a rekeszek rendszere a jellegzetes 11. századi formát mutatja (teljes térkitöltés). Legutóbb felmerült, alighanem helyesen, hogy az apostolok kiválasztásának az alapja ebben az együttesben utalás a két legfőbb egyházi székhelyre, Rómára és Konstantinápolyra. *Cormack* 1992, 34. jegyzet.

tékesíthette 1870-ben a neki tetsző, jóval magasabb áron.²⁶ Az első közlésekben szereplő hazafiúi magatartásukra vonatkozó dicséretetek érthetőek akkor, ha számításba vesszük, hogy ilyen kincseket, múzeumi törvény híján, sokkal egyszerűbb lett volna Bécsben, vagy nyugatabbra értékesíteni magas áron, ahol már megindult a zománcok utáni érdeklődés (és hamisításuk), mint itthon. Ennek megfelelően kizárhatjuk azt, hogy nyereszkesedési célból értékesítették a zománcokat Pesten. Ehhez kapcsolódik Oikonomides professzor meglepő érve a magyar nacionalizmussal kapcsolatban. Szerinte a részben bizánci eredetű magyar királyi korona Bécsbe vitelét sajnálók magyarok lettek volna a legalkalmasabb vevők egy ilyen koronára nemzeti érzelmeiktől vezettetve, azaz a korona lemezei kifejezetten nekik lettek volna szánva. 1860-ban azonban feltehetőleg igen kevesen gondolkoztak így, hiszen mint a bevezetőben utaltunk rá, a nemzeti romantikus festészet teljes érdektelenséget mutatott a frissen megtalált Monomachos-korona iránt, amit csak alátámaszt Erdynek a 11. századi bizánci birodalomra vonatkozó megvetése, melyet a Monomachos-korona első ismertetésekor fejtett ki. A szent istváni-hagyomány folytán a szent koronának eleve a legkevésbé kíváncsatos eleme volt a bizánci komponens. A magyar királyi korona forradalmi sorsa (profanizációja, Kosuthnak a korona széttörötésére és a daraboknak a Dunába szórására irányuló tervei) és a forradalom abszolút monarchiák általi leverése még élesebben körvonalazzák a magyar nemzeti érzések irányát, amelyektől semmi se állt távolabb, mint a Monomachos-lemezek feltételezhető pozitív értékelése.

A lelőhely, Nyitraivánka (Ivánka pri Nitre, jelenleg Nyitra város része) értehetően nem érdekelte különösebben a görög professzort, ahogy a szakirodalom sem foglalkozott vele. Pedig a községben feljegyezték 1914-ben egy Monomachos-érem előkerülését, innen 20 km-re nyugatra pedig Tild (Čifare-Telince, Szlovákia) községben hét Monomachos-érem került elő egy korábbival együtt.²⁷ Ezek az éremleletek a lemezek közel egykorú elrejtésére utalnak. A helység, Nyitraivánka egyáltalán nem érdektelen stratégiai szempontból, különösen ami a 11. századot illeti. Nyitra a dux (egyik) székhelye talán az 1030-as évektől és az András és Béla, majd utódaik, Salamon és Géza közötti összecsapásokban biztosan szerepet játszott.²⁸ Nyitra több ostromáról tudunk, melyek közül a legjelentősebb 1074-ben, a mogoródi csata után zajlott le, amikor a vesztes Salamon sógora, IV. Henrik német király segítségével hasztalanul ostromolta a várat. Ezek után továbbhaladva a Dunakanyarnál fordultak vissza eredménytelenül, a krónikák szerint megvesztegetés miatt.²⁹ Az éremleletek megfelelnek ennek az útnak. Nyitraivánka ugyanakkor a Nyitra-Komárom (hadi)úton fekszik, a megtalálás helye, Bucsánydűlő (Huszár János birtoka) pedig a községtől nyugatra egy dombon terül el, és a Nyitrától dél felé húzódó erdőség és dombvidék itt ér véget.³⁰ A dűlő Bucsány

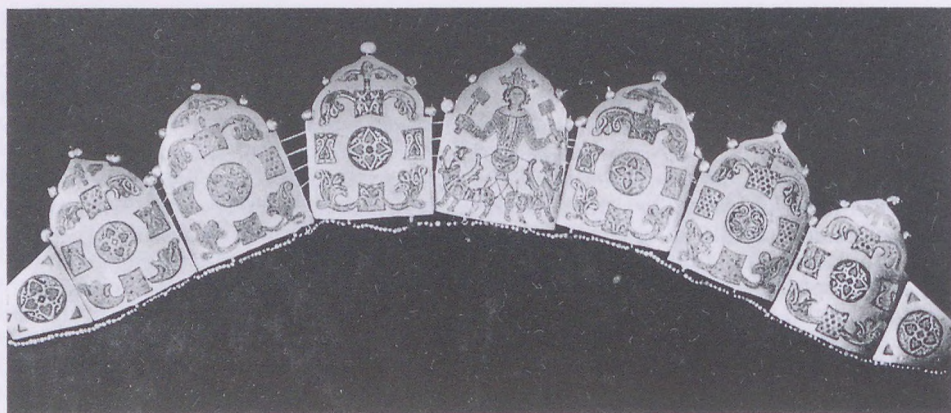
²⁶ Huszár János három alkalommal összesen 321 Ft. 75 kr-t kapott, Markovits Tivadar viszont a Szent Péter lemezért, a foglalatért és néhány töredékkért 200 Ft-ot. Vasárnapi Újság 16/1861 (Április 21) 190. „Nyitraivánkán Huszár János úr szántóföldjén bizanti arany-lemezeképeket találtak, melyeket a Múzeum olcsó áron meg is szerzett, mivel a birtokos csupán az arany értékét kívánta megtéríttetni. A nevezett helyen újabbán ismét találtak hasonló lemezeképeket”. További tudósítás ugyanott 20/1861. Összehasonlításképp érdemes megjegyezni, hogy ugyanabban az évben a múzeum kertjében 10 pad felállítására egy grófnő 120 forintot adományozott. Vasárnapi Újság 20/1861, 238. A megtaláló nyitraivánkai sírkövről derül ki, hogy 1869-ben halt meg, feleségével egy évben, és sírkövét unokaöccse állította, tehát közvetlen leszármazottja nem volt.

²⁷ Ondruch 1964, Nr. 579–580; Gedai 1969, 107; Fiala 1995, 47–56; Ritoók Ágnesnek köszönhetem, hogy felhívta a figyelmet ezekre az adatokra.

²⁸ Ld. KMTI Nyitra címszó.

²⁹ Nyitra jelentőségét elveszti a dukátus megszűnésével Kálmán király idejében, amikor Nyitra püspökséggé válik, a környék mint királyi birtok jelenik meg a 13. században. Nyitra ostromáról, s benne a legendás Opos vitézségéről részletesen Bonfini: A magyar történelem tízedei (Budapest, 1995): 2.4.45–54, noha az ott közölt adatokból éppen az derül ki a legkevésbé, miért maradt abba a vár ostroma.

³⁰ A leletkörülményekről legrészletesebben eddig: Mihalik 1963

2. kép
Fig. 2.

Korona Sahnovkából (Kijev, Történeti Múzeum)

La couronne trouvée à Sahnovka émail cloisonné, perles (Kiev, Musée Historique)

nevének (szláv eredetű) „bűkk” jelentése utal arra, hogy régen is itt lehetett az erdőség határa. Ez a hely tehát (feltehetőleg) az első olyan rész, ahol Nyitrát úgy lehetett megkerülni, hogy a védők ne vegyék azt észre, a dombról viszont szem előtt lehetett tartani ellenséges csapatok közeledését déli irányból. Nem lehetetlen, hogy ilyen csapatok közeledtére rejtették el a kincset. Ezeknek az adatoknak a koncentrációja és főként a két uralkodó jelenléte azt sugallja, hogy nem véletlenül került a „Monomachos-korona” a Kárpát-medence ezen szegletébe. Ettől a hipotézistől függetlenül is megállapítható, hogy a korona címzettje nem szükségképp I. András király. A zománcokat küldhette ugyan a bizánci császár Salamon apjának is, aki a zománclemezek programját befolyásoló ószövetségi szimbolikára, mint később részletesebben látjuk, minden magyar uralkodónál hajlamosabb volt, hiszen mindkét fiát ószövetségi névre kereszteltette, de sokkal valószínűbb, hogy Salamon jutott hozzá feleségén, Juditon, III. Henrik császár lányán keresztül, hiszen ismert a két császár közötti kapcsolat, a bizánci uralkodó pedig ajándékokkal együtt küldöttséget is menesztett 1049-ben III. Henrikhez.³¹

A görög történész nem foglalkozott a korona rekonstrukciójával sem. A lemezek határának a szélére forrasztott vékony merőleges fémcsíkok, és az abba szabálytalanul beütött lyukak alapján a lemezek nem lehettek fémkeretben elhelyezve; ez a megoldás valamilyen puhább anyagra, például textilre való felvarrást sugall, gyöngy-sorral keretezve. Néhány textiliára felvarrt zománclemlék fennmaradt kincstárakban (a német-római császári köntös és Alexiosz moszkvai metropolita ruhaegyüttese Moszkvában a legismertebb példa ezek közül), de a legjobb párhuzamot két korona jelenti: mindkettő valamivel későbbi (a 12. századból) és Oroszországban került elő a századforduló körül, Kijevből és környékéről, Sahnovkából (2. kép). A sahnovkai korona egybeerősítve maradt fenn, alulról gyöngysor szegélyezi, egyes oldalsó lyukakban pedig önálló gyöngyök kerültek csapokkal.³² Ezek a pártaszerű koronák öntartóak, de valószínű, hogy a biztonság kedvéért textilalapra voltak rögzítve, ahogy a törékeny Monomachos-lemezek esetében ez szükségszerű is. Meglepő módon ed-

³¹ A görög követek 1049-ben jelentek meg ajándékokkal III. Henrik előtt, amire több adat utal, egyebek között Adam Bremensis: *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. III. 32 PL. 146 581B. V.ö. Kersten 1994, 144–148., ahol a szerző éppen azt elemzi, hogy a forrásokban felsorolt ajándéklista nem lehetett teljes.

³² Többek között Rybakov 1971, 47. k.

3. kép Theodóra császárnő hallgatja a képvédő Szent Lázár szerzetes beszámolóját (miniatura a Skylitzès-krónikában, Madrid, Nemz. Kvt. Ms vitr 26–2, fol 50v a).

Fig. 3. L'impératrice Théodora écoutant le rapport du moine iconophile St Lazare (miniature dans la Chronique de Skylitzès, Madrid, Bibl. Nat. Ms-vitr. 26–2, fol. 50v a).

dig nem merült fel a szakirodalomban a Monomachos-lemezek koronaként való rekonstrukcióját elősegítő legközvetlenebb analógia bizánci ábrázoláson. A híres madridi (12. századi) Skylitzes-krónika 9. századi eseményeket megörökítő miniatűrén Theodóra császárnő visel ilyen koronát (fol. 50 V a) (3. kép), melynek egyes elemei – a hosszúkás, felül félköríves záródású lemezek, ezek oldal felé csökkenő mérete, a lemezeket körbevevő gyöngyfűzér – egybevágnak a Monomachos-lemezek adottságaival, s mindez egy, a lemezeknél nagyobb hengeres sapkára van erősítve, melynek sötét színe nem fémre, hanem textilre utal.³³ A madridi kézirat nagy változatosságban tartalmaz koronákat, melyek közül valószínűleg több is korábbi előképre megy vissza. Ezekből az érvekből, valamint a lemezek kissé hátrafelé hajló alakjából kifolyólag megerősíthetjük azt a feltételezést, hogy a Monomachos-lemezek tényleg koronát díszítettek, feltehetőleg női koronát, ahogy Bárányné is gondolta, sőt 1860-as előkerülésével ez az első ismert zománcegyüttes, mely egy textilre erősített koronát képezett, s amelynek analógiái csak később váltak ismertté. Sajnos ezekkel a hamisítást eleve lehetetlenné tevő érvekkel a madridi krónikát és a kijeji koronákat jól ismerő görög professzor nem foglalkozott.

Lássuk tehát a Monomachos-korona rendellenességeit. A professzor nyolc fő pontját fogjuk követni, noha más sorrendben. A 4. pont szerint a zománcclemezek feliratai tele vannak helyesírási hibával (13 hiba), ahogy azt már Moravcsik Gy. is megjegyezte Bárányné monográfiájában. Ez vezette a görög professzort a fővárosi készítés megkérdőjelezéséhez. Ezek a hibák két részre oszlanak, az egyik a betűk, többnyire magánhangzók elírása, mely a görög kiejtés és írás eltérése következtében megszokott jelenség középkori görög feliratokon. Ha nem is ilyen sűrűn találkozunk vele egyéb császári megrendelésen, még ezeken is gyakran megjelenik, s így még önmagában semmi rendkívülit nem jelent. A másik csoport az ékezetek rossz helyre tétele képezi, amely szokatlan egy görög mestertől. A legkirívóbb eset talán a két uralkodó, Konstantinos és Zoé nevében ejtett hiba jelenti, Konstantinos nevében az „i” helyett az „a”-n, míg Zoénál az „é” helyett az

³³ Grabar–Manoussacas 1979, 48, 50. k. de v. ö. 94. képpel, ahol hasonló koronát császár visel

4. kép Fig. 4. A Konstantinos Monomachos lemez, a „Monomachos-koronáról”, részlet La plaque avec Constantin Monomaque de la «couronne de Monomaque», détail.

„o”-n. (4. és 6. kép). Mindkettőre ismerünk azonban párhuzamot: az előzőre I. Kallistos konstantinápolyi pátriárka exarchátusi listájáról, a 14. század elejéről, ez tehát ha nem is egykorú, mégis fővárosi példa olyan környezetből, ahol a helyesírásra általában nagy gondot fordítottak.³⁴ Zoé neve még érdekesebb. Ismert ugyanis az a jelenség, hogy a köznevekből képzett személynevek a görögben hangsúlytolódást kapnak. Ennek középkori példáját a Zoé (a. m. „élet”) névvel kapcsolatban nem ismerjük, de meggondolkoztató a név szláv alakja, „Zóia”, ahol elől van a hangsúly, az idegen nevek átvételénél a szláv (mint más nyelvek is) ugyanis általában az akkor elterjedt alakot örököltette meg. Emellett a velencei San Marco egyik 12. századi bizánci kereszt ereklyetartóján, a császári család rokonságába tartozó Iréné Doukaina megrendelésén (1130-as évekből) a szó köznévi, életet jelentő (genitivusi) alakja kapja szabálytalanul a hangsúlyt a ω-n az η-helyett.³⁵ Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik a szokásos rövidítésjel a Konstantinos-név első három betűje fölött, amely után mégis ki van írva a teljes név (4. kép). Ennek analógiáját azonban egy 13. század végi ikonkereten láthatjuk, Konstantinos Akropolites neve felett (6. kép).³⁶ Így tehát a legkifogásolhatóbb epigráfiai jelenségekre léteznek analógiák, arisztokratikus, illetve fővárosi környezetből, azaz az epigráfiából semmilyen messzebbmenő következtetést nem lehet levonni az együttes keletkezésével kapcsolatban.

Oikonomides 5. pontja a császári titulus rendellenességét emeli ki. A 9–12. században a császár hivatalos titulusa: basileus kai autokrátor.³⁷ A basileus gyakran előfordul egyedül is, míg az autokrátor, ami a főuralomra utal és csaknem jelzői értelemben jelenik meg. Dölger és őt követve, Oikonomides nyomán ebben az időszakban nem jelenik meg önállóan, ahogy azt Konstantinos Monomachos

³⁴ Fol. 192v; Hunger 1988, 444. 3: Κωνσταντίνος Μπουσεινιώτης, de a listán megfigyelhető még a Konstantin név több más szabálytalan változata is: Hunger 1988, 436. 18. sz.; 446. 42. sz.

³⁵ Guillou 1996, No. 90b képen a 6. sorban.

³⁶ A Szent Szezgij kolostorból, Tretyakov képtár, Inv. Nr. 22722 Bank 1978, 253. kép

³⁷ Dölger 1953, 136–151.

5. kép Konstantinos Akropolites portréja egy Hodigitria-ikon ezüstborítójáról (Moszka, Tretjakov-képtár)

Fig. 5. Le portrait de Constantin Acropolites sur le revêtement en argent d'une icône de la Hodigitria (Moscou, Galerie Tretiakov) (d'après Bank 1978).

címzésében láthatjuk a zománclemezen (4. kép). A Monomachos lemez e sajátosságából kiindulva a korábbi tudósok arra következtettek, hogy a bizánci udvar nem tartotta tiszteletben a küldemény címzettjét, és a protokollnak inkább megfelelő tárgyakat tartotta meg magának, a hibásakat elküldte. Az elsősorban oklevelekből levont tanulságok azonban bajosan alkalmazhatók más területre. Így a bizánci pecsétek fő szakértője, Oikonomides professzor a Monomachos ólombulláin szereplő CONSTANTIN AVT – feliratot értelmezhetette volna, ahogy IX. Konstantinos császárt közvetlenül megelőző és követő uralkodók (V. és VI. Mihály) pénzén is ezzel a titulussal találkozunk.³⁸ Ezen kívül az autokrátor titulus önmagában ismert várfalakon a 9. századtól, az irodalomban császári környezetben is (elég csak VII. Konstantinos Porphyrogennétos és Michael Psellos, Monomachos minisztere és fő filozófusa írásaira hivatkozni), de megjelenik a római Palazzo Venezia 10. századi elefántcsontládikáján is.³⁹ Mindehhez kapcsolódik a betűk kék színe a hivatalos császári bíborvörös helyett a feliratokon. Ez is megjelenik azonban a velencei Pala d'Oro Iréné (feltehetőleg a magyar Pirooska) bizánci császárnőt ábrázoló zománclemezen. A titulus tehát alátámasztja a lemezek alkalmi jellegét, de nem elegendő érv még arra sem, hogy provinciális eredetet tulajdonítsunk neki, ahogy Oikonomides legenyhébb nézetei is sugallják.

Oikonomides professzor 2. és 3. pontja az uralkodótriaszon ábrázolt insignia-együttessel foglalkozik. Ebben sok elődje volt, elsősorban az idézett W. Rudt de

³⁸ Az ólombullához: Zacos–Veglery 1971, I. k. Nr. 79–80. A pénzekhez Wroth 1908 II. kötet LX. tábla, 8 és 9. k. illetve LVIII. tábla 5. kép, 509.

³⁹ Az autokrátor titulus önállóan a várfalakon: ld. Meyer–Plath–Schneider 1943, Nr. 23, a császári akklamáció során többször előfordul: Konstantinos Porphyrogennétos, De Cerimoniis, I. 5; I. 13; I. 39; I. 69; I. 96. A Palazzo Venezia elefántcsont ládikájának a szövegét v. ö. Gouillou 1996, No. 50. A krónikások közül a legműveltebb, Konstantinos Monomachos császár minisztereként is szolgáló Michael Psellos is gyakran alkalmazza Chronográfiájában: Psellos 1926/1928 Bas. II. 2, 21 vagy I. 5. 1.

6. kép A Zoé császárnőt ábrázoló lemez, a „Monomachos-koronáról”

Fig. 6. La plaque représentant l'impératrice Zoé, de la «couronne de Monomaque»

Collenberg, akit azonban feltehetőleg nem ismert. A 2. pont az uralkodók koronáira vonatkozik. Ezek közül Oikonomides szerint csupán a legkevésbé fontos személy, Theodóra visel koronája tetején keresztet (7. kép), míg a többiekén nincs ilyen, s ez a protokoll megtörését jelentené. Valójában egyik sem visel keresztet, hanem a két császárnő koronáját három levélből álló csoport díszíti felül, s így nincs protokolláris probléma, ehhez azonban a görög professzornak személyesen meg kellett volna néznie a koronát. A kifogásolt, apró háromszögekből álló koronaoromdísznek is ismertek analógiái: nem csupán az ugyanazon császári triászt ábrázoló lapon a Sinai cod. 364-ben jelenik meg (8. kép), ahogy N. Oikonomides állítja illetve mára lekopottan Alániai Mária képen (Párizs, BN Coislin 79), hanem egy 12. századi Keresztrefeszítés-ikonon a Sinai monostorban Szent Katalin koronáján, illetve egyéb 11–12. századi emlékeken is.⁴⁰ A görög professzor a hamisítás egyik fontos érveként

⁴⁰ A Keresztrefeszítés-ikon legutóbb: *New York* 1997 Kat. sz. 245. Szent Katalin a kereszt alatt jelenik meg. Szent Irén mozaikja a Hosziosz Lukasz monostor főtemplomából (11. század) (Kádár 1987, 103. k.), vagy Szent Heléna freskója Kurbinovoban (1191 után) *Hadermann–Misguisch* 1975. 130. k.

7. kép A Theodóra császárnőt ábrázoló lemez, a „Monomachos-koronáról”

Fig. 7. La plaque représentant l'impératrice Théodora, de la «couronne de Monomaque».

idézi azt is, hogy a zománclemezeken ábrázolt koronák függői, a *katatheistae* vagy *prependuliae* a haj alakját követve hajlanak, ami szerinte későbbi és nyugati jellegzetesség. Ilyen formájú függők azonban mégsem olyan ritkák, mint ahogy azt a történetészprofesszor állítja. Ilyet láthatunk a Hosziosz Lukasz kolostor Feltámadás-mozaikján Salamon hajában (egyik oldalon), és ugyanilyen függő leszármazottja látható a sahnovkai korona Nagy Sándoralakján is (2. kép).⁴¹ A legjellemzőbb analógiák azonban az idézett császári hármas portréján (Sinai, Ms. 364, fol 3r) leginkább Theodórán láthatók (8. kép), noha ez elkerülte a professzor figyelmét, és egy kortárs Zsoltároskönyv (Vat. Gr. 752) miniatúráin is megtalálhatók (1058–59-ből). Itt többek között Dávid és Mikál házassága, illetve Dávid megáldása jelenetén Saul koronáján láthatjuk (fol. 449r) (9. kép), vagy a több Dávid penitenciája jelenet egyiken (itt a hajon kívül, de annak alakját követve). Ez a kézirat nemcsak korban, de

⁴¹ Rybakov 1971, 48. kép

8. kép

A császári hármas ábrázoló miniatúra a Sinai monostor Aranyszájú Szent János Máté-kommentárjából

Fig. 8.

La miniature représentant la même triade impériale du manuscrit de Sinai contenant les commentaires de Saint Jean Chrysostome à Saint Matthieu. (d'après Cutler-Spieser 1996).

9. kép

Dávid életének jelenetei, köztük Milállal kötött esküvőjének ábrázolása Saul áldásával, miniatúra a 151. zsoltárhoz (Vatikán, Cod. Gr. 742)

Fig. 9.

La vie synoptique de David incluant ses nocés avec Michal, bénis par Saul – miniature illustrant le Psaume 151 (Vatican Cod. Gr. 742.) (d'après Kalavrezou – Traholulia –

10. kép Theophilos császár lányait nagyanyjuk, Theoktiste titokban az ikontisztelethez szoktatja (miniatura a Skylitzes-krónika, Madrid, fol 44v)

Fig. 10. Théociste apprend aux filles de l'empereur Théophile à vénérer les icônes (miniature dans la Chronique de Skylitzes, Madrid, fol 44v)

tartalmilag is több szempontból kapcsolódik a Monomachos-koronához, így egyes stílusjegyek megfelelése aligha tekinthető véletlennek.⁴²

Az insignia kérdéskörhöz kapcsolódó másik feltűnő „szabálytalanság” a thorákionnak nevezett ruhadarab a császárnők oldalán. Ez az átlósan szegélyezett, általában keresztel ékes császárnői díszruharészlet késő antik eredetű, de kifejlett formában Bizáncban csak a 10. század végén és a 11. században mutatható ki, sok fejtörést okozva a kutatóknak.⁴³ Noha nagyon elterjedt a 11–12. századi ábrázolásokon, mind eredeti elnevezése, mind pedig valódi formája bizonytalan. Előkelőbb példákon ugyanis általában egy hátulról előre húzott ruhaszárny, így oldalt nincsen leszegve, míg a Monomachos-koronán önálló, pajzs alakot vesz fel, alul külön jelezve a csúcát. Rudt de Collenberg listáján a Monomachos-korona az első „thorákion”-ábrázolások között szerepel, s ezért különösen meglepte a feltételezett előképtől való elhajlás. Oikonomides professzor megjegyezte azt is, hogy Zoé, a rangban első császárnő „rossz” azaz baloldalon viseli azt, míg Theodóra jobb oldalán (4. és 7. kép). Ezt a jelenséget már G. de Jerphanion is észrevette, és a szimmetriára való törekvéssel magyarázta. Ezekkel a nézetekkel szemben se a bal oldalon viselt, se a pajzs alakú „thorákion” nem egyedülálló a 11–12. századi analógiák ismeretében. A legjobb analógia megint a madridi Skylitzes-krónika 9. századi eseményeket, itt Theodóra császárnő lányait ábrázoló miniatúrája, amint nagyanyjuk titokban ikontisztelethez szoktatja őket. Ezen négy királylány jobboldalon, az ötödik pedig a balján viseli a „thorákiont”.⁴⁴ (10. kép) Egy párizsi, Theológus Szent Gergely beszédeit tartalmazó kódexben két egymás melletti megszemélyesített alak, az órák, illetve a napok fejedelmesszonya viseli a „thorákiont” egymással áttélenes oldalon, itt feltehetőleg a szimmetria elve érvényesült.⁴⁵ E jegyek legfeljebb abban erősítenek

⁴² A rendkívüli kódexet, amelyben Dávid penitenciája jelenete igen kihangsúlyozott, többek között a kortárs császárok, elsősorban a Konstantinos Monomachos által elkövetett visszaélések sztudita kritikájaként értelmezi *Kalavrezou–Trahoulia–Sabar* 1993, 5. 18. k.

⁴³ Főbb irodalom: *Ebersolt* 1917, 65; *Jerphanion* 1930; *Rudt de Collenberg* 1971

⁴⁴ A krónika képe legutóbb: *Matthews* 1998, 37. k.

⁴⁵ Theológus Szent Gergely beszédei: Paris, Bibl. Nat. Coislin Gr. 239, fol 26v. Lazarev a 12. századra datálja a kéziratot, *Antonopoulos* a 11. századra, *Antonopoulos* 1993, 96. 8. kép

11. kép Iréné császárnő rekeszománc-lemeze a velencei Pala d'oron, 12. század
Fig. 11. La plaque d'émail cloisonné avec la représentation de l'impératrice Irène, Pala d'oro, Venise, début du XIIe siècle

meg minket, amit már eddig is tudunk, hogy a 11. század közepén nem a császári protokollban legjáratasabb személy alkotta a zomáclemezeket. N. Oikonomides azonban ennél is inkább kifogásolja, s unikumnak tekinti a Monomachos-korona császárnői ruházatával kapcsolatban, hogy a császárnőknön csak az egyik, a „thorákionnal” átellenes karról ereszkedik le egy felső redőzött ruhaszárnny, míg a másik karon a díszruha ujjas megoldású. Oikonomides itt szeretné tettenérni a hamisítót, aki szerinte Iréné császárné ruháját értette félre a velencei Pala d'Oron.⁴⁶ (11. kép) Eszerint a velencei lemezen az egyik lelógó ruhaszárnny fehér szegélyét a „thorákion” szegélyének tekintette a „hamisító”, míg a másik szabadon megjelentetett. Elgondolkoztató azonban, nem kell-e mégis egyfajta következetességet látni ebben az elemben. Abban az esetben, ha a „thorákion” a császárnői lorosz övön aluli részének a

⁴⁶ Oikonomides 1994, 260.

12. kép Szűz Mária két császárnőt koronáz meg. Rekesz-zománc-lemez a Hahuli-triptichonon (Tbiliszi, Szépművészeti Múzeum)
Fig. 12. Deux impératrices couronnées de la Vierge. Plaque en émail cloisonné sur le triptyque de Khakhoulï (Tbilissi, Musée des Beaux-Arts)

kiterbélyesedéseként fogható fel, s ez a legvalószínűbb eredete a sokat vitatott ruhadarabnak, akkor a orosz övön túli, másik kar által tartott részének maradványaként fogható fel a kifogásolt, lelógó ruhaszárny. Egyértelműen így kell azt felfogni a császári triász nőtagjainak ábrázolásán a Sinai Ms. 364-ben (8. kép), tehát egyedül az „kifogásolható” a zománclemezekon, hogy a lelógó második ruhaszárny azonos anyagból van, mint az alatta lévő ruha. Mégis, azonos műfajban közvetlen analógia ismeretes erre az „egyedülálló” megoldásra is: a Hahuli-triptichon három ovális zománcáról van szó, amelyek közül az első két császárnő (12. kép), a második egy császárnő és Keresztelő János jelenik meg (13. kép), a harmadik pedig egy császárnőt az Angyali Üdvözlés képtípusában ábrázol (14. kép), melyeket a grúz kutatás már régóta stílusosan is kapcsolatba hozott a Monomachos-koronával.⁴⁷ Itt minden császárnőn megtalálható a kifogásolt egyoldalas lelógó ruhaszárny, a felsőruhával azonos anyagból, mindössze annyi különbséggel, hogy a grúziai zománcokon ez még sárga szegéllyel is el van látva. Alighanem a legközelebbi stílusanalógiát jelentik a rekesz-zománc műfaján belül ezek a lemezek a Monomachos-lemezekhez, s azonos kérdés merül fel mindkét együttessel kapcsolatban, azaz hogyan tartalmazhat egy nyilvánvalóan uralkodói megrendelés ennyi ikonográfiai és motivikus rendellenességet. Az insignia és a feliratok vizsgálata tehát egyaránt gondatlanabb készítésre utal, de semmiképp sem zárható ki az uralkodói megrendelés.

A császári reprezentáció kérdéséhez kapcsolódik a két megszemélyesített erény kérdése. N. Oikonomides 8. pontja szerint az erények közül csupán az egyik, az Igazság (Alétheia) kapcsolódik a császári ábrázolásokhoz, a másik, az Alázat (Tapeinosis) nem ide való.⁴⁸ A. Grabar ezekből az erényekből kiindulva látta meg-alapozottnak a lemezek női koronához kapcsolását.⁴⁹ Ezek közül mindkettő elsődlegesen egyházi erény, de egyikük sem ismeretlen uralkodói környezetben. Az Igazság megjelenik miniatűrán a 11. század 2. felében (VII. Michael Dukas-ból Nikephoros Botaneiatesszé átalakított) uralkodói képmás mellett.⁵⁰ Sokat mondó

⁴⁷ Khushkivadse 1981, 89–92. és Khushkivadse 1984, 68–70. sz., a stíluskapcsolat megállapítása mellett fenntartja grúz készítésüket.

⁴⁸ Oikonomides 1924, 252., Antonopoulos kiadatlan doktori disszertációjára hivatkozik.

⁴⁹ Grabar 1968, 277.

⁵⁰ Ezekről legutoljára összefoglalóan Kádár 1994 és Maguire 1997

13. kép Keresztelő Szent János és egy császárnő, rekeszzománc-lemez a Hahuli-triptichonról

Fig. 13. St Jean Baptiste et une impératrice. Plaque en émail cloisonné sur le triptyque de Khakhouli

az „Alázat” kéztartása is (15. kép), a mellen keresztbe font kar, melynek egyébként ismert 12. századi analógiája a miniatúrafestészetben, az Alázat megjelenítésénél.⁵¹ Ez a kartartás azonban nem csupán az isteni jelenlét előtti hódolat kifejezése a szertartásokon, amelyek a Monomachos-koronával kortárs ábrázolása az ohridi Szent Szófia székesegyház szentélyében a liturgián résztvevőkön jelenik meg⁵², hanem az uralkodó előtti megjelenés kartartása is (noha ott gyakrabban ruha mögé rejtett kar), mely a bizánci uralkodói reprezentáció ősi, perzsa eredetű rétegébe tartozik, és a források szerint az uralkodó is ilyen jellegű tartással kell, hogy résztvegyen a koronázásán. A keresztény uralkodó rendkívül gazdag alázat-és memento mori-szimbolikájának őszövétségi gyökerei vannak, elsősorban Dávid, az egyik fő császári mintakép alázatából kifolyólag.⁵³ Ebből a gazdag szimbolikából elég csupán a bizánci uralkodó ábrázolásain, így a zománcon is Konstantinos Monomachos kezében tartott ún. akakia („ártatlanság”) vagy anexiakakia („lemondás”) elnevezésű, porral töltött zsákocskára utalni, mely a konzuli mappa utóda, de valamikor a közép-bizánci időszakban vált a „memento mori” legállandóbb kifejezésévé.⁵⁴ N. Oikonomides professzor érveléséből kimaradt, de feltétlenül meg kell említeni, hogy az erények melletti ciprus, paradicsomi jelentésben, jelen van a San Marco ötkupolás épület alakú ereklyetartóján (eredetileg talán tömjénező) a 12. századból, az ajtón lévő erények kíséretében, ahol ugyanakkor a Phronesis („Bölcsesség”) erényén a kéz érthetően nem a szájra, hanem a homlokra mutat (16. kép). A szájra mutató megjelenik kortárs bizánci zsoltárillusztráció-

⁵¹ Sinai monostor, Ms. gr. 418, fol. 197b. Ld. H. Maguire címszavát a Monomachos-koronához *New York* 1997, Kat. sz. 145, aki *Martin* 1954, 207. képre hivatkozik.

⁵² *Hamann-Maclean-Hallensleben* 1963. Az egész kérdéskör jól ismert a magyar olvasóközönség előtt Szabó J. Gy. elmélete nyomán, aki a keresztbe tett karú halottakkal kapcsolatban kifejtett elméletében feldolgozta azt. Szabó 1983, 83–97.

⁵³ A nagyszámú elemzés közül elég csak a legklasszikusabbakat, *Alföldi* 1934, 34–35; *Treitinger* 1956, 63. és 147. o-t kiemelni.

⁵⁴ Ibn Yahya már a 10. században leírja azt a különös szertartást, de a magyar fordítás szerint arany-szelencében lévő porra néz, amikor a „vezér” a halálra emlékezteti. *Kmoskó* 1997, 189. Konstantinos Porphyrogenetosnál az anexiakakia a szeretetet jelentette *Ceremoniarum* 1967, I. k. 1-4. 6 Pseudo-Kodinusnál (14. század) szintén egyértelműen az uralkodó halandó voltára és az alázatra való utalás ez. *Pseudo-Kodinos* 1966, 201. 1-4

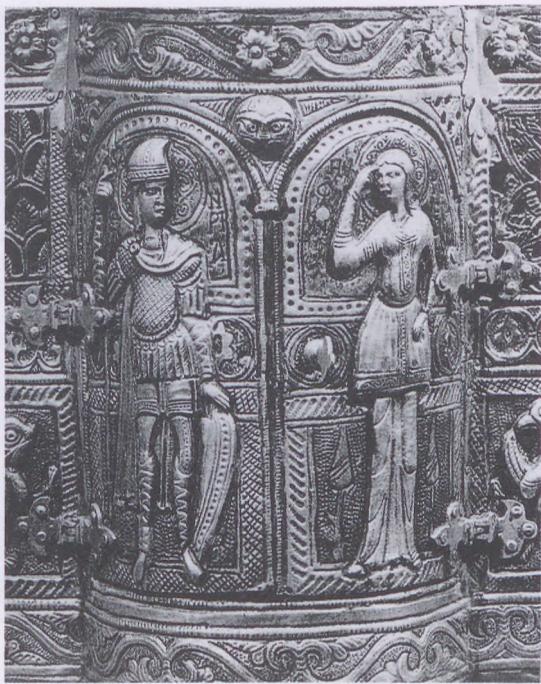
14. kép

Fig. 14.

Angyali üdvözlés egy császárnő felé, a Hahuli-triptychonról
La salutation d'une impératrice par une ange. Plaque en émail cloisonné sur le triptyque de Khakhuli.

15. kép
Fig. 15.

Az Alázat-lemez, „Monomachos-koronáról”
La plaque avec l'Humilité, sur la „couronne de Monomaque”

16. kép Bölcsesség és Erő, erényalakok a velencei San Marco ötkupolás épület formájú tömjénetű ajtószárnyain
 Fig. 16. Sagesse et Force, personifications sur les volets de la porte du brûle-parfum en forme d'édifice à cinq coupoles au Trésor de Saint Marc à Venise.

kon is: a Jézus elleni hamis tanúk kéztartása ez.⁵⁵ Ha tehát nem a klasszikus erényeket választották ugyan ki, a két erény egyenként mégis alapvetően fontos és a korszak uralkodói reprezentációjában meghatározó szerepet tölt be.

A ciprusokon megjelenő madarak Oikonomides szerint (6. pont) egyedülállóak Bizáncban, s ez a hamisítás egyik bizonyítéka lenne. Madarak azonban indákon előfordulnak a Pala d'oro latin feliratú Angyali Üdvözlés zománcclemezén is (17. kép), illetve ugyanazon az oltártáblán egy bizánci, feltehetőleg 11. századi medallionon, mely A. Grabar szerint az égbe emelt Nagy Sándor földről alkotott vízióját ábrázolja (18. kép).⁵⁶ A hamisítás lehetetlenségét bizonyítja az a tény viszont, hogy noha egyéb bizánci zománcokon nem fordulnak elő madarak cipruson, más műfajban mégis megtalálhatóak: a Harbaville-triptichon hátoldalán, a paradicsomi környezetbe helyezett kereszt kétoldalán lévő ciprusokon (Párizs, Louvre) megjelennek a lomboztatban (19. kép).

Ezekre az uralkodó körüli madaras indákra vonatkozik Oikonomides 6. pontjának a másik része. Ilyen indák szerint soha nem töltik meg teret figurák körül Bizáncban, ahol ismeretlen lenne a „horror vacui” elv. Igaz az, hogy csupán a

⁵⁵ Theodor Zsoltároskönyv. London, Brit. Lib., Add 19352, fol 2r, illetve fol. 1v. képét legutóbb ld. Vitaliotis 1996, ugyanebben a kéziratban a zsoltárszerző Asaphot körbevevő figurák szintén keresztbe tett karral állnak: fol. 100r képe: Cutler 1984, 146. k.

⁵⁶ Grabar 1968, 280. illetve Redford 1990, 127. 17–18. k.

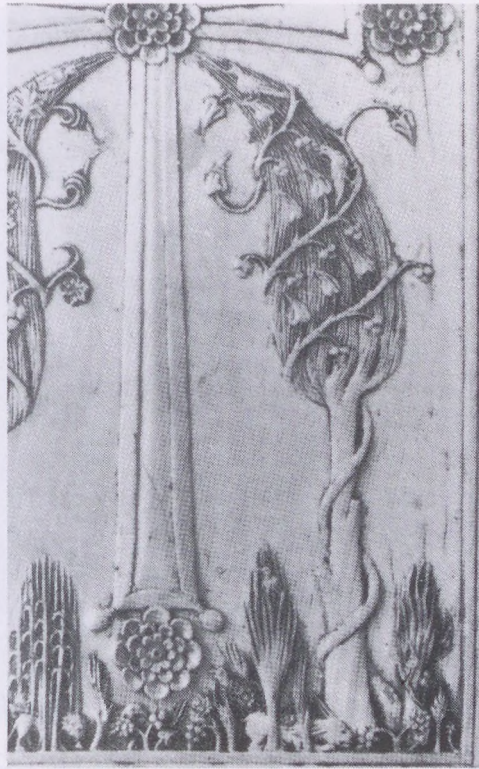
17. kép
Fig. 17.

Az Angyali Üdvözlés-zománclemez a velencei Pala d'oron
Annonciation-plaque en émail cloisonné, Pala d'oro de Venise.

18. kép
Fig. 18.

Nagy Sándor víziója a Földről, zománcmedalion a velencei Pala d'oron
La vision qu'Alexandre le Grand avait de la Terre, disque émaillé de la Pala d'oro de Venise.

19. kép Harbaville-triptychon (Paris, Louvre)
elefántcsont, hátoldal, részlet
Fig. 19. Triptyque de Harbaville (Paris,
Louvre)- ivoire, revers, détail.

12–13. században lesz meghatározó a bizánci rekeszszománcoknál a „horror vacui” elv, hasonló indákkal, elég csak az innsbrucki Ortokida-tálra, a táncosnők fő analógiájára utalni, melyről egyre inkább elfogadott, hogy bizánci importtárgy, vagy az egykor zágrábi ereklyetartó ládikára.⁵⁷ Ennek ellenére már az 1002 és 1008 közé datált Kvirik keresztén (a Hahuli triptichonon) találkozunk alakok körüli indákkal, nyilvánvalóan a keresztre, mint élet fájára uralva (20. kép).⁵⁸ Az alakok körüli indák, akár madarakkal, akár azok nélkül, az antik művészetre mennek vissza, esetleg szasszanida – posztszasszanida ábrázolások közvetítésével, hasonlóan a táncosnők ábrázolásaihoz.⁵⁹ Hogy ennek használatát nem – antik, vagy szasszanida – reneszánsznak kell értelmeznünk, bizonyítja a madaras indák megjelenése egy 11. századi egyiptomi miniatűrán, alakok körül (21. kép).⁶⁰ Madarak nélküli, de optikai hatásában egészen közeli párhuzamot jelent az indákhoz (kanyargó indák végén egyenes gallyak) a kis Audenarde-i (Belgium) kereszttereklyetartó szára végeinek megoldása, niellós díszítéssel, mely udvari

⁵⁷ Az eredetileg a zágrábi székesegyházban őrzött ereklyetartó a Fidgor-gyűjteményen keresztül jutott a berlini Iparművészeti Múzeumba.

⁵⁸ A datálásra legutóbb:

⁵⁹ Ld. ókeresztény szarkofág központi aediculája, melyben az oráns alakot kétoldalt egy-egy fa kíséri, rajta 3, illetve 2 madárral. Panofsky 141. További példákat Deér említ a szent korona apostollemezeinek a párhuzamáról, ezeken az indák és a madarak többnyire függetlenek egymástól Deér 1966, 218–230. k.

⁶⁰ Töredékek Fustatból, Kairó, Iszlám Művészeti Múzeum, Ltsz. 13703. Paris 1998 27. kat.sz.

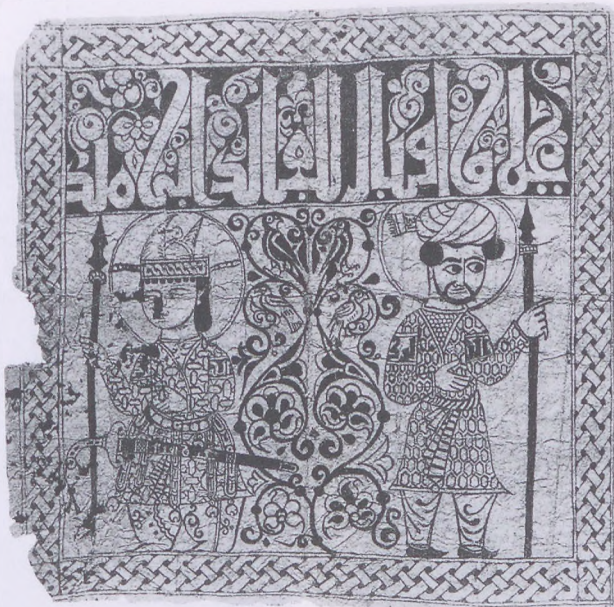
20. kép Kvirik kereszt, rekeszzománc a Hahuli-triptychonon
Fig. 20. Croix de Kvirik – sur le triptyque de Khakhoulí

megrendelés a 12. század elejéről (22. kép).⁶¹ A Monomachos-lemezeken az indák beágyazott zománctechnikája a főként a 12. századtól elterjedő rekeszeket is alkalmazó zománcos háttérrel szemben egy nyilvánvalóan megelőző stílusfokra utal. Mindezek alapján a 11. századi bizánci világi ötvösség nagyfokú pusztulása ellenére is megállapítható, hogy az alakok körüli indák a Monomachos-lemezek mintegy összekötő kapocsként szolgálnak a korábbi időszak és a 12. század indás háttérmegoldása között.

N. Oikonomides a táncosnők lábtartását is kifogásolja (7. pont). A hátracsapott láb motívumában egy sajátos tánc ábrázolását látja, amelynek csak keleti párhuzamait ismeri, így a samarrai freskókat a 8. század közepéről, illetve az innsbrucki Ortokida-tálat a 12. század közepéről (23. kép), amelynek mezopotámiai készítési helyét Oikonomides Báránynétól, illetve Grabartól átveszi. Ha csupán ezt a két ábrázolást is vesszük, lehetetlen figyelmen kívül hagyni szoros összefüggésüket Bizánccal. A samarrai freskók esetében az iszlám környezettől idegen, importművészetről van szó, ahol a perzsa és bizánci elemek keveredéséből létrejött abbaszida uralkodói reprezentáció egyik viszonylag korai emlékét láthatjuk.⁶² A technikája szerint csak bizánci tárgyaknak megfeleltethető innsbrucki tál pedig feltehetőleg exportmunka, hiszen az olvasható külső arab felirat összekeveri a ti-

⁶¹ Eine-Audenarde Szent Eligius templom keresztje a felirata szerint a konstantinápolyi Kekharitomené kolostorból származik, adományozója Mária porphyrogenetria, Anna Komnéné hűga (12. század eleje). Legutóbb: *Lafontaine-Dosogne* 1995, 186–187. 7 a–b kép.

⁶² *Fehérvári* 1987, 58–59.

21. kép Rajz két harccossal Fustatból (Kairo, Iszlám Művészeti Múzeum)
 Fig. 21. Dessin aux deux guerriers, trouvé à Fostat (Le Caire, Musée d'Art Islamique)

22. kép Eine-Audenarde, Szent Eligius templom (Belgium), sztaurothéka
 Staurothèque à Eine-Audenarde – église paroissiale St. Eloi (Belgique)

23. kép Ortokida-tál Innsbruck, Landesmuseum Ferdinandeum, részlet

Fig. 23. Le bowl Artuqide, détail, Innsbruck, Landesmuseum Ferdinandeum

24. kép Bizánci ezüstcsésze (Szentpétervár, Ermitázs), részlet

Fig. 24. Coupe d'argent, (St. Petersburg, Ermitage), détail.

tulusokat, s ezáltal az egy meghatározott uralkodóhoz kapcsolódás és a pontos datálás lehetősége megszűnik, a külső perzsa jellegű felirat pedig egy-két szón kívül jelenleg megfejthetetlen, tehát nyilván olyan helyen másolták, ahol nem volt ismert a nyelv.⁶³ Ezek a jellegzetességek az ábrázolt jelenetek bizánci párhuzamaival együtt mindenképp bizánci készítési területre vezetnek minket, kérdés csupán, hogy peremterületre-e, így Grúziára, ahogy S. Redford sugallja, vagy központi részekre-e, ahogy a bonyolult technikából következtethetünk. Minthogy átfogóbb világi ciklust tartalmazó bizánci fémedények inkább csak a 12. századból ismertek, így nem kell csodálkoznunk azon, hogy ilyen hátracsapott lábú táncosnő párhuzama a kisművészetekben először egy 12. századi bizánci (vagy bizantinizáló orosz) edényen fordul elő (Pétervár, Ermitázs) (24. kép). Azonban elég csak a 10–11. századi bizánci csontládák hátracsapott lábú puttóit tekintetbe venni, amelyek komolyabb jelenetek paródiáiként nagy közkedveltségnek örvendtek a bizánci udvari körökben, annak megállapításához, hogy a kérdéses időszakban ismert kellett, hogy legyen ez a táncforma.⁶⁴ Az egyetlen ismert bizánci illusztrált Királyok könyve kéziratban (Vat. Gr. 333, Fol 24r) a 11. század közepéről már megtalálhatjuk a hátrafelé magasra emelt lábú táncosnőt Dávid üdvözlésénél (25. kép), és az Oktateuchosz illusztrációk között is megjelennek párosával ugyane századból (pl. Vat. Gr. 747, fol 90v).⁶⁵ (26. kép) Tehát a hátrafelé emelt lábú táncosnő

⁶³ Redford 1990, 124. Innsbruck 1995

⁶⁴ V. ö. Goldschmidt–Weitzmann 1979, 25, 26a, 26g, 28e, 31b, 33a, 40a, b, 47e, 48b példák

⁶⁵ Vat. Gr. 333, Fol. 24r. Lassus 1973, 44. kép illetve a Zsoltároskönyvhöz: Vat. Gr. 747, fol 90v, Lassus 1973, 122. kép

25. kép

Dávidot üdvözlő táncosnők. Miniatúra a vatikáni Királyok-könyve, kéziratból (Vat. Gr. 333, Fol. 24r)

Fig. 25.

Danseuses devant David triomphant. Miniature dans le Livre des Rois de Vatican (Vat. Gr. 333, Fol. 24r)

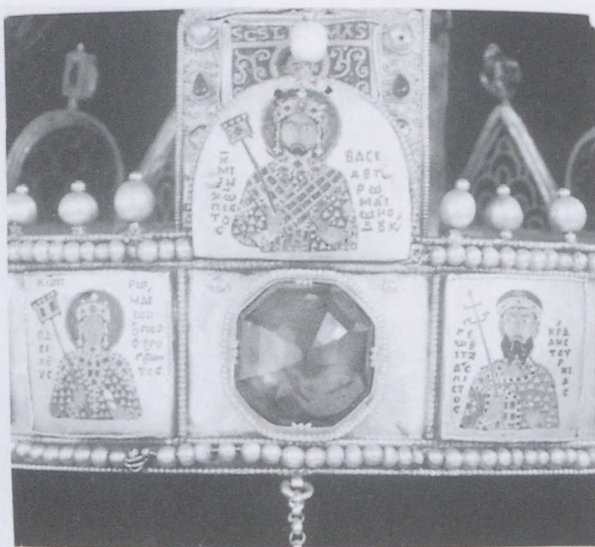

26. kép

Táncosnők – miniatúra egy octateuchosból (Vat. Gr. 747, Fol. 90v)

Fig. 26.

Danseuses – miniature dans un octateuch byzantin (Vat. Gr. 747, Fol. 90v)

27. kép A három uralkodó képe a magyar szent korona hátoldaláról
Fig. 27. La représentation des trois souverains sur la sainte couronne hongroise.

Bizáncban nem csupán jelen van a 11. században, de használata mégcsak nem is korlátozódik a világi szférára, s így nem szükséges A. Grabar nyomán R. Cormackkel az erotikus jellegre következtetni, ha a táncosnők nimbuszát nem is vennénk tekintetbe.⁶⁶

Mielőtt mélyebben behatolnánk a mű eszmei hátterének a megvitatásába, N. Oikonomides professzor kétségeit számbavéve és a válaszokat összegezve megállapíthatjuk, hogy a felhozott kifogások következtetéseinek az ellenkezőjét bizonyítják, mégpedig azt, hogy mivel az összes szokatlan, a kérdéses tanulmányban hapaxnak nevezett elem párhuzama ismert a közép-bizánci korból, így magától kiesik a hamisítás lehetősége, hiszen nem tételezhetünk fel a hamisítótól se nagyobb tudást, mint a 20. század végi szakembertől. A mű előkerülési körülményei minden szinten megfelelnek a régebbi kincsek megtalálási és múzeumba kerülési körülményeinek, sőt viszonylag „egyszerű” útjuk volt, hiszen a megtalálótól egyenesen a múzeumba kerültek egyetlen közvetítőn keresztül. Ami pedig a magyar nemzeti érzéseket illeti, bármelyik balkáni állam, különösen Bulgária, illetve Oroszország számára sokkal többet jelentett volna a korona birtoklása, mint Magyarországnak, hiszen nálunk teljesen hiányzott a bizánci kultúra, különösen Konstantinós Monomachos császár korának pozitív értékelése. Így Oikonomides professzor érvei minden szinten önmaga ellen fordulnak, amihez hozzájárul az, hogy nem lévén művészettörténész, mégcsak nem is vette magának a fáradságot, hogy tézise felállításakor eredetiben szemügyre vegye a Nemzeti Múzeumban több, mint 130 éve folyamatosan kiállított becses emléket. Mindezek ellenére ez a sikertelennek tekinthető próbálkozás sokat lendített a Monomachos-korona kutatásában. Szétrombolta ugyanis a tárgyat körülvevő aurát, amely megakadályozta, hogy bárki is kétségbe vonhassa a tárgye gyűttes császári műhelyben készült voltát. Végképp megdőlt tehát az az 1980-as évek elején megfogalmazott tétel, miszerint a bizánci

⁶⁶ Cormack 1992, 231–232. Közép-bizánci illusztrációkon nem különbözik lényegesen a prostituáltak öltözképe a szakrális jelenetek nőszereplőinek ruházatától.

28. kép VII (Dukász) Mihály és Alániai Mária képmása ezüst alapú rekeszzománc-lemez a Hahulitriptichonon (Tbiliszi, Grúz Szépművészeti Múzeum)
 Fig. 28. La représentation de Michel Doukas et de Marie d'Alanie Plaque en émail cloisonné sur fond d'argent. Triptyque de Khakhoulis. (Tbilissi, Musée des Beaux-Arts de Géorgie)

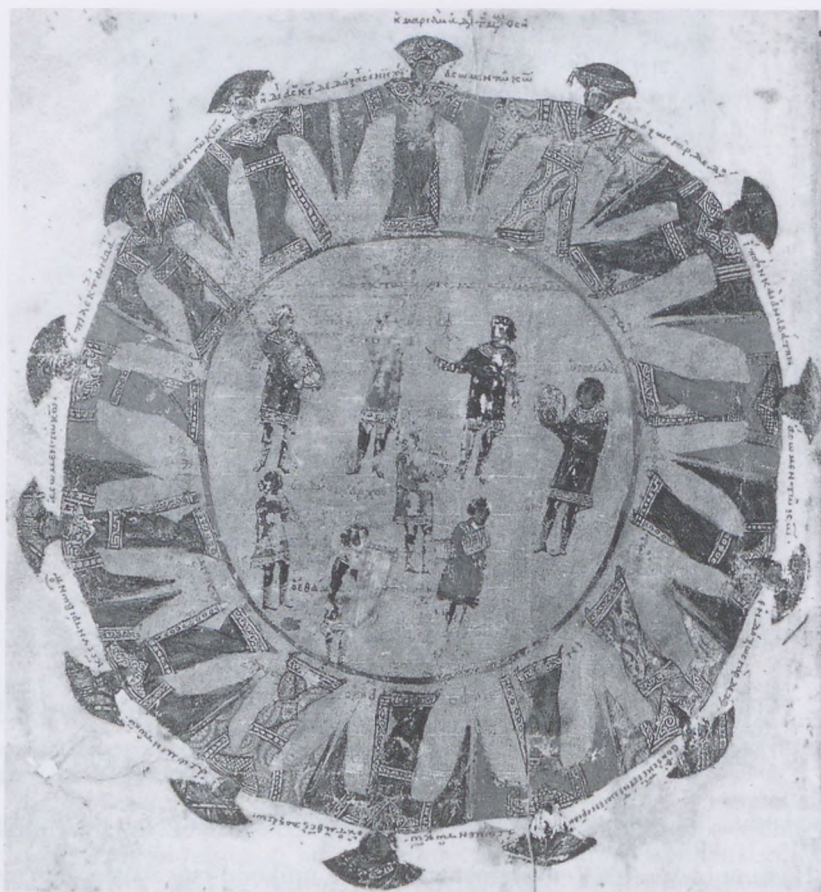
zománc kutatásában már új fejlemények nem várhatóak, csupán a részletek cizellálása.⁶⁷

Ha nem biztosan a Zeuxipposz-palotában működő császári zománcműhely terméke az együttes, akkor hol készült? Igaz-e az, hogy bárki készíthet koronát császári képmással, ahogy Oikonomides professzor sugallja, vagy az ábrázolt uralkodóknak mégis kellett, hogy valami közük legyen a tárgy megrendeléséhez? A mű szellemi háttére vizsgálatánál először ezekre a kérdésekre próbálunk meg választ találni, ha az előbb elmondottak alapján nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy az együttes, legalább a központi részeket illetően, teljesnek tekinthető. Az első kérdésre választ keresve leszögezhetjük, hogy a bizantinológia álláspontja szerint létezett császári ötvösműhely, amelynek alkotásai a 10–11. században nyomon követhetőek.⁶⁸ A Zeuxipposz-palotában működő műhely azonban a selyemszövésre volt szakosodva, más jellegű termékeiről nem tudunk. Ötvösműhelyekkel kapcsolatban egyedüli korabeli forrásunk, az Eparkhosz Könyve azt írja elő, hogy mind a műhely, mind az üzlet a konstantinápolyi főút (a „Meszé”) mellé kell, hogy települjön. Ez nem zárja ki a központi ötvösműhely meglétének a lehetőségét, de némileg megkérdőjelezi azt, hogy császári megrendeléseket kizárólag császári műhelyben teljesítettek volna.⁶⁹ Az uralkodói képmásokkal díszített, rendkívül kis

⁶⁷ Bruxelles 1982, 189., a kijelentés K. Wesseltől származik.

⁶⁸ Ebersolt 1923, Rudt de Collenberg 1971, 306. és passim, Wessel 1967, 17. Óvatosabb álláspontot képvisel A. Cutler, aki szerint az ezüst és aranytárgyakat a palota pénzverdéjében vagy az udvar által ellenőrzött műhelyekben készíthették. Cutler–Spieser 1996, 185.

⁶⁹ Ld. Wessel 1967, 17.

29. kép Dávid zenészei és Miriam táncosnői, Zsoltoárok Vat. Gr. 752 Fol. 449v
 Fig. 29. Les musiciens de David et les danseuses de Miriam. Psautier. Vat. Gr. 752. Fol. 449v.

számban fennmaradt zomáclemezek közül némelyek szintén e tétel ellen szólnak. Ha összehasonlítjuk a két, VII (Dukász) Mihály császárt ábrázoló zomáclemezt, az egyiket a magyar szent koronán (27. kép), a másikat a Hahuli-tripichonon (28. kép), szembetűnnek az utóbbi rajzbeli fogyatékoságai, technikai kivitelezésének a megszokottól eltérő volta, ami valószínűtlenné teszi, hogy azonos műhelyben készültek volna; a császári megrendelést mégis értelmese megkérdőjelezni ez utóbbi esetben sem. Ugyanerre utal a Monomachos-lemezek stíluspárhuzamaként fentebb említett három ovális medaillon uralkodónők képmásával a Hahuli-tripichonon. A Corpus Juris Civilis későantik törvénykönyvében az ékszerek készítését erősen szabályozó cikkelyek között érthetően szerepel az uralkodók kultuszához tartozó tárgyak idegenek általi készítésének a tilalma is.⁷⁰ Ha a szabályzat betartásával kapcsolatban némi kételyeink merülnének is fel, semmi okunk sincs

⁷⁰ Leo császár Leontiacusnak. „A magánszemélyek közül senkinek sem szabad (...) semmi olyat aranyból vagy gemmából csináltatni, ami a császárok kultuszához és ékszereihez tartozik, sem ezeket olyan színben és ékesítésekkel előállítani, mégha azokat a császári kegyelmességnek is óhajtaná mintegy ajándékként felajánlani. Kegyettségem ugyanis az ilyenfajta ajándékot nem óhajta

arra, hogy a mindenki által látható, uralkodói képmásokkal díszített korona esetében udvaron kívüli megrendelőt feltételezzünk.⁷¹ A birodalomhoz névleg hozzátartozó területek, Velence, Dél-Itália vagy Kijev azért nem jöhetnek készíttési helyként számításba, mivel ilyen esetben a helyi uralkodó ábrázolása elengedhetetlen lett volna, s nincs nyom arra, hogy a zománcgyűttes épp e tekintetben lenne hiányos.⁷² Egy másik – ezúttal arab – forrásadat szintén Konstantinos Monomachos-korába vezet minket. Az arab történeti irodalom sajátos műfaja, a „kincsirodalom” legkorábbi fennmaradt gyűjteményében, a „kitab-al-Hadaya wa al Tahuf”-ban több bizánci uralkodói ajándékról van szó. Ezek közül is kiemelkedik a Monomachos-korából, feltehetőleg az általa a fatimida kalifának és családjának ajándékozott nagyszámú ékszer, melyet ötven öszvér szállított, s melyek jelentős része zománcos készítésű volt.⁷³ A kalifának küldött ajándék csak egyike volt az új aranykor létrehozása gondolatától oly mértékben befolyásolt uralkodó mecénatúrájának, amely saját birodalmán kívül átfogta Nyugatot és a Közel-Keletet is.⁷⁴ Ezek ismeretében azt is feltételezhetjük, hogy az uralkodó egyes ajándékegyüttesek elkészítésére felfogadta a főváros ötvöseinek a jelentős részét, akik között nyilván idegen származásúak is voltak. A fennmaradt emlékek alapján az is elképzelhető, hogy ilyen esetben az írásbeliség kontrollja elég laza volt. Nagyon valószínű, hogy ilyen városi műhelyben hasonló alkalomból készültek a Monomachos-korona zománclemezei is.

Lezárva az autentikussággal kapcsolatos érvelést, a befejező részben szélesebb kontextusban is érdemes megvizsgálni a Monomachos-korona programját. Mit is ábrázolnak a zománclemezek? Mint kiderült az eddig elmondottakból, a méretek alapján nagyjából ép együttesnek tekintjük a hét zománcot, legfeljebb a széleken merülhet fel, hogy esetleg még további elemekkel kiegészíthető lenne. Ennek némiképp ellentmondani látszik az, hogy a táncosnók a jelenlegi összeállításban nehezen magyarázhatók. Nem is véletlen, hogy oly sok eltérő megoldás született ebből kifolyólag az együttes jelentésének a megfejtésére. Egy az egész együttesre kiterjedő, magától értetődő program híján minden interpretációnak az egyes részek önálló elemzéséből kell kiindulnia. Az első, igazán evidensnek tűnő, mivel történetileg hiteles rész maga a császári hármastábla portréja. Ezt találjuk az idézett Sinai kéziratban is, Aranyuszájú Szent János homiliáriumban (8. kép).⁷⁵ Kérdés akkor merül fel, ha tekintetbe vesszük, hogy másutt (a konstantinápolyi Hagia Sophia mozaikján, pénzeken) csak a császár és felesége jelenik meg,

és nem igényli, miként a királyi tisztelet sem óhajt magánszemélyektől ilyen felajánlást. Aki ezeketán valamit is e határozat tilalma ellenére mer cselekedni és a kegyelmességem számára felajánlott olyan ékszereket, amelyek tudvalevőleg királyi használatban vannak, aranyból és gemmákból gazdagon ellátva elkészített, 100 libra arany büntetést szenvedjen és főbenjáró büntetés alá vettessék.” Cod. Justinianus Lib XI, 11 (12) (Corpus Juris Civilis II. R. Krüger ed., Berlin 1880, 685).
Ld. Tóth 1994, 159. 29.

⁷¹ *Oikonomides* 1994, 254. a római Palazzo Veneziában őrzött elefántcsont ládikát említi meg egy uralkodópár ábrázolásával, amit a felirat szerint nekik ajánlott fel egy megnevezetlen házaspár. A tárgy mégis az udvar környezetében készülhetett, esetleg uralkodói esküvőre. *Oikonomides* szerint az uralkodó megrendelése csak császári műhelyben készülhetett.

⁷² Legalábbis erre utal az együttes szimmetriája és a lemezek kis méretcsökkenése. A magyar szent korona bizánci lemezei alapján ugyanezen okból kifolyólag még az is megkérdőjelezhető, hogy a Monomachos-lemezek eredetileg is exportra lettek volna szánva, mint azt R. Cormack feltételezi. *Cormack* 1992.

⁷³ *Qaddumi* 1996, § 82, 108–109.

⁷⁴ Konstantinos Monomachos császár mecénatúrájáról ld. *Mouriki* 1985.

⁷⁵ A kéziratot a császár ajándékának tekinti a Manganai Szent György kolostorba, a jogi akadémia székhelyére *Cutler-Speser* 1996, 332., *Rudt de Collenberg* ezzel szemben a miniaturán található „rendellenességek” miatt ezt a sinai monostorban tett utólagos, kommemoratív jellegű restaurálásnak tartja. *Rudt de Collenberg* 1971, 292–293. A ket vélemény eltérése, és az utóbbi valószínűtlensége is mutatja, hogy a szabályok és protokoll betartása ritkán volt erőssége a közép-bizánci uralkodói mecénatúrának.

Theodora nem. Nem véletlen, hogy a kézirat datálásával kapcsolatban egyesek egészen szűk időtartamot jelöltek meg, ugyanis 1042-ben csupán néhány hónapig állt fenn a császári hármás uralma, mivel Theodóra nem sokkal nővére esküvője után ismét teljesen kiszorult a hatalomból.⁷⁶ Az újabb irodalom mégis hajlamosabb visszatérni a hagyományos, tágabb időkerethez. A hármás képmás megjelenítésének ugyanis más oka is lehet, melyhez a miniatúrát keretező felirat nyújt támpontot, fényt vetve a császári reprezentáció egy sajátos elemére. Ebben a feliratban az uralkodók hármás száma a Szentháromságra utal, a császár pedig a Megváltó Pantokrátort képviseli.⁷⁷ A korszakban a számmisztika használata gyakori az uralkodókat dicsőítő költeményekben, így a kérdéses hármás például a babiloni tüzes kemencébe vetett ifjaknak is megfelel.⁷⁸ Ez a szimbolika a keresztény római (a.m. bizánci) birodalomban testet öltött ideális uralom, az új aranykor megvalósulásának a „látható jele” a kortársak szemében, legalábbis az uralkodót dicsőítő költemények szintjén. E gondolat köré érdemes csoportosítani a zománclemezek jelentésrétegeit.

Többször érintettük az uralkodókat és a táncosnőket körülvevő indák kérdését, elsősorban formai szempontból. Most érdemes megvizsgálni azokat tartalmi szempontból is, felhasználva H. Maguire kutatásait az indák eszmei háttérét képező kertépítési programmal kapcsolatban. Az indák paradicsomi, békeszimbólunként való használata kereszténység előtti gondolat, és a római Ara Pacis Augustea óta a császári reprezentáció alapeleme.⁷⁹ A közép-bizánci időszakban is természetesen továbbélt a gondolat. A makedón-dinasztia korábbi császárainál kevésbé harcias IX. Konstantin leginkább a béke megalapozójaként igyekezett mutatkozni. Ezt szolgálta a törvények kodifikálása és intézményes háttérének, a manganai Szent György monostorban elhelyezett jogi iskolának a megteremtése, s körülötte a semmiből egy kész kert telepítése. Ez a középkori kerttechnológia csúcsteljesítményeként fogható fel, amely a tárgyalt időszakban egyedül I. Baszileiosz hasonló vállalkozásával vethető össze, a későbbi császár javára.⁸⁰ E kertépítések számos magasztaló vers említette, melyek közül néhány az új Paradicsom-szimbolikát is kifejtette. A császári kert, mint új Éden gondolat már a 10. századi Joannes Geometretesnél megjelent.⁸¹ Psellos Nagy Konstantinhoz hasonló IX. Konstantinost az építkezésekben, de a 11. századi uralkodó felül is múlta ilyen téren jeles elődjét, mert a várost az Édenből származó folyóval is öntözi.⁸² A tavaszi, mindent életrekeltő nap a császárt megillető hasonlatok közül közhely-számba ment, így találkozunk vele Konstantinos Monomachos-szal kapcsolatban is, aki kertépítésével szintén legyőzte az évszakokat.⁸³ A kert az egész teremtett világnak felel meg, mivel hasonlíthatatlan szépséggel van felékesítve (a „kozmosz” szó kettős értelmének megfelelően).⁸⁴ Joannes Geometretesnél az egész kert legnagyobb ékessége maga a császár, és a parkban lévő teremtmények őt dicsérik, mintegy második teremtmőjüket. Az analógia további láncszemére csak a 12. szá-

⁷⁶ *Spatharakis* 1981, Kat.sz. 63, I. köt. 20. o.

⁷⁷ Az előző lapon a képen ábrázolt Aranyszájú Szent János Mátéval „együtt kér azok számára, akik itt lenn uralkodnak, derűs életet és a fentiekből való részesedést”. Az uralkodók megkoronázásának a jelenete körül pedig ezt olvashatjuk: „Ahogy egy vagy a Háromságból, Mindenható Megváltó; a Föld uralkodóinak tündöklő Háromságát; oldalmazd az igen hatalmas Monomachosz uralkodót, és a vérük által összekapcsolt párost, akik bíborban sarjadtak.” Hasonló hármás-szimbolika már Theophanesnél is felmerül ld. *Grabar* 1936.

⁷⁸ *Johannes Mauropus* költeménye, Krisztushoz való ima formájában *Migne P. G.* 120. 1046.

⁷⁹ *Zanker* 1990, 184–188.

⁸⁰ *Maguire* 1994, 183–184.

⁸¹ *Cramer* 1844, 277; *Maguire* 1994, 191.

⁸² *Psellos* 1980, 745, No. 5. id. *Maguire* 1994, 181.

⁸³ *Psellos* 1936, 14 (Milano 1936) idézi *Maguire* 1994, 34. j.

⁸⁴ A Manganai Szent György templom környezetéről, egy Monomachost dicsőítő költeményben *Sakkellion* 1892, 184–185.

zadból van adatunk. Ezek szerint a dicsért személy maga a Paradicsomkert, a kert flórája és faunája (így a madarak) pedig egyes erényeinek felelnek meg.⁸⁵ A ciprus vizuálisan is a Paradicsom-gondolat kísérője, az erénymegszemélyesítések melletti páros megjelenítés még egyszer aláhúzza az erények és az új Paradicsom teremtése között a spirituális irodalomban gyakran emlegetett kapcsolatot. Ezáltal válik különösen időszerűvé az indás háttér a Makedon-dinasztia időszakában, különösen Konstantinos Monomachos császár környezetében.

Mint már szó volt róla, a táncosnők szerepeltetése sok problémát okoz a program megfejtesében. A kendőt feje fölé lendítő női alak változatos kontextusban, különösen szimmetrikus elrendezésben, az antik művészet örökségeként rendkívül elterjedt volt, még a bizánci világon kívül is. Különböző nőalakok, köztük táncosnők szereplése császárok környezetében szintén antik eredetű diadalmotívum.⁸⁶ A közép-bizánci időkben az uralkodói reprezentáció meghatározó elvévé azonban a császár vallásosságának, isteni kiválasztottságának a bemutatása vált. Ennek megfelelően töltődött fel a vallásos elemekkel.⁸⁷ A koronán szereplő alakokat ezért többnyire a császári uralom őszövétségi előképeivel hozzák kapcsolatba, a Góliát legyőzése után, illetve a Szövetség ládájával Jeruzsálemba visszatérő Dávid előtt táncoló nőkre hivatkozva, esetleg arra a táncra, amelyet Mózes testvére, Mirjam vezetett a Vörös-tengeri átkelés után. E megfejtes két nehézsége nem ismeretlen a kutatók előtt: egyrészt az idézett analógiakon, melyek többnyire zoltárilusztrációként jelennek meg, a táncosnők feje körül nincs nimbusz, másrészt a bizánci művészet nagyon ritkán emel ki szakrális jelenetekből elemeket, különösen olyan esetben, amikor az a jelentés egyértelműségét befolyásolhatja. A táncosnők esetében ilyen utóbbi határesetet képez azonban az idézett Vat.Gr. 752-es Zoltároskönyv híres lapja, melyen Mirjam táncosnői Dávid zenészei körül táncolnak, mintegy összefoglalását adva a Zoltároskönyvnek és a hozzácsatolt Ódáknak. (29. kép) Ennélfogva ilyen elvonatkoztatás a Monomachos-táncosnők esetében sem lehetetlen, noha a feliratok hiánya itt még absztraktabbá teszi megjelenítésüket. Másrészt a bizánci táncosnők, szemben az erények megszemélyesítésével, se a szakrális, se a „profán” szférában nem viselnek nimbuszt, így önmagukban semmilyen értelmezést nem támasztanak alá. E nehézségeket próbálja kiküszöbölni a másik megoldás egy „profán” jelenet – udvari tánc – vagy lakomajelentből kiszakított szereplők feltételezésével (A. Grabar nyomán), amit az is alátámasztana, hogy legközelebbi bizánci formai analógiák is a „profán” művészet köréből származnak. Ez azonban az eddigi elemzések alapján kevésbé valószínű, mind az együttes, mind általában véve a közép-bizánci uralkodói reprezentáció általános jellege alapján, mely a politikai tartalmakat is vallási felhanggal közvetíti. A kutatás legújabb vonulata, mint szó volt róla, a császári Adventus-szertartáshoz (esetleg esküvőhöz) kapcsolja a táncosnők megjelenítését, s ezzel a két interpretáció szintézisére is lehetőség nyílik.⁸⁸ Végso soron mind az antik, mind az őszövétségi diadalmenetek természetes kiegészítője a táncosnő, illetve táncmulatság, a bizánci Adventusokon Mózesnek a vörös-tengeri átkelés fölötti győzelmi énekét idézték, amiből adódott Mózes és a császár egybevetése. A táncosnők és az erényalakok megkülönböztetésének az okára utalhat a Psellos által Monomachosról írt gyászbeszédben szereplő

⁸⁵ Theodoros Prodromosnak Alexios Komnenos császár unokája esküvőjére írott verse. „Ki látta már az erények kertjét. Jöjjön az ide, hadd lásson egyet! /Lásson egy ciprusfát, lássa az élet zsengejét, amint elvonulunk a híres völgyény előtt. *Maguire* 1997 idézi *Prodromos* 1974, 401. 1–24.

⁸⁶ Két, az uralkodói Adventus szertartásához kapcsolódó emlék alátámasztja ezt: egyik a Theodosius obeliszk talapzatán (Konstantinápoly) a császár előtt táncoló nők (390-es évek), a másik egy pixis Washingtonban, a városba bevonuló császárt üdvözlő táncosnő (1402–03-ból). *Graba* 1936 VIII. XI. t. jobbo. A mozgalmas alak, különösen a táncosnő ábrázolásának a problémája, mint a par excellence reneszánsz jelenség: *Warburg* 1995, 7–54.

⁸⁷ *Grabar* 1936, különösen IV. fejezet

⁸⁸ *Restle* 1994

Odüsszeia-idézet a Múzsák táncáról a mester körül, ha jelenleg ez még nem is erősíthető meg képi analógiák, vagy egyéb elemek (feliratok) hiánya folytán.⁸⁹

Szó volt eddig arról, hogy a megszemélyesített erényalakok kiválasztása nem mond ellen a császári ideáknak, ilyen párosításuk mégis eléggé szokatlan, hiszen egyik esetében sem beszélhetünk kardinális erényről.⁹⁰ Ha megvizsgáljuk a kortárs teológiai irodalmat, több fontos helyen találkozhatunk éppen ezzel a párosítással. Elias Ecdicos 11. századi szerzőnél több érdekes párhuzamot figyelhetünk meg a Monomachos-lemezek programjával kapcsolatban. Szerzőnk egyetlen ismert művében, az Anthologion gnomikonban az Alázat és az Igazság több esetben összekapcsolva, az erények közül kiemelt szerepben jelenik meg.⁹¹ Másrészt e műben Mózes nővérének, Miriámnak és társnőinek a tánca a Vörös-tengeri átkelés után az erények táncaként jelenik meg, a szenvedélyek legyőzése után.⁹² Ez a zománclemezeken külön bemutatott táncosnő- és erényalakok egyesítésére utal. A Paradicsomkert-tematika is jelen van szerzőnkénél, a gnosztikusra (azaz keresztény szóhasználatban az igazi szentre) vonatkoztatva, ahol a szőlőt az állatok (testi szenvedélyek) ellen fal védi, de a madarak (lelki szenvedélyek) ellen nem ad tökéletes védelmet.⁹³ Egyazon téma – jelen esetben a paradicsomi madaraknak – hol pozitív, hol negatív értelmezése jellegzetes eleme az udvari irodalomnak, ahogy ezt a bizánci irodalomból a korai idők óta ismerjük. Az Alázat és az Igazság összekapcsolása már a középbizánci idők legkedveltebb spirituális szerzőjénél, a 9. században görögre lefordított Szíriai Szent Izsáknál is megfigyelhető, márpedig éppen Mózesre és Dávidra vonatkoztatva.⁹⁴ A 10–11. században különösen jól megfigyelhető a császári udvar és egyes szentéletű (vagy annak tartott) aszkéta összefonódása, s így a spirituális szerzők témáinak párhuzamai az udvari művekkel nem kell, hogy meglepjen bennünket. Elias Ecdicos egyetlen biztos életrajzi adatát ismerjük, a rangját: az „ecdicos” általában a konstantinápolyi főtemplom, az Hagia Sophia papjának a címe, így az udvari retorika egyes fordulatai nyilván nem voltak ismeretlenek a számára.⁹⁵

Mindezek ismeretében bizonyos mértékben rekonstruálható az együttes programja, melyben mintegy uralkodói tükörben kristályosodnak ki a bizánci császári ideológia éppen Monomachos idején aktuális elemei. A császári hármas, a mennyei Háromság tökéletlen visszfénye új egyensúlyt és virágzást hoz az oikumenére, a „lakott földre”, ami maga a Birodalom. E földi hármas központi alakja új Konstantin is egyben, aki a tudomány és a művészet pártfogója, törvényhozó, a Paradicsom megteremtője a Földön: a Városban a kerttel a törvény és a

⁸⁹ „Most a Múzsák, mesteri kört alkotva a filozófia körül, mindjárt körbetáncolják azt... – Psellos 1995, Orat. Panegyricae. 5, 84, 85–87. ld. *Sideras* 1997, illetve ugyanez a 12. századból, Poitou Agnes érkezése kapcsán thesszaloniki Eustratios-nál, ld. *Maguire* 1997. Noha az utóbbi esetben esküvőről van szó, a Múzsák megjelenítése inkább funerális jellegű, mint már az Odüsszeiában XXIV, 60 is (Akhilleusz holtteste körüli siratásról van szó). A Múzsák megjelenítése rendkívül népszerű a római síremlékeken, s ennek az örökségként maradhatott fenn Bizáncban, de táncoló múzsák már az antikvitásban is inkább irodalmi témaként jelentek meg, mint a vizuális művészetek terén. Ld. *Cumont* 1942, 270.

⁹⁰ *Oikonomides* 1994, 252.

⁹¹ „Az irtalom és igazság az összes többi erényt megelőzi. Ezek pedig alázatot fakasztanak, majd ez megkülönböztetést, mivel, az Atyák szerint a megkülönböztetés az alázatból támad.” Ant. Gnom. I/7. „Vegyítsd egybe az egyszerűséget az önmegtartóztatással, egyesítsd az igazságot az alázattal, és így egy házban fogsz lakozni az igazságossággal, akinek asztalánál minden erény szívesen egybegyűlik.” I/45. „Vak az igazság alázat nélkül...” I/46. Elias Ecdicos. Anthologion Gnomikon. *Migne PG* 127, 1130B, 1137A. A szerzőről, aki Új Teológus Szent Simeon hatását mutatja, ld. *DS* Élie l'Ecdicos, ahol (II.) Elias krétai metropolitával (11. század vége) hozzák kapcsolatba.

⁹² Elias Ecdicos. Anth. Gnom. II/77

⁹³ Elias Ecdicos. Anth. Gnom. II/59

⁹⁴ *Isaac* 1871, 321. logos 63. „Az igazság ismerete az alázat által teszi tökéletessé azok szívét, akik megszerezték azt, miként Mózesét, Dávidét, Izaiását, Péterét és Pálét és a többi szentekét tette.”

⁹⁵ Ld. *ODB* „protecdicos” címszó.

tudomány székhelye körül, a mindennapos istentisztelet bevezetésével a főtemplomban, a spirituális központban, Jeruzsálemben a Szentsír-templom helyrehozatalával, és a Birodalom főbb szent helyeinek (az Áthosz-hegynek, Myrának, vagy Khiosznak és az itáliai Montecassinonak, stb.) a támogatásával. Ehhez a virágkorhoz a békét kellett megteremtenie, s a félelmetes külső és belső ellenfelek ellen egyaránt győzedelmes, bár nem hadvezér császár ezt az isteni kiválasztottságát erényeinek köszönheti, melyek közül a legjelentősebb a belső tiránia megfékezésében az alázat és az igazság. Az önmagán belül, a szenvedélyek tiranniája felett aratott győzelem biztosítja a fellázadó belső ellenfelek, és a külső barbárok feletti győzelmet, melyért megilleti a császárt, mint új Dávidot vagy még inkább mint új Mózeszt a győzelmi tánc. Minthogy mind tengeri, mind szárazföldi ellenfél ellen is győzedelmes volt Konstantinos Monomachos császár, így tetszőlegesen alkalmazhaták a Dávid-, illetve Mózes-képet, noha az utóbbira több adatunk van a korszakból: ezt használta Psellos az egyik császár, esetleg éppen Monomachos nevében írt, az udvar előtt tartott hagyományos császári nagybőjti homíliájában.⁹⁶ Ez a bizánci fejedelmi tükröknek megfelelő program különösen megfelel egy Adventus ceremónia gondolati tartalmának, amire Monomachos életében gyakran, 1042–43-ban háromszor is sor került, melyek közül az első éppen az esküvője volt.⁹⁷ Ilyen esetben a városi Prefektusnak kellett átnyújtania egy koronát, amelynek a költségeit később az uralkodó megtérítette. A lemezek női koronaként való rekonstrukciója sem mond ellen a fent vázolt tartalomnak.

E korona útja valamelyik nyugati uralkodóhoz, az elérni kívánt hatás, és az üzenet befogadásának a lehetőségei tisztázatlanok, annyi mindenestre megállapítható, hogy a táncosnőket Nyugaton is leginkább az Ószövetségből tudták magyarázni, mint győzelmi, illetve békeszimbólumokat, még az sem elképzelhetetlen, hogy a türannia legyőzésének a gondolata, amely központi jelentőségű a bizánci császári ideológiában, ismert lehetett részleteiben Nyugaton. Ennek megfelelően az 1040-es évek talán legjelentősebb politikai mozgalma, a III. Henrik által meghirdetett „pax in terra” elv, mely az anarchia felszámolásával egy egységes birodalmat kívánt létrehozni.⁹⁸ Ebben a gondolatkörben a türannia egyik fő megtestesítője lehetett a független magyar királyság, az Orseolo Péter által hűbérebe adott, Aba Sámuelről erővel meghódított ország, amely Itália mellett a fő akadály és ütközőpont volt a két birodalom között is. Erre irányult III. Henrik több hadjárata, András előtt és alatta, változó sikerrel, ahol a pápa is hiába próbálkozott békítéssel. Egy Bizánc-ellenes magyar hadjáratra is sor került, de mivel ennek dátuma kétséges (1049 vagy 1059), így kevésbé lehet alapozni rá, mégis érzékelteti hazánknak a két birodalommal szemben feszült helyzetét I. András idejében. Ha a korona tényleg Monomachos által 1049-ben III. Henriknek küldött ajándékok között szerepelt volna, akkor leginkább a „pax in terra” programra való reflexióként értelmezhetjük a bizánci uralkodó részéről, aki német-római kollégájához hasonló elvek alapján rendezte át birodalmát. Ha e tézisek közvetlenebb érvekkel való alátámasztására aligha akad lehetőség, mégis elgondolkoztató az, hogy a „Monomachos-korona” abban az országban került elő, amely a két birodalomtól való függetlenségét éppen I. András idején tudta megszilárdítani.

⁹⁶ Psellos 1985. Orat. minora 4. 15. A besenyők legyőzéséről ír, akiket a császár nemcsak legyőzött, de meg is szelídített. Ezt követően a Mózes-császár párhuzam értelmében beszél a Vörös-tengeri átkelésről és a természet újjászületését ecseteli, a különféle állatokat, így madarakat, illetve a növényzetet, például a virágokat említve. A természet tavasza és a lelkek tavasza közti hagyományos patrisztikus nagybőjti párhuzam itt egybekapcsolódik a győztes császár által teremtetett paradicsomi állapotokkal. Michael Attaleiates a későbbi császár, Nicephoros Botaneiates biográfiájában egy 1040-es években a besenyők ellen végrehajtott hadjáratán egy ügyes visszavonulását szintén a Vörös-tengeri átkeléshez hasonlítja (ld. Cullen 1995, 327.).

⁹⁷ A bizánci császártükrök műfajáról: Hunger 1978, 157–165. illetve Romano 1985, 299–315., az Adventus Monomachos idején, ld. McCormick 1986, 179–184, 188.

⁹⁸ LM, „Heinrich III.”

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDI 1934. *Alföldi, A.* Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Röm. Abt. 49 (1934)
- ANTONPOULOS 1993. *Antonopoulos, E.* Cortège royale: personnages allégoriques dans l'Anastasis de Dečani (görögül francia kivonattal) DHAE 17 (1993/94) 87–98.
- BANK 1978. *Bank, A.* Bizánci művészet a szovjet múzeumokban. Leningrád 1978.
- BÁRÁNY–OBERSCHALL 1937. *Bárányné-Oberschall M.*, Konstantinos Monomachos császár koronája (The Crown of the Emperor Constantine Monomachos) Archaeologia Hungariae XXII. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 1937.
- BÁRÁNY–OBERSCHALL 1961. *Bárány-Oberschall, Magda von.* Die Sankt Stephans Krone und die Insignien des Königreiches Ungarn. Wien-München 1961.
- BOCK 1867. *Bock, F.* Das Ungarische Nationalmuseum, Mitteilungen der K.u.K. Centralkommission. Wien 1867.
- BRUXELLES 1982. *J. Lafontaine-Dosogne* ed. Splendeur de Byzance (kiállításkatalógus). Bruxelles, Musées Royaux d'Art, 1982.
- CEREMONIARUM 1967. Constantin Porphyrogénète. Le livre de Cérémonies ed. A. Vogt, Paris 1967
- CORMACK 1992. *Cormack, R.* But is it art? in: Shephard, J.–Franklin, S. Byzantine Diplomacy. London 1992. 219–236.
- CRAMER 1841. *Cramer, J. A.* Anecdota graeca e codd. manuscriptis bibliothecae regiae parisiensis. IV. Oxford 1844.
- CUMONT 1942. *Cumont, F.* Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris 1942 (2. kiad.: 1966)
- CUTLER 1984. *Cutler, A.* The Aristocratic Psalters in Byzantium. Bibliothèque des Cahiers Archéologiques, 13. Paris 1984.
- CUTLER 1995. *Cutler, A.* Sacred and Profane: The locus of the political in Middle Byzantine Art. in: Jacobini, A. – Zanini, E. Arte Profana e Arte Sacra a Bisanzio. Roma 1995. 315–338.o.
- CUTLER–SPIESER 1996. *Cutler, A. – Spieser, J. M.*, Byzance médiévale 700–1204 Univers des formes, Paris 1996.
- DAPHNOPATES 1978, ed. *Darrouzès, J. – Westerink, L. G.* Théodore Daphnopates, Correspondance. Paris 1978.
- DEÉR 1955. *Deér, J.* Mittelalterliche Frauenkronen in Ost und West in: Schramm, P.E. Herrschaftszeichen und Staatssymbolik II. Stuttgart 1955.
- DEÉR 1966. *Deér, J.* Die Heilige Krone Ungarns. Wien 1966.
- DÖLGER 1953. *Dölger, F.* Die Entwicklung der byzantinischen Kaisertitulatur und die Datierung von Kaiserdarstellungen in der byzantinischen Kleinkunst. in: Byzanz und der europäische Staatenwelt. Ettal 1953. 136–151.
- DROSSOYIANNI 1982. *Drossoyianni P.* A pair of Byzantine Crowns. JÖB 32/3 1982, 532.
- DS, Dictionnaire de Spiritualité
- DUJCEV 1970. *Dujcev, I.* The Book of the Eparch, London 1970.
- EBERSOLT 1917. *Ebersolt, J.* Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantine. Paris 1917
- EBERSOLT 1923. *Ebersolt, J.* Les arts somptuaires de Byzance. Paris, 1923.
- ÉRDY 1861. *Érdy J.* Nyitra Ivánka területén 1860 és 1861. évben kizántott byzanti zománcok, a XI. századból, ArchKözl III. 1861, 65–78.
- FEHÉRVÁRY 1987. *Fehérváry G.* Az iszlám művészet története. Budapest 1987.
- FIALA 1995. *Fiala, A.* Kontakt der Slowakei mit Byzanz im früheren Mittelalter im Lichte der Münzfunde. in: Mitteldonauegebiet und Südosteuropa im frühen Mittelalter, Kolloquium Bratislava 1995, 47–56.
- FRANCOVICH 1964. *Francoyich, G* de. Il concetto della regalità nell'arte sassanide e l'interpretazione di due opere d'arte bizantine del periodo della dinastia macedone: la cassetta eburnea di Troyes e la corona di Constantino Monomaco di Budapest, Arte Lombarda 9 (1964).
- GEDAI 1969. *Gedai, I.* Fremde Münze im Karpatenbecken aus dem 11–13. Jahrhundert. ActaArchHung. 21 (1969).
- GOLDSCHMIDT–WEITZMANN 1930. *Goldschmidt, A.–Weitzmann, K.* Byzantinische Elfenbeinskulpturen, I. Kästen, Berlin 1930 (reprint 1979).
- GOULLOU 1996. *Gouillou, A.* Recueil des inscriptions grecs d'Italie, Collection de l'École Française de Rome, 222, Roma 1996.
- GRABAR 1936. *Grabar, A.* L'empereur dans l'art byzantin: Recherches sur l'art officiel de l'empire de l'Orient. Paris 1936. Reprint, London 1971.
- GRABAR 1968. *Grabar, A.* "Le succès des arts orientaux à la cour byzantine sous les Macédoniens." Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst, N.F.II., (1951), reprint in: u.ő: "L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen-Age" Paris 1968, 265–290. o.
- GRABAR–MANOUSSACAS 1979. *Grabar, A.–Manoussacas, M.I.* L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid. Venice 1979
- HADERMANN–MISGUICH 1975. *Hadermann–Misguich, L.* Kurbinovo. I–II. k. Bruxelles 1975.

- HAMANN-MACLEAN-HALLENSLEBEN 1963. *Hamann-Maclean, R. – Hallensleben, H.* Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert. I–II k., Giessen 1963.
- HOLCIK 1984. *Holčík, S.* Byzantské emaily z Ivanky pri Nitre. ARS 1/1984. 33–50.
- HUNGER 1978. *Hunger, H.* Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I, München 1978.
- HUNGER 1988. *Hunger, H.* Die Exarchenlisten des Patriarchen Kallistos I. im Patriarchatsregister von Konstantinopel. in KAΘΗΓΗΤΡΙΑ Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday, Porphyrogenitus 1988.
- INNSBRUCK 1995. Die Artuquiden-Schale im Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum Innsbruck T. Steppan ed. München 1995.
- IPOLYI 1886. *Ipolyi A.* A magyar szent korona. Budapest 1886.
- ISAAK 1871. *Isaak o Syros*, Ta erga. ed. Callinikos Pantokratoros 1871 (reed. Rigoupoulou 1989).
- JERPHANION 1930. *Jerphanion, G. de*, Le Thorakion, caractéristique iconographique du 11ème siècle. in Mélanges Ch. Diehl, Paris 1930, 71–79.
- KÁDÁR 1964. *Kádár Z.* Quelques observations sur la couronne de l'empereur Constantin Monomaque. Fol Arch 16 (1964), 113–124.
- KÁDÁR 1987. *Kádár Z.* Bizánci művészet. Budapest 1987.
- KÁDÁR 1994. *Kádár Z.* ΜΙΜΗΣΙΣ del Christo Re: I simboli delle virtù sulla corona di Costantino IX Monomaco in aspetto dei testi biblici. AASzeg Szeged XXVI, 1994. 77–83.
- KALAVREZOU–TRAHOULIA–SABAR 1993. *Kalavrezou, I – Trahoulia, N – Sabar, S.* Critique of the emperor in the Vatican Psalter gr. 752 DOP 47 (1953). 195–219.
- KERSTEN 1994. *Kersten, O.* Correctiunculae zu Auslandschreiben byzantiner Kaiser des 11. Jahrhunderts. Aachener Kunstblätter 60 (1994) 143–162.
- KHUSHKIVADSE 1981. *Khushkivadse, L.* Gruzinskie emal'i. Tbilisi 1981.
- KHUSHKIVADSE 1984. *Khushkivadse, L.* Medieval Cloisonné Enamels at Georgian State Museum of Fine Arts. Tbilisi 1984.
- KMOSKÓ 1997. *Kmoskó M.* Mohamedán írók a steppe népeiről. I/1 Földrajzi irodalom. (Szerk. Zimonyi L.) Budapest 1997.
- KMTL. (Kristó Gy. szerk.) Korai Magyar Történeti Lexikon, Budapest 1994.
- KONDAKOV 1892. *Kondakov, N. P.* Geschichte der Denkmäler der byzantinischen Zellenemails. Frankfurt 1892.
- LAFONTAINE–DOSOGNE 1995. *Lafontaine–Dosogne, J.* L'influence artistique byzantine dans la région Meuse-Rhin du VIIIe au début du XIIIe siècle in Byzantine East, Latin West. Art-historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann, H. Kessler, D. Mouriki et al. ed. Princeton 1995.
- LINAS 1868a. *Linas, Ch. de.* Histoire du travail à l'exposition universelle de 1867. Paris 1868.
- LM: Lexikon des Mittelalters
- MAGUIRE 1994. *Maguire, H.* Imperial Gardens and the Rhetoric of Renewal. in: Magdalino, P. New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th Centuries, Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies. Aldershot 1994. 181–197.
- MAGUIRE 1997. *Maguire, H.* Davidic Virtue: The Crown of Constantine Monomachos and its Images. Jewish Art 23 (1997) (megjelenés alatt)
- MARTIN 1954. *Martin, J.* The illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus. Princeton 1954.
- MATTHEWS 1993. *Matthews, T. F.* The Clash of Gods. A Reinterpretation of Early Christian Art. Princeton 1993.
- MATTHEWS 1998. *Matthews, T. F.* Byzantium. New York 1998
- MCCORMICK 1986. *McCormick, M.* The Eternal Victory, Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West, Cambridge 1986.
- MIGNE P.G. *Migne, J. P.* Patrologiae cursus completus, Series Graeca
- MIHALIK 1963. *Mihalik S.* Problematik der Rekonstruktion der Monomachos Krone, ActaHAHung 9. (1963) 199–243.
- MOURIKI 1985. *Mouriki, D.* Ta pséphédota tés Neas Monés tou Khiou, I–II. vol., Athens 1985 (angol változat: The Mosaics of Nea Moné on Chios)
- NEW YORK 1997. [Evans, H. C. – Wixom, W. D.] The Glory of Byzantium. The Metropolitan Museum of Art. New York 1997.
- OIKONOMIDES 1977. *Oikonomides, N.* John VII Palaeologus and the Ivory Pyxis at Dumbarton Oaks. DOP 31. (1977) 329–337.
- OIKONOMIDES 1994. *Oikonomides, N.* La couronne dite de Constantin Monomaque. Travaux et Mémoires 12 (1994) 241–266.
- ODB 1991. The Oxford Dictionary of Byzantium, 3 köt., New York – Oxford, 1991.
- ONDRUCH 1964. *Ondruch, V.* Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku. Bratislava 1964.
- PANOFKY 1964. *Panofsky, E.* Tomb sculpture, New York. é.n.
- PARIS 1931. Exposition internationale d'art byzantin, 28 Mai – 9 Juillet, Musée des arts décoratifs. Paris 1931.
- PRODROMOS 1974. ed. W. Hörandner, Theodoros Prodromos, historische Gedichte. Wien, 1974
- PSellos 1926/28. *Michel Psellos*, Chronographie, ed. Renaud, E. Paris 1926–28
- PSellos 1936. *Michael Psellos*, Scripta minora, ed. E. Kurtz. I (Milan, 1936)
- PSellos 1980. ed. P. Gautier, in Sicularum Gymnasium 33. (1980)
- PSellos 1985. ed. A. R. Littlewood, Michealis Pselli Oratoria Minora Leipzig 1985.

- PSELLOS 1995, ed. G. T. Dennis, Michael Psellus. *Orationes panegyricae*, Stuttgart – Leipzig, 1995.
- PSEUDO-KODINOS 1966. Pseudo-Kodinos, *Traité des Offices*, ed. Verpeaux, J. Paris CNRS 1966.
- QADDUMI 1996, *Qaddumi, G. H.* Book of Gifts and Rarities, Transl., Annot. and Comment. of the 'kitab al-Hadaya wa al Tahuf', Cambridge, Mass., 1996.
- REDFORD 1990. *Redford, S.* How Islamic is it? The Innsbruck Plate and its Setting. *Muqarnas* 7 (1990) 119–135.
- RESTLE 1994. *Restle, M.* Hofkunst – höfische Kunst Konstantinopels in der mittelbyzantinischen Zeit in: Lauer, R. – Mayer, H. G. *Höfische Kultur in Südosteuropa*. Göttingen 1994.
- ROMANO 1985. Romano, R. *Retorica e cultura a Bisanzio: due Fürstenspiegel a confronto*, "Vichiana" 14, 1985, 299–316.
- RUDE DE COLLEBERG, 1971/72. *Rude de Collenberg, W. H.* Le Thorakion. *Recherches iconographiques*. *MEFR* 83 (1971–72).
- RYBAKOV 1971. *Rybakov, B. A.* Russian Applied Art of Tenth – Thirteenth Centuries. Leningrad 1971.
- SAKELLION 1892. *Katalogos ton heirographon tes Ethnikés Bibliothékés tés Elládos* (Athén, 1892)
- SIDERAS 1997. *Sideras, A.* Eine unedierte byzantinische Totenkloge. *JÖB* 47. (1997) 111–167.
- SPATHARAKIS 1981. *Spatharakis, I.* Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453, 2 k. Leiden 1981.
- STROMBERG 1988. *Stromberg, C.* Technical Study of Three Cloisonné Enamels from the Botkin Collection. *JWAG*. 46 (1988). 25–36.
- SZABÓ 1983. *Szabó J. Gy.* A keleti kereszténység egyik ismertetőjegye temetkezéseinkben. *JPMÉ* 28 (1983) 83–97.
- TÓTH 1994. *Tóth E.* Késő római sír Tihanyból. *FolArch* 43. 1994.
- TREITINGER 1956. *Treitinger, O.* Die oströmische Kaiser- und Reichsidee; Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken, együttes kiadásuk: Darmstadt 1956.
- WARBURG 1995. *MNHMOΣYNH*, Aby M. Warburg válogatott tanulmányai. Budapest 1995.
- WESSEL 1967. *Wessel, K.* Die byzantinische Emailkunst. Recklinghausen 1967.
- WIEN 1998. *Schätze der Kalifen. Islamische Kunst zur Fatimidenzeit*. Kiáll. katalógus Kunsthistorisches Museum, Wien, 1998.
- WROTH 1908. *Wroth, W.* Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. Vol. II. London 1908.
- ZACOS-VEGLERY 1971. *Zacos, G. – Veglery, A.* Byzantine Lead Seals, Basel 1971. I. kötet
- ZANKER 1990. *Zanker, P.* Augustus und die Macht der Bilder, München 1990.

A PROPOS DE CERTAINES INTERPRETATIONS NOUVELLES DE LA "COURONNE DE MONOMAQUE".

Le Musée national hongrois possède depuis plus de 130 ans un chef d'oeuvre de l'émaillerie byzantine: un ensemble de sept et deux plaques d'émail cloisonné sur or. Les sept plaques ayant une forme longitudinale et arrondie en-haut portent les représentations de l'empereur byzantin Constantin IX. Monomaque, de sa femme Zoé, de sa belle-soeur Théodora, ainsi que de denseuses et de personifications de vertus, leurs dimensions diminuant de la plaque de l'empereur jusqu'aux vertus. Le même ensemble contient en outre deux émaux ronds représentant deux apôtres, St. Pierre et St. André, les deux pris d'un autre ensemble comme la différence de technique, de style, et de leur manière d'attachement à quatre trous en témoignent. Les sept plaques oblongues ont une bande soudée au dos et transpercée de petits trous, faite pour attacher les plaques probablement à une étoffe.

Ayant été reconstruit comme une couronne par F. Bock peu après sa découverte en 1860 à Nyitraivánka (dans l'actuelle Slovaquie), l'ensemble sert de point de repère dans la recherche des émaux byzantins et de la représentation impériale byzantine en général. On tient habituellement pour le destinataire de l'oeuvre le roi de la Hongrie contemporain de la triade impériale représentée, André Ier qui était lié de liens multiples à l'Est de l'Europe, principalement à la Russie. L'ensemble a reçu un traité monographique de la part de M. Bárány-Oberschall avec la contribution de Gy. Moravcsik sur les inscriptions et avec les résultats des analyses de métal, dont la plupart des thèses sont restés en vigueur jusqu'à nos jours. La question principale du point de vue du contenu reste toujours le caractère sacré ou séculaire du programme, vu la complexité de celui-ci.

La question primordiale de l'authenticité de l'oeuvre ne s'est posée jusqu'ici qu'en rapport avec la plaque d'une danseuse conservée à Londres. Partant des fautes nombreuses dans les inscriptions, l'historien grec N. Oikonomides a récemment entrepris une critique fondamentale de l'ensemble («La couronne dite de Constantin Monomaque», in: Travaux et Mémoires 1994), en niant d'abord la possibilité d'une commande directe de l'oeuvre par les souverains représentés, arrivant ensuite jusqu'à la mise en cause de l'authenticité des plaques d'émail. Pour cela, le professeur grec exprime ses doutes concernant les circonstances de la trouvaille, puis construit un réseau d'hypothèses selon lesquelles la plupart des caractéristiques de l'ensemble auraient pu être tirés de quelques quatre ou cinq «prototypes» qui pouvaient être connus d'un présumé faussaire en 1860. Les autres caractéristiques seraient souvent des «hapax» qui ne font qu'augmenter les doutes du professeur grec. Le présent article se propose de répondre à ces objections selon les huit points principaux de N. Oikonomides, tout en laissant en dehors l'évidence qu'on peut tirer de l'examen de l'oeuvre, et de la comparaison avec de «vrais» faux du 19ème siècle.

Au début, voyons quelques données sur la trouvaille. Ce n'est pas un simple paysan, mais un noble du lieu qui a trouvé les objets, et il les a envoyés à Pest toutes les fois à travers T. Markovits, un commerçant local. Huszár est loué dans les premiers annonces de la trouvaille pour ne demander que le prix du métal. Huszár et sa femme étant morts sans descendants directs en 1869, Markovits,

mené par un bon sens de commerçant, vend à un prix élevé en 1870 les restes qu'il devait avoir retenu ou reçu de la trouvaille. Se trouvant près de Nyitra (Nitra, en Slovaquie), un centre de premier ordre, siège du «dux», la seconde personne au XIème siècle, la site pourrait avoir eu une importance particulière dans les nombreuses guerres intérieures et extérieures à cette époque, comme p. ex. en 1074, où le roi germanique Henri IV. et son beau-frère Salomon, l'ex-roi de la Hongrie, ont fait ensemble le siège de la forteresse de Nyitra, en vain. A Nyitraivánka et 20 km de là, on a trouvé des coins de Monomaque ensemble avec un autre coin. Ainsi la couronne de Monomaque pourrait plutôt être un présent envoyé en cadeau à l'empereur Henri III en 1049, qu'un cadeau destiné au roi André de Hongrie, père de Salomon. Cette seconde hypothèse plus traditionnelle n'est pas à exclure, elle non plus.

La reconstitution de la couronne, traitée assez sommairement par Oikonomides, vaut pourtant la peine de s'y attarder un peu: des couronnes semblables ne sont trouvées qu'à la fin du siècle dernier dans la région de Kiev, donc quelques 30-40 ans après cette couronne, aux particularités techniques communes avec la couronne de Monomaque que la plaque de Londres avec la danseuse n'a pas! Dans la Chronique de Skylitzès à Madrid, les couronnes sur les représentations de Théodora, la femme du dernier empereur iconoclaste Théophile ont une similitude étonnante avec la reconstitution possible de la couronne de Monomaque: des plaques diminuant vers les côtés, entourées de perles et attachées sur un support cylindrique d'étoffe foncée.

Quant aux irrégularités dans les inscriptions, on peut trouver des parallèles aux plus significatives d'entre eux, c-à-d. aux fautes dans les noms. La faute d'accent dans le nom de Constantin a des parallèles sur la liste des exarques du patriarche de Constantinople Calliste Ier (XIVème siècle), celle dans le nom de Zoé sur une staurothèque à Venise du XIIème siècle, et la marque d'abréviation inconsequente au début du nom de Constantin correspond à celle trouvée sur le cadre en argent d'une icône de la Vierge à la Galerie Tretiakov, dans le nom de Constantin Acropolites. Bien que plus tardives, ces exemples proviennent de la cour, de l'aristocratie ou de l'entourage du patriarche, donc les fautes analogues dans les inscriptions de la „couronne de Monomaque” ne suffisent même pas à soutenir une provenance provinciale pour l'ensemble.

En ce qui concerne les titres (Oikonomides): l'utilisation du titre «autokrator» sans «basileus» n'est pas si singulière comme on pourrait y conclure à partir des documents officiels comme les chartes, etc. Il faut seulement citer les inscriptions sur les monnaies de Michel V et VI. et même un bulle de Monomaque où on a le nom de l'empereur suivi du titre AYT. Les inscriptions sur les murs de Constantinople ont aussi cette forme, dans la littérature également on trouve souvent la forme simple du titre: autokrator, comme p. ex. dans le Livre des cérémonies de Constantin VII le Porphyrogénète, ou chez Michel Psellos, pour ne citer que les plus éminents d'entre les auteurs de l'époque. Ainsi nous devons plutôt revoir nos concepts sur les degrés d'officialité des pièces d'orfèvrerie que de rejeter comme faux ces témoins précieux de l'art impérial byzantin.

La question des insignes du pouvoir représentés sur les plaques (Oikonomides, point 2 et 3) nous mène dans la direction tracée par celle des inscriptions. Les problèmes concernant les couronnes représentées sur les plaques (point 2) sont délicats puisque d'une part elles n'ont pas les particularités (la croix en haut, au milieu) que le professeur grec croit y voir, d'autre part on a beaucoup de parallèles pour les finiales en forme de petits triangles, considérées comme trop singulières par le professeur grec, ainsi sur le fameux portrait de Marie d'Alanie dans Coislin 79 (un peu effacé), ou sur l'icône de la Crucifixion à Sinai, etc. Loin d'être si singuliers, les katatheistae ou pendeloques courbés suivant la forme de la chevelure se trouvent – entre autres – sur les miniatures du XIe siècle: sur le por-

trait de Marie d'Alanie, ou sur certaines représentations dans le Psautier Vat. gr. 752. Ils sont tracés ou bien dans la chevelure, ou bien en dehors de celle-ci mais suivant ses contours, la courbure pourtant est bien marquée. L'autre problème est celui des «thorakia» portés symétriquement par les impératrices. Ici aussi, on a un bon nombre de parallèles contrairement à l'assertion du professeur grec, comme p. ex. les cinq filles de l'empereur Théophile dans la Chronique de Skylitzès à Madrid ou la représentation des Reines des Jours et des Heures dans Paris BN, Coislin Gr. 239. Quant à la manche double sur un seul côté du vêtement des impératrices, elles sont loin d'être un hapax, se trouvant déjà sur le triple portrait du Sinai, et les manches faites de la même matière que la tunique se retrouvent sur trois émaux ovales du triptyque de Khakhouli, à une iconographie très singulière avec la représentation d'impératrices.

La choix des vertus personnifiées, de la vérité et de l'humilité n'exige pas une explication détaillée puisqu'il s'agit de vertus en rapport avec l'image idéale proposée aux empereurs, celui de David entre autres, qu'on trouve dans les «miroirs des princes», etc. La question de ces vertus était très actuelle au milieu du XIe siècle comme le programme du Psautier Vatic. Gr. 752 le prouve.

Le décor végétal et aux oiseaux du fond des plaques n'est pas si singulier non plus. Outre son analogie frappante sur un fragment d'un manuscrit de l'époque des Fatimides trouvé à Fostat, ce motif de rinceaux peut bien être situé dans l'évolution générale de l'émail, se rapprochant du fond de la croix de Kvirik (sur le triptyque de Chachuli) et du décor d'un petit staurothèque à Eine (en Belgique). La technique sans cloisons de ces rinceaux est le prédécesseur du décor végétal émaillé aux cloisons des fonds des XII-XIIIe siècles, comme on le trouve sur le plat d'Innsbruck. Les oiseaux se retrouvent sur plusieurs émaux du Pala d'Oro du XI-XIIe siècles, et ceux dans des cyprès ont leur analogie sur le triptyque en ivoire de Harbaville (Louvre).

Pour le mouvement violemment angulaire de la jambe levée des danseuses, outre leur analogies dans l'art musulmane, comme leur représentation sur les fresques de Samarra ou sur le plat Artouqide d'Innsbruck, tous les deux en rapport étroit avec l'art byzantin, sinon des oeuvres d'artistes byzantins, on trouve des analogies dans l'art contemporain byzantin aussi: sur des miniatures byzantines du XIe siècle comme dans le Livre des Rois Vat. Gr. 333 ou dans le Psautier Vat. Gr. 747. Un exemple un peu plus tardif, une danseuse sur une tasse en argent du XIIe siècle au Musée de l'Ermitage doit être signalé pour compléter ce tableau. La présence de ces danseuses ensemble avec des empereurs a été interprétée de beaucoup de façons. Survivances triomphales de l'Antiquité au début, comme la base de l'obélisque de Théodose l'indique, elles ont pris des connotations religieuses provenant des scènes de triomphe analogues de l'Ancient Testament (ceux de David et de Moïse), et ainsi ont-elles été léguées à l'époque des Macédoniens. Elles sont des indices probables d'une cérémonie de rentrée (l'Adventus) comme les recherches récentes paraissent l'indiquer (Restle) qui, elle aussi, avait un caractère mi-séculaire, mi-religieux auquel on pourrait appliquer le terme de «politique» (Cutler).

Donc les hapax et les «fautes» signalés par le professeur Oikonomides étaient bien présents à l'époque et même dans l'entourage de la cour, mais les analogies ne pouvaient pas être connus au siècle dernier. Pourtant, même si l'hypothèse du professeur grec concernant un faussaire présumé s'est avéré insoutenable, l'apport en est très important en détruisant l'«aire» entourant la couronne de Monomaque qui a considérablement bloqué la recherche. On doit de nouveau poser la question des ateliers impériaux et de la fabrication des émaux en général.

La seconde partie de l'étude s'occupe de l'interprétation du programme de la couronne de Monomaque, où l'on peut admettre que la série des émaux est plus ou moins complète, vu leur symétrie et diminution graduelle de leur hauteur.

Cette interprétation est basée sur les inscriptions accompagnant les portraits du même triade dans le manuscrit de Sinai, où – à cause de leur nombre – ils ont été mis en rapport avec la Sainte Trinité, indiquant peut-être un nouvel âge d'or. Cet âge d'or, le nouveau Éden s'est incarné symboliquement dans le jardin que l'empereur Constantin Monomaque a fait établir autour de St. George des Manganes comme les travaux récents de Prof. H. Maguire l'ont démontré. Pour pouvoir établir la paix universelle, l'empereur doit triompher des tyrannies extérieure et intérieure, grâce surtout à ses vertus de Vérité et d'Humilité comme un nouveau David ou encore plus comme un nouveau Moïse. Ces éléments sont présents dans les poèmes en l'honneur de l'empereur ou dans un sermon quadrigésimale écrit par Psellos, prononcé éventuellement par l'empereur Monomaque. Inconnu par ailleurs dans l'art, le choix de ces deux vertus se rapproche de la littérature spirituelle représentative de l'époque, chez des auteurs comme Isaac le Syrien, traduit en grec au IXe siècle ou chez Élie l'Ecdicos, un auteur spirituel peu connu du XIe siècle. La protection de saints ou d'ascètes contemporains était toujours le privilège des empereurs de Byzance, surtout aux X–XIe siècles, ainsi les analogies signalées avec la littérature spirituelle ne doivent nullement nous surprendre.

Comme cette étude a essayé de prouver encore une fois, la «couronne de Monomaque» est un des objets les plus complexes en rapport avec la représentation impériale byzantine, et elle va sûrement inspirer encore de nombreux travaux comme une pièce authentique de l'époque de la fin de la dynastie des Macédoniens.

Etele Kiss

A MAGYARORSZÁGI FALUSI TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK FELTÁRÁSÁNAK ÚJABB EREDMÉNYEI*

RITOÓK Ágnes

A templom körüli temetők kutatása – és különösen az eredmények közlése – középkori régészetünk mostohán kezelt területe¹, annak ellenére, hogy számos feltárás folyt az elmúlt másfél évtizedben különböző középkori templomokban és környékükön. E temetők „szerencsétlensége” éppen az, hogy templom körüliek, így a kutatás elsősorban az épületre korlátozódik. Az építéstörténeti korszakok meghatározása az alaprajz, falszövetvizsgálatok, egyes építészeti tagozatok és az írott források elemzése alapján történik. A sírok gyakran perdöntő leleteit a temetőfeltárás hiányában az ásatók nem vehetik figyelembe². Az okleveles emlékekben és jellegzetes kőfaragványokban nem bővelkedő Alföld egyházi emlékeinek, a középkori plébániahálózat időrendjének feltérképezéséhez pedig gyakorlatilag egyedüli támpontként a sírleletek szolgálnak, különösen akkor, amikor az egykori templomoknak még az alapjait is kitermelték. E megállapítást *Biczó P.*, *Szatmári I.*, és *Tári E.* feltárásai támasztják alá³.

A teljességre törekvő temetőfeltárássra ugyan nem jó példa *Pálóczi–Horváth A. rakacaszendi* kutatása, a település első templomának hozzávetőleges építési idejét mégiscsak a feltárt mindösszesen 27 temetkezés gondos rétegtani vizsgálatával sikerült meghatározni⁴. Bizonyos esetekben a templom körüli temető módszeres feltárásának elmaradása megakadályozhatja a feltárt objektumok pontosabb értelmezését. *Hortobágy–Máta–Szeghatárhalmon* 1985-ben például két alapozásmaradványt tárt fel *Módy Gy.*: egy hatszögletű épületet, valamint tőle nyugatra „1–2 méterre” egy patkóíves szentélyzáródású templomot. Az ásató mindkettőt templomként határozta meg, a hatszög alaprajzút a 11. század második felére, a patkóíves szentélyút pedig a 12. századra keltezte. A környező sírok közül 48-at bontottak ki, leleteik: „S végű hajkarikák, bécsi dénárok, valamint egy ezüst fejés gyű-

* Előadásként elhangzott a „Középkori régésztünk újabb eredményei és feladatai” konferencián 1995. április 4-én.

¹ *Holl I.* összefoglaló előadásában mindössze két mondatban tért ki a témára: „A templom körüli temetők rendszeres feltárása mindenütt nagyon ritka, általában csak a korai sírmezőkre koncentrálnak. Hazai lehetőségeinket alig használjuk ki.” *Holl* 1985. 29. Megállapításai sajnos napjainkban is helytállóak. E temetők magasszintű szakmai követelményeknek megfelelő közlését pedig egyrészt az antropológiai vizsgálatok hiánya, másrészt a technikai nehézségek (viszonylag nagy területen, sokrétű temetkezés ábrázolásának problémája) hátráltatják.

² *Benkő Elek* a székelyföldi régészeti kutatásokat elemezve szembesült ezzel a hiányossággal. *Benkő* 1993. 10.

³ *Biczó* 1987. 71–80.; *Biczó* 1984. 159–208. *Szatmári* 1993. 17–20.; *Szatmári* 1996. 209–256.; *Szatmári* 1996a. 9–100.; *Tári* 1991. 389–432.; *Tári* 1994–95. 201–217.; *Tári* 1995. további irodalommal. A templom körüli temetők kutatására azonban e feltárások során sem fordítottak/fordíthatnak különösebb figyelmet.

⁴ *Pálóczi–Horváth* 1984. 123.

rű”⁵. Nem akarván belemenni a korszakolás útvesztőibe, csak arra hívom fel a figyelmet, hogy *Pásztón Valter I.* egy, a hortobágyival a lépcsőlejárótól eltekintve mind alaprajzában, mind méreteiben megegyező kápolnát tárt fel⁶. A hortobágyi „párhuzam” – ha valóban annak tekinthető – az épülettípus tisztántúli előfordulását bizonyítaná és esetleg keltezésének pontosabb meghatározásához is hozzájárulna⁷.

TEMETŐK ÉS TELEPÜLÉSEK

A fentiekhez hasonló temetőkápolnák felbukkanásának viszonylag kicsi a valószínűsége az elkövetkezendő évek hazai ásatásai során. Különböző egyéb épületekre, településmaradványokra azonban az újabb feltárások tanúsága szerint gyakorta számítani lehet. Akár megelőzi a telep egy része a temetkezéseket (pl. *Főnyed⁸ Helvécia–Matkó⁹, Visegrád–Várkert¹⁰*), akár a falu terjeszkedik a temető „rovására” (pl. *Kaposvár¹¹, Kiskunhalas–Sóstó–Zöldhalom¹²*), fontos adatokat szolgáltat a mindenkorai településkép változásaira, a falu és a templom–temető viszonyára vonatkozóan. E kapcsolat egyik eleme a templom és temető területének menedékhelykénti, ill. védett tárolóhelykénti használat. Késő középkori és újabb kori példák sorozata után most erre vonatkozó Árpád-kori adataink is sokasodnak. *Acegéd–madarászalmi* temető pénz- és vasleletei már 1972 óta közismertek¹³. *Tápiógyörgyén Dinnyés I.* a templom északi hajófalától kb. 2,7 méterre egy Árpád-kori házat bontott ki¹⁴. Az épület és gazdag leletanyaga a feltáró számára több következtetés levonását is lehetővé tette. „A járószinten szanaszét szóródott tárgyak, tárgytrödékek nemcsak az értékek összegyűjtéséről, hanem a ház leégését, pusztulását megelőző <elfordulásról> is tanúskodnak.”¹⁵ Az 1278. évi budai zsinat mindenestre tilalmazta, hogy a „pap a maga vagy a más holmiját a templomban tartsa, kivéven ha ellenség jó vagy tűz támad, de akkor is csak addig, míg a veszély el nem múlt”¹⁶. Ugyanitt tiltják azt is, hogy a temetőbe építkezzenek, vagy oda szemetet hordjanak¹⁷. Ez a rendelkezés egyfelől magyarázatot is kínál arra a kérdésre, hogy hogyan kerülhetett számos cseréptöredék a templom körüli temetőkhöz¹⁸. Másfelől egy folyamat kiteljesedését is jelzi: a „cinterem” a korábbi korszakok „külső” temetőivel szemben a település szerves része lett, és nyilvánvalóan – az esetek egy részében – mint refugium is funkcionált. Az éppen ez idő tájt – azaz a 13 – 14. században – épülő körítőfalak így egyrészt a védelem, másrészt a szűkséges elhatárolás kettős feladatát látták el.

A *veszprémfajsi* temetőben Árpád-kori temetkezések felett és késő középkori sírok alatt, a körítőfal mellett, két verem és egy cölöpszerkezetes építmény részleteit bontotta ki *Tóth S.*¹⁹. Egyelőre nem dönthető el, hogy e maradványok kapcsol-

⁵ *M. Nepper–Máthé* 1986. 51.; *Módy* 1986. 69.

⁶ *Valter* 1991. 17–31.

⁷ A pásztói kápolnát elsősorban az ausztriai párhuzamok, ill. a padlószintbe betaposott, valamint az alapozási árokban talált kerámia alapján keltezte *Valter* 1991. 23.

⁸ *M. Aradi Cs.* 1992. 62.

⁹ *Biczó* 1984. 194–196.

¹⁰ *Kovalovszki* 1986. 62.

¹¹ *Bárdos* 1987. 38.

¹² *Biczó* 1984. 159–167.

¹³ *Topál* 1972. 45–97. A vaseszközök keltezése: *Müller* 1975. 78.

¹⁴ *Dinnyés* 1994. 101–119.

¹⁵ *Dinnyés* 1994. 118.

¹⁶ *Pauler* 1899. 361.

¹⁷ ugyanott

¹⁸ *Téttamanti* 1975. 108. a menekülés alatti főzési tevékenységre utaló nyomként értékeli ezeket, amennyiben nem korábbi település emlékei.

¹⁹ *Ritoók* 1984. 97–98.

latba hozhatók-e a fallal védett templom körüli temető olyan élelmiszer-tároló funkciójával, ahogy erre az erdélyi emléanyagban számos példa van. Ezeket újabban Vályi K. foglalta össze, és tanulmányának végén felhívja a figyelmet arra, hogy „ez a funkció és a vele járó építmények emelése hazánk jelenlegi területén sem lehetett ismeretlen”²⁰. Legutóbb pedig Béres M. foglalkozott hazai középkori erőd-templomainkkal az *őföldségi* templom 15–17. századi erődítésrendszerének kutatása kapcsán²¹.

„KÖZNÉPI” TEMETŐK – TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK

Néhány újabb feltárás vetette fel ismét a „köznépi” és templom körüli temetők egymáshoz való viszonyának, kapcsolatának kérdését. Ezek alapján úgy tűnik, hogy az eddigi, kissé leegyszerűsített képet, miszerint az ún. „köznépi” temetőket a 11–12. század fordulóján a templom körüli temetők váltják fel, revideálni kell²². Már Szőke B. számolt az általa „gellértegyházi típusúnak” nevezett sírmezőkkel²³, ám éppen a névadó lelőhelyről bizonyította be Dienes I. hogy „szabályos” templom körüli temető²⁴. 1981-ben Hegedűs K. Derekegyház–Ibolyásdombon a templom oromfalának alapozása alatt egy Salamon dénárral keltezett sírt tárt fel. E temetkezés, valamint a kibontott 57 sír mélységadatainak összehasonlítása alapján arra a következtetésre jutott, hogy a templom építése előtt a halmon volt egy kisebb 11–12. századi temető. A templomot a 13. században ebben építették fel oly módon, hogy a területet a munka megkezdése előtt „planírozták”²⁵. Cegléd–Nyúlfülehalmon az Árpád-kori templom alapozása több sírt is vágott, az egyikben kora Árpád-kori pénzt találtak²⁶. Tari E. megfigyelése szerint a cegléd–bírcseki „templom alatt egy korábbi, Árpád-kori temető húzódik”²⁷. Bánkúton Szatmári I. szintén feltárt egy olyan temetkezést, melyet a templom alapárkának ásásakor „vágtak el”²⁸. A zalaszániói templom legkorábbi szentélye alatt egy ezüsthuzalból hajlított S végű hajkarikát tartalmazó sírt tárt fel Kozák K.²⁹. 1993–94-ben Hatházi G. és Kulcsár M. Baracson egy templom körüli temető kis részletét tárta fel. Az északi hajófal(?) kiszedett alapozási árkanak alján fekvő temetkezések mellett kora Árpád-korra jellemző viseleti darabokat talált³⁰. E feltárás kapcsán készített tanulmányában összefoglalja mindazokat a lelőhelyeket, ahol egy-egy Árpád-kori templom építésének első periódusát megelőző temetkezéseket találtak. Bár a fent ismertetett – gyakorlatilag közöletlen, ill. befejezetlen – ásatások eredményei egyelőre nem engedik általános érvényű következtetések levonását, olyan kérdéskörre hívják fel a figyelmet, amelynek további kutatása árnyaltabbá teheti a kora Árpád-kori történelmünkről alkotott képet³¹. Mindezen feltárások esetén azonban gondosan meg kell vizsgálni azt a lehetőséget is, hogy a kőtemplomot nem előzte meg egy esetlegesen kisebb, fa- vagy egyéb, rövidebb élettartamú egyházi épü-

²⁰ Vályi 1992. 80.

²¹ Béres 1994. 473–494.

²² A 11–12. századi „köznépi” temetők egy részének „megszentelt” voltára hívja fel a figyelmet Bóna István nyomán Laszlovsky József, idézve Gellért püspök nagyobb legendáját. Laszlovsky 1991. 41.

²³ Szőke 1959. 38.

²⁴ Dienes 1965. 168.

²⁵ Hegedűs 1982. 88.; Hegedűs 1981. 3–8.

²⁶ Tari 1995. 78–82.

²⁷ Tari 1995. 40.

²⁸ Szatmári 1993. 20.

²⁹ MRT I. 178.; Kozák 1983. 83. 21. jegyzet.

³⁰ Kulcsár 1995. 227–238.

³¹ Sósztarics 1993. 59. a csepreg–szentkirályi templom és temetője feltárását ismertetve, a dombon szintén egy soros temetőt feltételez. Itt azonban az alapozás nem vágott sírokat.

let. Így *Hetényegyháza–Belsőnyíren*, ahol szintén az alapozási árokkal metszettek sírokat, *V. Székely* Gy. korábbi templom fennállását is lehetségesnek tartja³². *Kralovánszky A.* 1982-ben hitelesítette, ill. tárta fel a *zirici* királyi udvarház első, faszerkezetes templomát³³. *Németh P.* 1987-ben *Nyírderszen* a 12–13. század fordulóján épített „paticstemplomot”, és az erre, a 13. század második felében emelt téglae gyház maradványait találta meg³⁴. Kora-Árpád-kori fa-, ill. faszerkezetes templom nyomait észlelték az ásatók *Bárádon*³⁵, *Balatonmagyaródon*³⁶ valamint *Szombathelyen*³⁷ is.

A TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK BELSŐ RENDJE

Azokban a templom körüli temetőben, ahol az épületen kívül nagyobb felületeket tártak fel, megfigyelhető volt, hogy a sírok eloszlása a temető területén korántsem egyenletes. A kutatás jelenlegi eredményei ebből a szempontból az alábbiakban összegezhetők. A templom felépítése nyomán a körülötte fekvő teljes rendelkezésre álló területen temetkeznek, többé-kevésbé „szabályos” sorokban, csoportokban, illetőleg folytatják a temetkezést, amennyiben a templom egy már korábban megnyitott temetőben épül fel. A templomhoz közelebb eső területeken fokozatosan nő a zsúfoltság, a templombelsőben azonban a nemzeti ségi monostorok kivételével az Árpád-korban csak igen ritkán találunk sírokat. A patronátusi joggal és egyben anyagi megterheléssel járó épületen belüli temetkezések a középkor későbbi századaiban terjedtek el. Az *esztergom-szigeti*³⁸, a *feldebrői*³⁹, a *nagyecsed-sárvári*⁴⁰, valamint a *vértesszentkereszti*⁴¹ monostorok feltárása során a templomépületektől délre kőből, ill. téglából épített, egykor nyilvánvalóan „gazdag”, de az ásatás idejére már nagyobbbrészt feldúlt, kirabolt sírokat találtak. Ezzel szemben az északi oldalon „szegényesebb” temetkezések feküdtek⁴² (*Vértesszentkereszt* kivételével, ahol e területen nem volt feltárás⁴³). E jelenséggel valószínűleg kapcsolatba hozható az a megfigyelés, hogy falusi templomok északi oldalán, különösen a késő középkorban, jóval ritkábbak a sírok⁴⁴. *Szabó J. Gy.* a *káli* honfoglalás kori temetőben tett megfigyelések alapján keresett indokot az északi égtáj ilyen „negatív” megkülönböztetésére⁴⁵. Az ugor és türk hagyományok újjáéledésének a templom körüli temetőben – különösen a késő középkorban – azonban kicsi a valószínűsége. Nem bizonyítható, de feltételezhető, hogy a magyarázatot a középkori látomásirodalom – nyilván ősi képzeteken alapuló – jelképrendszere adja meg, mely szerint a poklot észak felé kell keresni, a büntetésükre váró vétkesek tekinte-

³² *V. Székely* 1983. 81.

³³ *Kralovánszky* 1985. 356–360.

³⁴ *Istvánovits–Kurucz* 1986. 26.

³⁵ *Szőke–Vándor* 1987. 90.

³⁶ *Szőke–Vándor* 1986. 79.

³⁷ *Kiss–Tóth* 1993. 185–187.

³⁸ *Lovag* 1985 343–350; *Lovag* 1992. 54.

³⁹ *Kovalovszki Júlia* szíves szóbeli közlése.

⁴⁰ *Magyar* 1984. 170. és 6. kép.

⁴¹ *M. Kozák* 1993. 27. további irodalommal.

⁴² *Bárdos* 1987. 13. *Kapuvárott* ugyancsak megfigyelte, hogy az északi oldalon szegényesebb sírok feküdtek. Kivételként kell azonban megemlíteni *Csomorkány–Ellésmonostort*. A feltárásáról megjelent rövid összefoglalás szerint „a legmondosabban elkészített sírpítmények a sátoztetők voltak, melyek a templom északi zárófalához csatlakozó apszisos épületben kerültek elő.” A temetkezések keltezését a szerző nem tárgyalja. *Pávai* 1992. 16.

⁴³ „Az északi oldalon nem számolhatunk jelentős számú temetkezéssel. Itt, a templom északi falától 5,5 m távolságra húzódik az apátsági épületeggyűttst körülvevő árok vonala.” *M. Kozák* 1993. 26.

⁴⁴ Ezt figyelte meg legutóbb *Fodor I. és Hajdúdorog–Kati dűlőben*. *Fodor* 1993. 64.

⁴⁵ *Szabó* 1970. 270.

te is észak felé fordul⁴⁶. Különös hangsúlyt ad az északi oldal „elhanyagolásának” a korszakban, hogy a temetkezésre használható terület nagyságát éppen ekkor „véglegesítik” bizonyíthatóan⁴⁷: a körítőfalak építése során gyakran csökken is a temető területe⁴⁸.

A cinterem egyes részeinek korszakonként változó használata szerencsés esetben kronológiai támpont is lehet: a kései sírokkal nem bolygatott, elsősorban északi, északkeleti temetőrészeket mellékletei, viseleti tárgyai segíthetik egy, az alaprajz alapján „Árpád-kori” egyház pontosabb építési idejének meghatározását.⁴⁹

Antropológiai vizsgálatok hiányában nem dönthető el az a kérdés, hogy a temetők területén gyakran megfigyelt sírcsoportok egy-egy család, vagy kisebb közösség temetkezőhelyét jelzik-e⁵⁰. E a temetkezések kapcsán azonban felvetődik a sírjelölés kérdése. Több feltételezés látott napvilágot e tárgyban, elsősorban kora újkori és recens néprajzi adatokra támaszkodva. Régészeti nyoma mindazonáltal csak egyfajta jelölésnek, a sírlapoknak, sírköveknek maradt. Ezek összegyűjtése a Felvidéken *M. Hanuliak* érdeme⁵¹. A mai Magyarország területén harminc templom körüli temetőből ismerünk sírlapokat⁵², olyan vidékekről, ahol az „alapanyag” könnyen hozzáférhető volt. Helyzetükből (ti. a kőlap és a váz között vastag földréteg jelentkezett) és funkciójukból következően nem látok fejlődéstörténeti összefüggést e kőlapok és az ún. „kőpakolásos” sírok között. Mivel hazánkban „in situ” talált kővek alatti temetkezések egyetlen kivételtől eltekintve⁵³ pénz-mellékletet nem tartalmaztak, általában Árpád-korinak határozták meg őket. Papok, esetleg tehetősebb személyek sírját jelölhették, olyanokét, akiknek leszármazottai, „sorstársai” a későbbi évszázadok folyamán a templombelsőben vásárolhattak maguknak sírhelyet, ill. temetkezéseiket már feliratos kőlapokkal jelölték.

Feltételezhető, hogy egyes templom körüli temetőkben a késő középkorban egy-egy nagyméretű keresztet állítottak föl⁵⁴. Ezek egy része nyilván fából készült és időközben elpusztult. Két kőből faragott darabot azonban ismerünk: egyet *Jászberényből*⁵⁵, egyet pedig *Magyarcsanakról*⁵⁶.

A SÍRGÖDÖR ÉS „BERENDEZÉSE”

A sírgödör alakját – szerencsés talajadottságok esetén – leginkább a templomtól távolabb eső területeken, vagy viszonylag rövid ideig használt temetőkben sikerül megfigyelni. Kialakításuk változatos, a többség lekerekített sarkú téglalap vagy trapéz, de előfordul tojásdad, „múmia” alakú és padmalyos is. Közöttük mindig akad néhány kővel, téglával teljesen vagy részlegesen körülrakott temetkezés.

⁴⁶ Gurevics, 1987. 236.

⁴⁷ Korábbi kerítésre vonatkozó régészeti adataink: „külső” temetőkben temetőárkot tarttak fel *Csátalján* (Cs. Sós–Parádi 1971. 136.) és *Kálon* (Szabó 1970. 268.); a *visegrádi* esperességi templom temetőjét pedig sövénykerítés határolta. (Szóke M. 1979. 105.)

⁴⁸ Ezt igazolják a körítőfallyal „vágott” temetkezések, pl. *Veszprémfajszon* is. *Ritók* 1984. 98. és 8. ábra.

⁴⁹ A keltezés még így is csak közelítő lehet. Az első sírokat a templom falainak közelében áshatták. Ezekről a területekről azonban szerencsés esetben is csak jobb szórványletelek várhatók, ha a temetőt hosszú ideig használták.

⁵⁰ Figyelembe kell venni ugyanis azt a tényt, hogy egy-egy temetőt több faluközösség is használhatott.

⁵¹ *Hanuliak* 1978. 67–74.; *Hanuliak* 1979. 167–186.

⁵² *Ritók* 1997. 205–213.

⁵³ *Visegrád–Várkert*, a sír combsontjához tapadva 12. századi denár volt. *Kovalovszki* 1992. 68.

⁵⁴ *Balassa I.* foglalkozott részletesebben a kérdéssel a késő középkori sírjelek – fakeresztek kapcsán. *Balassa* 1989. 52–53.

⁵⁵ *Banner* 1914. 98–108.

⁵⁶ *Trogmayer* 1982. 91–93.

Ezt a tényt összevetve a fentebb már említett monostortemplomokat övező temetőrészek különbözőségével, talán megengedhető az a feltételezés, hogy e sírokban a faluközösség gazdagabb – „magasabb rangú” (?) – tagjait földelték el⁵⁷, bár erre a „mellékletek” legkevésbé sem utalnak. Céljuk mindenestre a halott, ill. – ha volt – a koporsó épségének védelme a ránehezedő föld súlyától⁵⁸. Egyetlen templom körüli temető sem egységes ebből a szempontból, még azok sem, amelyeket viszonylag rövid ideig használtak. Teljes feltárások, ill. ezek közzétételének hiányában egyelőre nem dönthető el, hogy ezek használatra egy-egy rövidebb időszak „divatjával” magyarázható-e⁵⁹, és/vagy a közösségen belüli apró társadalmi-gazdasági különbségek tükröződéseként értékelhetők⁶⁰. Egyre több temetőből ismerjük téglalap, vagy trapéz metszetű ácsolt koporsók és egyéb faszerkezetek maradványait is. A hely, ahová a halottat fektették, valamilyen formában kapcsolatban lehetett az elhunyt földi életével. Erre hívja fel a figyelmet *Kovalovszki J. a viseigrád-várkerti* templom körüli temetőben feltárt csónakos temetkezés kapcsán⁶¹. A vázak alatt gyakran megfigyelt faszénzemcsék sírbakerülésére több magyarázat kíséret látott napvilágot⁶². Nem akarván állást foglalni a kérdésben, csupán *Apor Péter* sorait idézem: „az koporsónak az fenekire némelykor tettek gyalu alól kihullott forgácsot, némelykor hamut, azt szép gyolcslepedővel bécsinálták vagy bevarrották”⁶³.

A VÁZAK HELYZETE

A szórványos kivételektől eltekintve nyugat-kelet tájolású⁶⁴ vázak kapcsán az elmúlt másfél évtizedben kutatásunk előszeretettel foglalkozott a sírokban megfigyelt kartartások elemző vizsgálatával. A részint a temetkezések keltezésére⁶⁵, részint az eltemetettek vallási hovatartozására vonatkozó következtetések egyelőre – bár igen érdekesek – de nem tűnnek megalapozottnak⁶⁶. A kutatás jelen eredményei alapján csak azt állapíthatjuk meg, hogy a halottakat többnyire nyújtott vagy enyhén a medencére hajlított karral temették el. Minden temetőben akad azon-

⁵⁷ *M. Kozák* 1993. 29. ezeket a sírokat kegyúri temetkezésnek tartja. i. m. 29.

⁵⁸ *Balassa* 1989. 34–35. Kunhegyesről és Karcagról ismertet erre utaló néprajzi adatokat. A magyarországi középkori templomkörüli temetők feltárásának eredményei azonban cáfolják azt a megállapítást, miszerint „a templom kertbe történő temetkezés esetén konzerválódott a koporsó nélküli temetés szokása”.

⁵⁹ Például a *dunaiújvárosi* temetőben olyan a sírokat, amelyekben a fejnél és a lábnál, ill. a vállnál kő/kövek voltak, csak a temető egy részén tártak fel, 13. századi pénzekkel. *Bóna* 1978. 142.

⁶⁰ *Bakay* 1971. 32. az ezzel kapcsolatos következtetéseket (*Hámori* 1965. 130.) nem érezte kellően megalapozottnak. A sokasodó feltárási megfigyelések alapján azonban érdemes újra vizsgálni a kérdést.

⁶¹ *Kovalovszki* 1994. 208, 211–212, 216.

⁶² Ezeket legutóbb *Benkő* 1980. 338. foglalta össze.

⁶³ *Apor* 124.

⁶⁴ Kisebbségi eltérések ettől a templom tájolásához való igazodással magyarázhatók. Az egyéb „rendellenes” temetkezések általában késő középkoriak. Felbukkanásuk talán összefüggésbe hozható azzal a kora újkorban kiteljesedő szokással, hogy a templomtól távolabb ássott sírokat a temetőbeli utakhoz tájolják.

⁶⁵ *Krumphanzlová* 1966. 284–285. *Török Gyulára*, valamint egyes morvaországi és szlovákiai feltárások rétegtani megfigyeléseire támaszkodva elfogadja, hogy az összekulcsolt kéz a kereszténység „jele”, más helyeken esetleg a nemek különbözőségével magyarázható. Az első feltevést legutóbb *Szőke B. M.* 1992. 57. kérdőjelezte meg 9. századi temetkezések kapcsán.

⁶⁶ *Szabó* 1983. 83–98.; *Lovag* 1985a 230. a kora Árpád-kori bizánci kapcsolatokat vizsgálva is a kérdés további kutatását látja szükségesnek. Bizonytalan mérvű keleti hatás mellett szól a Djadovo mellett feltárt 11–13. századi település temetőjében feltárt vázak fektetése.

ban több-kevesebb „egyéb” helyzetű temetkezés, és ezek száma a késő középkorban növekszik⁶⁷. Nehezen elképzelhető azonban, hogy ezekben keleti keresztényeket⁶⁸ lássunk, még akkor is, ha a *dombóvári*⁶⁹ és a *győri*⁷⁰ kora újkori ortodox délszláv népesség halottait általában a derékon keresztbe tett karokkal hantoltak el. Csak antropológiai vizsgálat erősíthetné meg azt a feltételezést, hogy e jelenségek értelmezhetőek-e az adott plébánián belül, egy-egy kisebb közösség, család szokásaként⁷¹.

VISELET ÉS MELLÉKLETEK

Viselettörténeti szempontból új tárgytípussal nem bővült a hazai emléktárház az elmúlt másfél évtizedben. Sokasodtak azonban azok a leletek, amelyeknek egy-egy példányát eddig egyedi darabként tartották számon (pl. a levéldíszes fülbevalók⁷²), vagy csak 13. századi kincsleletekben fordultak elő (pl. nagyméretű köpös „karperecek”⁷³). A 12–13. századi köznépi viseletet elsősorban a hajkarikák élet-tartamának szempontjából vizsgálta a kutatás. Az újabb leletek felhívják a figyelmet az egyéb ékszerfajtákra, viseleti darabokra (pl. csatok, párták) is, és ezekkel kitölthető – ha nem is teljesen – az az „űr”, ami a korszak temetőinek régészeti emléktárházát jellemzi. A későközépkori temetkezések „gazdagabb” emléktárházát is egyre több lelőhelyről ismerjük⁷⁴. A *kaposvári* feltárás különlegessége ebből a szempontból, hogy az egyik pártán a korabeli hajviselet lenyomatát is megfigyelhetjük *Bárdos E.*⁷⁵. A sokasodó és változatos leletanyag egyfelől felveti annak szükségességét, hogy a korábbi korszakok leletkatasztereihez hasonló gyűjtésre mind az Árpád-kor, mind a késő középkor vonatkozásában igen nagy szükség lenne⁷⁶. Másfelől elengedhetlenné teszi, szintén a korábbi évszázadok emléktárházához hasonlóan, az európai, különösen a közép-európai összehasonlítást is.

„Mellékletként” a középkori templom körüli temetőkben igen kevés tárgyat határozhatunk meg. Ilyenek elsősorban a szinte mindenütt előforduló pénzek, többnyire halotti obulusként, de néha a halott „keze ügyében”⁷⁷ vagy lábánál egy csomóban nagyobb mennyiségben. Több Árpád-kori férfisirbából, a kézcsontok mellől vaskés került elő. Ezek – helyzetükből következően – nem hozhatók kapcsolatba a hiedelemvilággal, szemben az egyéb, sírokban talált éles/hegyes vastárgyakkal. A sarlóknak és (esetlegesen) vasszögeknek⁷⁸, ollónak⁷⁹, ill. patkóknak⁸⁰ valószínűleg rontáselhárító szerepet tulajdonítottak. Ezt a feltevést a néprajzi párhuzamo-

⁶⁷ *Bárdos* 1987. 9. Általános a behajlított karhelyzet a *nyársapáti* temető felnőtt sírjaiban. *Benkő* 1980. 337.

⁶⁸ Bizonytalan mélységű keleti hatás azonban nem zárható ki. A Djadovo mellett feltárt 11–13. századi falu temetőjében feltárt vázak mintegy kétharmadát derékon keresztbe fektetett alkarokkal temették el. *Borisov* 1989. 331–332.

⁶⁹ *Gaál* 1981. 133–223.

⁷⁰ *Mithay* 1985. 185–197.

⁷¹ *Kiss* 1968. 243–256. az államalapítást követő telepítések türközdését látta az egy-egy temetőn belüli különbségekben.

⁷² *Gábor* 1980. 451–452.; *Bárdos* 1978. 193. és *Bárdos* 1987. 17.

⁷³ *Parádi* 1975. 149.; *V. Székely* 1984. 259–261.; *Kulcsár* 1996. 249–275.

⁷⁴ pl. *Magyar* 1981. 43–76.; *Magyar* 1994. 73–91.; *V. Székely* 1987. 81–85.

⁷⁵ *Bárdos* 1987. 18.

⁷⁶ Az egyes lelettypusok pontosabb keltezésével együtt.

⁷⁷ *Gál* 1986. 45–46.

⁷⁸ *Bóna* 1978. 141.

⁷⁹ *Pusztai* 1994. 531–541.

⁸⁰ *Bóna* 1978. 141.

kon kívül a *kaposvári* temető azon sírjai is alátámasztják, amelyekbe a szülés közben elhunyt asszonyt temettek sarlóval és ép korsóval, ill. még a temetés előtt darabokra tört fazékkal⁸¹. A *felsődörgicsei* ossariumban csontanyaga között talált leletek (nagy méretű vasolló, kis, mázatlan, kiöntöcsöves korsó) valószínűleg egy hasonló körülmények között elhunyt asszony sírmellékletei lehettek⁸².

ANTROPOLÓGIA

Az utóbbi évek középkori embertani kutatásának templom körüli temetőkkal kapcsolatos egyik „leglátványosabb” eredményét a *zsámbéki* temetkezések adták⁸³, mind a keltezésre, mind a népesség összetételének változásaira vonatkozó „perdöntő” adatokat szolgáltatva. A kutatás homlokterébe azonban elsősorban a kisebb sorozatok kerültek. Ezen belül is különös hangsúlyt kap a különböző betegségek, sérülések elemzése. Bár e tanulmányok is fontos adalékokat szolgáltatnak a középkori emberre (pl. hogy a férfiak „betegesebbek” voltak, mint a nők⁸⁴) és gyógyító ismereteire⁸⁵ vonatkozóan, mégis szükség lenne legalább néhány, több évszázadon át használt, sokszáz síros temető részletesebb embertani vizsgálatára is⁸⁶. Csak az antropológia adhat megnyugtató választ többek közt a következő kérdésekre: 1. hogyan változott embertani szempontból egy-egy település lakossága a középkor évszázadai folyamán; 2. hol és kik voltak azok a betelepülők (hospesek), akikről írott forrásaink szólnak, a régészeti emlékekben viszont nem jelennek meg; 3. kimutathatók-e családi kapcsolatok a temetkezések rendszerében; 4. vannak-e egy-egy rövidebb időszakra jellemző megbetegedések, esetleges összefüggésben a klimatikus viszonyok változásával.

A fenti igen vázlatos áttekintésben elsősorban azokra a lehetőségekre igyekeztem felhívni a figyelmet, amelyek kiaknázhatók egy-egy templom körüli temető teljességre törekvő feltárása során. Csak remélni tudom, hogy ha anyagi lehetőségeink újabb, nagyobb méretű feltárásokat nem is tesznek lehetővé, az eddigi eredmények többszempontú rendszerezése és áttekintése elkezdődhet, ill. folytatható az elkövetkezendő években.

Jelen előadás az OTKA világbanki kölcsönből támogatott fiatal kutatói pályázatán nyert számítógép segítségével készült el.

⁸¹ Bárdos 1987. 15–16.

⁸² Éri–Krámer–Szentlélek 1964. 114.

⁸³ Váler 1991. 24–27.

⁸⁴ Pap 1983. 65–74.; Ferencz 1992. 41–56.

⁸⁵ Pap 1984. 107–116.

⁸⁶ Nagyobb sírszámú templom körüli temető legutóbbi, még folyamatban lévő elemző feldolgozása Mende 1996. 307–319.

IRODALOM

- APOR 1978. *Apor, P.* Metamorphosis Transsylvaniae. Bukarest, 1978. 124.
- BAKAY 1971. *Bakay, K.* hozzászólása. in: Középkori régészeti tudományos ülésszak. Szerk. Nagy E., RégFüz Ser. II. 14 (1971) 32.
- BALASSA 1989. *Balassa, I.* A magyar falvak temetői. Bp. 1989.
- BANNER 1914. *Banner, J.* Jászberényi sírkeresztek. NÉrt 15 (1914) 98–108.
- BÁRDOS 1978. *Bárdos, E.* Középkori templom és temető Kaposvár határában (Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról). (A Medieval Church and Cemetery on the Confiners of Kaposvár.) SMK 3 (1978) 187–234.
- BARDOS 1987. *Bárdos, E.* Középkori templom és temető Kaposvár határában II. (Medieval Church and Cemetery in the Vicinity of Kaposvár. Part II.) SMK 8 (1987) 38.
- BENKŐ 1993. *Benkő, E.* A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai. (Ergebnisse und Aufgaben der archäologischen Forschungen über die Szekler und das Szeklerland.) Aetas 1993/3. 5–19.
- BENKŐ 1980. *Benkő, E.* A középkori Nyársapát. (Das mittelalterliche Dorf Nyársapát) StComit 9 (1980) 315–424.
- BÉRES 1994. *Béres, M.* Az öföldrői templom erődítésrendszerének régészeti kutatása. in: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk. Lőrinczy G., Szeged, (1994) 473–494. 99–157.
- BICZÓ 1984. *Biczó, P.* Leletmentések Árpád-kori településeken. (Rettungsgrabungen in Siedlungen aus der Arpadenzeit.) Cumania 8 (1984) 159–208.
- BICZÓ 1987. *Biczó, P.* Adatok Bács-Kiskun megye középkori építészetiéhez. in: Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1986. Kecskemét, (1987) 71–80.
- BÓNA 1978. *Bóna, I.* Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunajváros. Alba Regia 16 (1978) 99–157.
- BORISOV 1989. *Borisov, B. D.* Medieval Settlement and Necropolis 11th–12th Century. Djadovo Vol. 1. Ed. R. Katicarovic, J. Best, N. de Vries, K. Shoji, H. Suzuki, Tokyo (1989)
- CS. SÓS-PARÁDI 1971. *Cs. Sós, A.–Parádi, N.* A csátaljai Árpád-kori temető és település. (Arpadian Period Cemetery and Settlement at Csátalja.) FolArch 22(1971) 105–141.
- DIENES 1965. *Dienes, I.* A honfoglaló magyarok. in: Orosháza története és néprajza. Szerk. Nagy Gy., Orosháza, (1965)
- DINNYÉS 1994. *Dinnyés, I.* XIII. századi ház a tápiógyörgyei Ilikeparton. (Ein Haus aus dem 13. Jh. am Ufer von Ilike in Tápiógyörgye.) StComit 23 (1994) 101–119.
- ÉRI-KRÁMER-SZENTLÉLEKY 1964. *Éri, I.–Krámer, M.–Szentlélek, T.* A dörgicsei középkori templomromok. (Die mittelalterliche Kirchenruinen von Dörgicse.) MMűvéd 1959–60 (1964) 95–116.
- FERENCZ 1992. *Ferencz, M.* Medieval Cemetery at Cegléd–Nyúlfelehalom AnthrH 22 (1992) 41–56.
- FODOR 1993. *Fodor, I.* ásatási jelentés. RégFüz Ser. I. 45(1993) 64.
- GAÁL 1981. *Gaal, A.* A Dombóvár-békatói XVI–XVII. századi temető. (The 16th–17th Century Cemetery of Dombóvár-Békató.) BAME 1979–80. 133–223.
- GÁDOR 1980. *Gádor, J.* Ausgrabungen in der Erdburg von Abaújvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg. ActaArchHung 32 (1980) 443–454.
- GÁL 1986. *Gál, É.* Friesachi dénárlelet Pécs–Jakabhegy Árpád-kori temetőjéből. (Ein frisacher Denarfund in der Begräbnisstätte aus der Arpadenzeit in Pécs–Jakabhegy.) NK 84–85 (1985–86) 45–46.
- GUREVICS 1987. *Gurevics, A. J.* A középkori népi kultúra. Bp. 1987.
- HÁMORI 1965. *Hámori, A.* A téglási középkori temető téglamellékletes sírjainak értékeléséhez. (Some Problems of Devaluating Brick Furniture Medieval Graves at Téglás.) DMÉ 1962–64. 127–133.
- HANULIAK 1978. *Hanuliak, M.* Problematika hrobov pod náhrobnými kameňmi v 11–14. storočí na Slovensku. (Problematik der Gräber unter Grabsteinen im 11–14. Jh. in der Slowakei.) AH 3 (1978) 67–74.
- HANULIAK 1979. *Hanuliak, M.* Hroby pod náhrobnými kameňmi v 11–14. storočí. (Gräber unter Grabsteinen im 11–14. Jh.) SLA 27–1 (1979) 167–186.
- HEGEDŰS 1981. *Hegedűs, K.* A Derekegyház-Ibolyásdombi feltárások. in: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1981. 3–8.
- HEGEDŰS 1982. *Hegedűs, K.* ásatási jelentés RégFüz Ser. I. 35 (1982) 88.
- HOLL 1985. *Holl, I.* Középkori régészetünk módszertani kérdései. (Methodische Fragen in der Mittelealterarchäologie.) in: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk. Fodor I., Selmeczi L., Bp. 1985. 29.
- ISTVÁNOVITS-KURUCZ 1986. *Istvánovits, E.–Kurucz, K.* Régészeti ásatások és leletek Szabolcs-Szatmár megyében 1987–88-ban. JAMÉ 27–29 (1984–86) 13–82.
- KISS-TÓTH 1993. *Kiss, G.–Tóth, E.* A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992 (Előzetes jelentés a feltárt 9–13. századi emlékekről). (Archäologische Untersuchung der St. Martinikirche in Szombathely. Vorläufiger Bericht der freigelegten Denkmäler aus den 9–13. Jh.) CommArchHung 1993. 175–198.

- KISS 1968. *Kiss, A.* A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőiben. (Die Widerspiegelung der Ansiedlungen zur Zeit der ungarischen Staatsgründung in transdanubischen Gemeinvolk-Gräberfeldern.) *ArchÉrt* 95 (1968) 243–256.
- KOVALOVSKI 1986. *Kovalovszki, J.* A Visegrád-várkeri faluásatásról. in: *A magyar falu régésze*, Méri István (1911–1976). Cegléd, 1986.
- KOVALOVSKI 1992. *Kovalovszki, J.* Ásatási jelentés *RégFüz* Ser. I. 44 (1992) 68.
- KOVALOVSKI 1994. *Kovalovszki, J.* Csónakos temetkezések az Árpád-korban. in: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel* I. Szerk.: Kovács L. Bp. 1994. 207–216.
- KOZÁK 1983. *Kozák, K.* Árpád-kori falu maradványainak feltárása az egri várban I. (Freilegung der Reste eines Dorfes aus der Arpadenzeit in der Burg von Eger I.) *Agria* 19 (1982–83) 75–110.
- KRALOVÁNSZKY 1985. *Kralovánszky, A.* A veszprémi és a zirci templomok kutatásának újabb eredményei. (Neuere Ergebnisse der Erforschung der Kirchen von Veszprém und Zirc.) in: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. Szerk.: Fodor I., Selmeczi L., Bp. 1985. 353–362.
- KRUMPHAZLOVÁ 1966. *Krumphanzlová, Z.* Der Ritus der slawischen Skelettenfriedhöfe der mittleren und jüngeren Burgwallzeit. *PA* 57 (1966) 277–327.
- KULCSÁR 1995. *Kulcsár, M.* Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez. (Előzetes beszámoló az 1993–1994. évi baracsi feltárásokról). (Vorbericht über die Freilegung des Arpadenzeitlichen Gräberfeldes von Baracs.) *SMK* 11 (1995) 227–238.
- KULCSÁR 1996. *Kulcsár, M.* Néhány megjegyzés az Árpád-kori karikaékszerek viseletének kérdéséhez. (Beiträge zur Frage der Arpadenzeitlichen Ringtracht. Die sog. Ringe mit Tüllenverschluß.) *Savaria* 22/3 (1996) 249–275.
- LASZLOVSKY 1991. *Laszlovsky, J.* Social Stratification and Material Culture in 10th–14th Century Hungary. in: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. *Medium Aevum Quotidianum* 22. Krems 1991.
- LOVAG 1985. *Lovag, Zs.* Beszámoló az Esztergom-szigeti apácakolostor 1979–83 között végzett feltárásáról. (Über die Ausgrabung des mittelalterlichen Nonnenklosters in Esztergom.) in: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. szerk. Fodor I., Selmeczi L., Budapest, 1985. 343–352.
- LOVAG 1985a *Lovag, Zs.* Byzantinische Beziehungen in Ungarn nach der Staatsgründung. *MittArchIns* 14 (1985) 225–234.
- LOVAG 1992. *Lovag, Zs.* A Prímás-szigeti kolostorról. *Dunakanyar* 1992/1 52–55.
- M. ARADI 1992. *M. Aradi, Cs.* Ásatási jelentés *RégFüz* Ser. I. 44 (1992) 62.
- M. KOZÁK 1993. *M. Kozák, É.* A vértesszentkereszti apátság. Művészettörténet – Műemlékvédelem 1993.
- M. NEPPER–MÁTHÉ 1986. *M. Nepper, I.–Máthé, M.* A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1981–85. *DME* 1986.
- MAGYAR 1981. *Magyar, K.* Ispánsági és nemzeti monostorok kutatása Somogyban. (Recherche des cités et des chefs-lieux générique de Somogy.) *SMK* 4 (1981) 43–78.
- MAGYAR 1984. *Magyar, K.* Nagyecsed–Sárvár nemzeti monostor kutatása (1975–77). (Forschung des Adelzentrums von Nagyecsed–Sárvár.) *CommArchHung* 1984. 147–186.
- MAGYAR 1994. *Magyar, K.* A babócsai Nárciszos–Basakert településtörténete. (Die Arpadenzeitliche und mittelalterliche Siedlungsgeschichte von Nárciszos und Basakert in Babócsa auf dem Grund der archäologischen Forschungen.) *SMK* 10 (1994) 73–93.
- MENDE 1996. *Mende, B. G.* Palaeodemographische Untersuchungen an der mittelalterlichen Population von Alsórajk–Kastélydomb. *Antaeus* 23 (1996) 307–319.
- MITHAY 1985. *Mithay, S.* A Győr–Gábonavásártéri 16–17. századi temető. (Der Friedhof von Győr–Gábonavásártér aus dem 16–17. Jh.) *CommArchHung* 1985. 185–197.
- MÓDY 1986. *Módy, Gy.* Ásatási jelentés *RégFüz* Ser. I. 39 (1986) 69.
- MRT I. *Bakay, K.–Kalicz, N.–Sági, K.* Magyarország régészeti topográfiája I. A keszthelyi és tapolcai járás. Bp. 1966.
- MÜLLER 1975. *Müller, R.* Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. *ActaArchHung* 27 (1975) 59–102.
- PÁLÓCZI–HORVÁTH 1984. *Pálóczi–Horváth, A.* A rakacaszendi ref. templom régészeti kutatása. (Archaeological Research of the Calvinist Church at Rakacaszend.) *CommArchHung* 1984. 109–145.
- PAP 1983. *Pap, I.* Anthropological Investigation of Postcranial Series from the Arpadian Age (Nagykörs–Hungary) *AnthrH* 18 (1982–83) 65–74.
- PAP 1984. *Pap, I.* Traumás csontelváltozások középkori szériákban. *AnthrK* 1984. 107–116.
- PARÁDI 1975. *Parádi, N.* Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza–pusztapótharaszti kincslet. (Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jh. Der Schatzfund von Nyáregyháza–Pusztapótharaszti.) *FolArch* 26 (1975) 119–161.
- PAULER 1899. *Pauler, Gy.* A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II. Bp., 1899.
- PÁVAI 1992. *Pávai, É.* Élőzetes jelentés Csomorkány–Ellésmonostor ásatásáról. Múzeumi kutatások Csongrád megyében (1992) 15–17.

- PUSZTAI 1994. *Pusztai, T.* Ollós temetkezés Zsámbékon a 17–18. század fordulójáról. in: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk. Lőrinczy G., Szeged, (1994) 531–541.
- RITOÓK 1984. *Ritoók, A.* Árpád-kori temetkezések Veszprémfajszon. Arpadenzeitliche Begräbnisse in Veszprémfajsz. VMMK 17 (1984) 93–106.
- RITOÓK 1997. *Ritoók, A.* Templom körüli temetők Árpád-kori sírjelei Magyarországon. (Grabplatten aus der Arpadenzeit von Friedhofen in Ungarn.) CommArchHung (1997) 205–213.
- SOSZTARICS 1993. *Sosztarics, O.* Ásatási jelentés RégFüz Ser. I. 45 (1993) 59.
- SZABÓ 1970. *Szabó, J. Gy.* A honfoglalás kori temetőárok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves m.) ásatásokról. (Zur Frage der landnahmenzeitlichen Gräberfeldgruben. Bericht über die Ausgrabung in Kál, Kom. Heves.) ArchÉrt 97 (1970) 264–271.
- SZABÓ 1983. *Szabó, J. Gy.* A keleti kereszténység egyik ismertetőjele temetkezéseinkben. (Einige Kennzeichen des orientalischen Christentums in den Bestattungen.) JPMÉ (1983) 83–98.
- SZATMÁRI 1993. *Szatmári, I.* Medgyesegyháza településtörténete az őskortól a török világ végéig. in: Medgyesegyháza 1893–1993. Medgyesegyháza 1993.
- SZATMÁRI 1996. *Szatmári, I.* Középkori templom feltárása Telekgerendás határában. (Die Freilegung des mittelalterlichen Kirchengebäudes in der Gemärkung Telekgerendás.) BMMK 16 (1996) 209–256.
- SZATMÁRI 1996. a *Szatmári, I.* Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula határában. in: *Szatmári, I.–Gerelyes, I.* Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez. Gyulai Füzetek 8. Gyula, (1996) 9–100.
- SZÓKE 1959. *Szőke, B.* A bjelobrdo kultúráról. (Sur la civilisation de Bjelobrdo.) ArchÉrt 86 (1959) 32–47.
- SZÓKE B. M.–VÁNDOR 1986. *Szőke, B. M.–Vándor, L.* ásatási jelentés RégFüz Ser. I. 39 (1986) 79.
- SZÓKE B. M.–VÁNDOR 1987. *Szőke, B. M.–Vándor, L.* Kísérlet egy táji egység településtörténeti rekonstrukciójára (A Kisbálaton programot kísérő régészeti leletmető ásatások (1980–85) tapasztalatai). (Versuch einer siedlungsgeschichtlichen Rekonstruktion einer Region. Erfahrungen aus den das Programm „Kleinbálaton“ begleitenden archäologischen Rettungsgrabungen.) ZGY 26 (1987) 83–100.
- SZÓKE B. M. 1992. *Szőke, B. M.* Die Karolingerzeit im unteren Zalatál. Antaeus 21 (1992)
- SZÓKE M. 1979. *Szőke, M.* ásatási jelentés RégFüz Ser. I. 32 (1979) 105.
- TARI 1991. *Tari, E.* Árpád-kori templomok Cegléd környékén I. (Arpad Age Churches in the Surroundings of Cegléd I.) StComit 22 (1991) 389–432.
- TARI 1994. *Tari, E.* Árpád-kori templomok Cegléd környékén II. Cegléd–Nyúlfülehalom. (Churches from the Arpadian Age in the Environs of Cegléd II. Cegléd–Nyúlfülehalom.) CommArchHung (1994–1995) 201–217.
- TARI 1995. *Tari, E.* Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén. (Rural Churches from the Arpadian Age in the Environs of Cegléd.) Ceglédi Füzetek 31 (1995)
- TETTAMANTI 1975. *Tettamanti, S.* Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken. StComit 3 (1975) 79–123.
- TOPÁL 1972. *Topál, J.* Árpád-kori templom és temető Cegléd–Madarászhalmon. (Eine Kirche und ein Gräberfeld aus der Arpadenzeit in Cegléd–Madarászhalmon.) StComit 1 (1972) 45–97.
- TROGMAYER 1982. *Trogmayer, O.* A magyarcsanádi kőkereszt. (Das Steinkreuz von Magyarcsanád.) MFMÉ 1980–81/1 91–93.
- V. SZÉKELY 1983. *V. Székely, Gy.* ásatási jelentés RégFüz Ser. I. 36 (1983) 81.
- V. SZÉKELY 1984. *V. Székely, Gy.* 13. századi kincslelet Ladánybene–Hornákdombról. (Ein Schatzfund aus dem 13. Jh. aus Ladánybene–Hornákdomb.) Cumania 8 (1984) 209–272.
- V. SZÉKELY 1987. *V. Székely, Gy.* Középkori templom és temető feltárása Nyárlőrincen. in: Múzeumi kutatások Bács–Kiskun megyében 1986. Kecskemét, (1987) 81–85.
- VALTER 1991. *Valter, I.* A pásztói XIII. századi hatszögletű kápolna. (Die sechseckige Kapelle von Pásztó aus dem 13. Jh.) ArchÉrt 118 (1991) 17–31.
- VALTER 1991. *Valter, I.* Újabb régészeti kutatások a zsámbéki premontrei prépostsági romban. Múemlékvédelmi Szemle 1991/2. 24–27.
- VÁLYI 1992. *Vályi, K.* Középkori eredetű erődített templomok élelmiszer-tároló funkciójáról. (Die Lebesmittellagerfunktion der aus dem Mittelalter stammenden befestigten Kirchen.) MFMÉ 1991–92/1. 75–81.

LATEST RESULTS OF EXCAVATIONS OF VILLAGE CHURCHYARDS IN HUNGARY

Some new results of the Hungarian churchyard archaeology have been summed up below. During excavations of religious places, the investigation of their churchyards has often only secondary importance. Since mediaeval village-vicarages were built usually in a simple, stereotyped form, consequently the exact dating of their construction and the formation of the parish-network could be determined by the grave-goods unearthed in the surrounding cemeteries.

Cemeteries of the 11th-12th c. are defined as commoners' cemeteries or churchyards. Recently, a transitional type has been observed: in some cases 11th c. burials were contaminated by the earliest walls of an almost contemporary stone/brick-built church, without any evidence of an earlier, probably smaller timber or loam chapel at the same site. This phenomenon suggests that the 'original' cemeteries of these communities were converted into churchyards.

As cemeteries moved to the church (at the latest in the middle of the 12th c.), the connection between the 'living' and 'dead village' has changed. The most important element of this new relation was that the church itself and later (from the 13th c. onwards) the walled churchyard as well served as a safe storing place of valuables and a refuge during the times of war.

During the 11th-13th c. graves were laid in more-or-less regular, N-S rows around the church. In some cases smaller, probably family groups have been observed within these rows. A gradual concentration of burials appears along the outside (esp. the S and E) walls of the church. The orderly arrangement of burials refers to the use of probably wooden grave markers. 11th-13th c. grave-slabs laid on the surface have still survived, most of them in a secondary position, strengthening later walls of the church. They might have covered burials of priests or perhaps those of 'illustrious' members of the parish community. In spite of the external overcrowding of churchyards, the interiors of village churches of this period did not abound with graves at all, since only the founders and their families were allowed to bury inside by the canonic law.

Social and economic changes in Hungary during the 13th-14th c., have been registered in some respects in churchyards as well. By erection of surrounding wall-fences, the burial area was fixed. The enclosed churchyard became sometimes less wide than the earlier cemetery. At the same time the graves of this late medieval period were concentrated on the S side of the church. In some cemeteries the very lack of 14th-16th c. burials has been observed on the N.

In some way similar differences appeared between the S and N part of the cemetery of some monasteries of the 12th-13th c. 'Rich' graves (containing gold/silver jewellery, pits of masonry) were laid to the S side of the church, whilst poor burials have been excavated on the N. Though this phenomenon cannot be explained exactly at the moment, it is worth to mention in this respect, that the Northern quarter of heaven has a negative meaning in almost every human culture. Accordingly the hell has been allocated to the North in the other world topography of the mediaeval vision literature.

Most grave pits are rectangular. Mainly in the 12th-13th c., some graves of several cemeteries were surrounded by stones or bricks. It is thought to derive from sepulchral-vaults of high ranking people and thus might reflect social differ-

ences within the community. These stones might have served as fixing or bracing the coffin/shroud in the grave pit.

Burials are oriented mostly to the East. Skeletons were generally laid on their back in an extended position. In some graves of the 11th–13th c. cemeteries the forearms were crossed on the waist/chest. The number of such graves increases substantially during the late mediaeval period. The origin of this burial rite is disputed. The crossing of the arms of the dead is characteristic to the S- and E-European peoples from the 10th c. onwards and for the Orthodox population settled down in Hungary during the 16th–17th c. It could therefore be argued either that it is a reflection of Byzantine influence or simply a manner of manifestation of piety or devotion, as it is supported by the tombstones of high priests from the 14th c onwards.

At least 10% of the burials in every well researched churchyard, contains simple jewellery and dress ornaments. In addition to them utensils have been sporadically unearthed from the graves: most of them are knives (from male graves), belonging actually to men's wear. Another group of fairly rare grave-goods consists of horseshoes, scissors, sickles and jugs related to beliefs from the beyond, to protect living from evil influences of the dead. Sickles and jugs together were enclosed in late mediaeval women's graves, died in childbirth or immediately before it.

Hungarian physical anthropology of the last decades concentrated mainly on pathology of small series. Nevertheless it has been found that brachycephaly became common in the late mediaeval period. Though the expectation of life among women was lower, men seemed to be less healthy than women died at the same age. An examination of written sources concerning late mediaeval aristocracy, first of all bishops, has proved, that persons of peasant birth lived longer, probably due to nutrition and way of life of their ancestors, since they ate less meat and more vegetables, and worked hard.

Ágnes Ritoók

KEMÉNY JÁNOS ERDÉLYI FEJEDELEM TATÁR BUZOGÁNYA

(17. SZÁZADI TATÁR FEGYVEREK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN)

KOVÁCS S. Tibor

A 15. században az egykori világbirodalom, az Arany Horda alkotóelemeire hullott szét. A század közepére Hvárezm, Kazán és Krím, vagyis a Nagy Horda legfontosabb területei szakadtak el a pusztai birodalomtól. 1475-től a genovaiaktól fokozatosan oszmán–török kézbe került a Krím-félsziget kereskedelme. 1478-ban Mengli Girej kán török segítséggel szilárdítja meg uralmát és ettől az időszaktól kezdve a Krími Kánság az Oszmán Birodalom vazallusa, azaz a szultán parancsára a kánnak segédcsapatokat kell a törökök rendelkezésére bocsátania. A 16. század közepén az orosz cárok leszámolnak két tatár kánsággal is, csak a Krím kerül el egészen 1783-ig a bukást, amikor az oroszoknak sikerül bekebelezniük.¹

Magyarországon 1521-től kezdve találkozunk tatár csapatokkal és ettől az időponttól folyamatosan szerepeltek szinte valamennyi nagyobb török hadjáratban.² A tatár segédcsapatok jelenléte a 15 éves háború idején és a 17. század közepén, valamint a török alóli felszabadító háborúk (1683–1699) időszakában okozott különösen sok pusztítást.³ A tatárok utolsó katonai szereplése az 1716–17-es hadjárat mellékhadszínterén, Erdélyben történt 1717-ben. Az erdélyi önvédelmi csapatok az ellenség felett fényes győzelmet arattak, ezért a tatárok már nem fenyegettek többé Magyarország területét.⁴

A 16. század utolsó harmadáig a Krími Kánság hadereje szinte kizárólag könnyűlovasokból állt. A század második felében – elsősorban oszmán–török hatásra – megjelent a tatár hadseregben a gyalogság is, amelyet török gyártmányú lőfegyverekkel láttak el. A 16. század végén a kán személyes testőrsége muskétákkal felszerelt török és tatár gyalogosokból állt. A 17. században alakult ki végleges formájában a Krími Kánság hadereje, amely három fő részből tevődött össze. A kán csapatai és a nemzetségfők egységei mellett a legnagyobb létszámot a nogáj könnyűlovasok tették ki. Szükséges még szólni a cserkeszekről is, akik a tatár hadsereg elit alakulatait képezték és a kán fiainak katonai nevelésében is fontos szerepet játszottak.⁵

A 16–17. századi tatár harcmodor két jellegzetessége a mozgékonyság és a kegyetlenség. A tatár sereg zömét kitevő könnyűlovasokra jellemző volt, hogy 2-3, de néha 4-5 vezetéklóval is rendelkeztek. Az ellenség földjén a tatár haderőnek a fele, legfeljebb kétharmada maradt együtt, a többiek állandóan portyáztak és pusztították a megszállt területet. A visszamaradók őrizték a tatár tábornokot, amely egyben a zsákmány és a hadifoglyok gyűjtőhelye is volt. A portyázók legfontosabb

¹ Vásáry 1986, 149–161; *Ivanics* 1994, 13–25.

² Thury 1893, 197–199.

³ Marsigli 1986, 71.; *Ivanics* 1994, 176–178.; B. Szabó 1995, 12–14.

⁴ Thaly 1867, 57–65.; Obethő 1941, 204–207.; Kovács 1988, 139–143.

⁵ Smith 1980, 92–96.; Vásáry 1986, 192.; *Ivanics* 1994, 41–48.

feladata – a zsákmányszerzés mellett – az élelmiszer begyűjtése, hiszen legtöbb esetben a török hadsereget is ők látják el élelemmel. A kán kivételével a tatárok zsoldot nem kaptak, és ezt elsősorban fogolyszerzéssel pótolták. A pusztítás a háborúk állandó kísérője volt, ám a tatárok mégis élen jártak a rombolásban és gyűjtögetásban. A fentiek legfontosabb oka, hogy feladatuk közé tartozott az ellenfél hadtápvonalainak pusztítása a felégetett föld taktikájának alkalmazásával.⁶ II. Gázi Girej kán (1596–1608) a 16. század végén a szultánnak írt egyik levelében a következőképpen összegzi a tatár hadsereg szerepét: „A várostromlás tudománya – úgy mond – nem a tatárok dolga, hanem a portyázással a hitetlenek országának feldúlása, elpusztítása, kirablása, továbbá foglyok és élelmiszerek beszerzése a tatárok feladata.”⁷

A tatárok legfontosabb fegyvere a szablya és a tömörcsontvéges, húrpeckes íj volt, amelyek mellett a horoggal ellátott kopját is gyakran használták. (1. ábra)⁸ A 17. századból a sodronying leküzdésére szolgáló hegyestőr alkalmazására is vannak adataink.⁹ A tisztek és magasabb rangú parancsnokok gyakran viseltek sodronyínget és sodronyos vassapkát. A tatár lófelszerelés legfontosabb kelléke a csontlapokkal kirakott nyereg, amelyhez szövött selyem hevederek, gyakran ezüsből készült csatok és kengyelek, valamint vörös színű nemez is tartozott.¹⁰ A tatár harcosok zsákmány formájában számos más fegyverhez is hozzájuthattak. Így a tatár katonák – török fegyverek mellett – nyugat európai lőfegyverekkel, erdélyi sodronyíngekkel, vagy kaukázusi szablyákkal és törökkel is rendelkeztek.¹¹

A mára fennmaradt – biztosan – tatár eredetű fegyverek száma meglehetősen kevés. Elsősorban szablyákat ismerünk, amelyek jellegzetessége a rövid keresztvas, hosszú és keskeny – szögben törő – markolat és az egyenesen levágott markolatkupak. A fenti fegyverek a 10–11. századi kirgiziai szablyákra emlékeztetnek, azoknak a kései változatai.¹² Jellegzetességük, hogy a hüvely előoldala déltengeri halbőrrel (rája- és cápabőr) borított, pillangó formájú felkötőpántokkal rendelkezik, míg a hüvely hátoldalát nyírfakéreggel vonták be.¹³ A többi tatár fegyver meglehetősen nehezen azonosítható, hiszen – mint láttuk – a szablya kivételével csaknem megegyezik a török fegyverzettel és számos idegen hadfelszerelési tárgy is gazdagította a tatár katonai arzenált. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában hét – biztosan – tatár eredetű fegyver található. A fenti műtárgyak vizsgálata a párhuzamok és a történeti források segítségével remélhetőleg közelebb visz – a kutatás által meglehetősen elhanyagolt – tatár fegyverek megismeréséhez.

Az első műtárgy egy díszbuzogány, amely Jankovich Miklós gyűjteményéből származik. (2. ábra) A korabeli, latin nyelvű leltárkönyv a következőképpen írja le a szóban forgó buzogányt: „*Cambuca vetustissima in nodum corneum pellucidum, lapidibus rubinis argente inaurato insitis exornatum desinens, manubrio partim corneo partim argente inaurato. Opus singularis et miri laboris. Videtur esse partium Asiae superioris. Ex antiquissima collectione Comitum Kemény ex Transylvania Obtentum, et a Principe Joanne Kemény, in captivitate quondam Tartarica existente, adlatum.*”¹⁴

A díszbuzogányt – a leltárkönyvi leírás alapján – Kemény János erdélyi fejedelem (1661–1662) hozta tatár rabságból.¹⁵

⁶ Tóth E. 1902, 383.; Perjés 1963, 54–60.; Smith 1980, 82–95.; Baranyai 1982, 152–160.; Ivanics 1994, 182–197.; B. Szabó 1995, 13–15.

⁷ Karácson 1916, 282.

⁸ Santa C. 1703, MTKCS. Ltsz.: XII/908.; Gutowski 1997, 36.

⁹ Collins 1975, 265–272.; Smith 1980, 94–95.; Dominique 1984, 95.

¹⁰ P. Szathmáry 1881, 780.

¹¹ Vásáry 1986, 192.; Ivanics 1994, 49–51.; Gutowski 1997, 30.

¹² Zakharov–Arendt 1935, 42–53.; Gutowski 1997, 36–38.

¹³ Schöbel 1974, 21.; Nadolski 1974, 36–37.

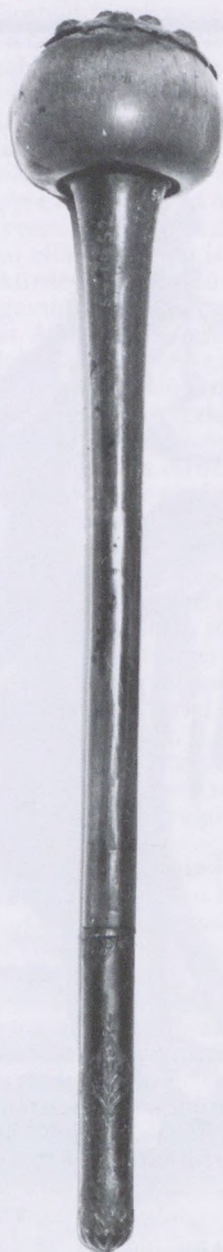
¹⁴ A Jankovich gyűjtemény leltárkönyve. MNM Régészeti Adattára. Arm. Jank. No.: 51.

¹⁵ MNM Fegyvertár. Ltsz.: 54.1952.; hossza: 495 mm.; Gutowski 1997, 60.58. tárgy.

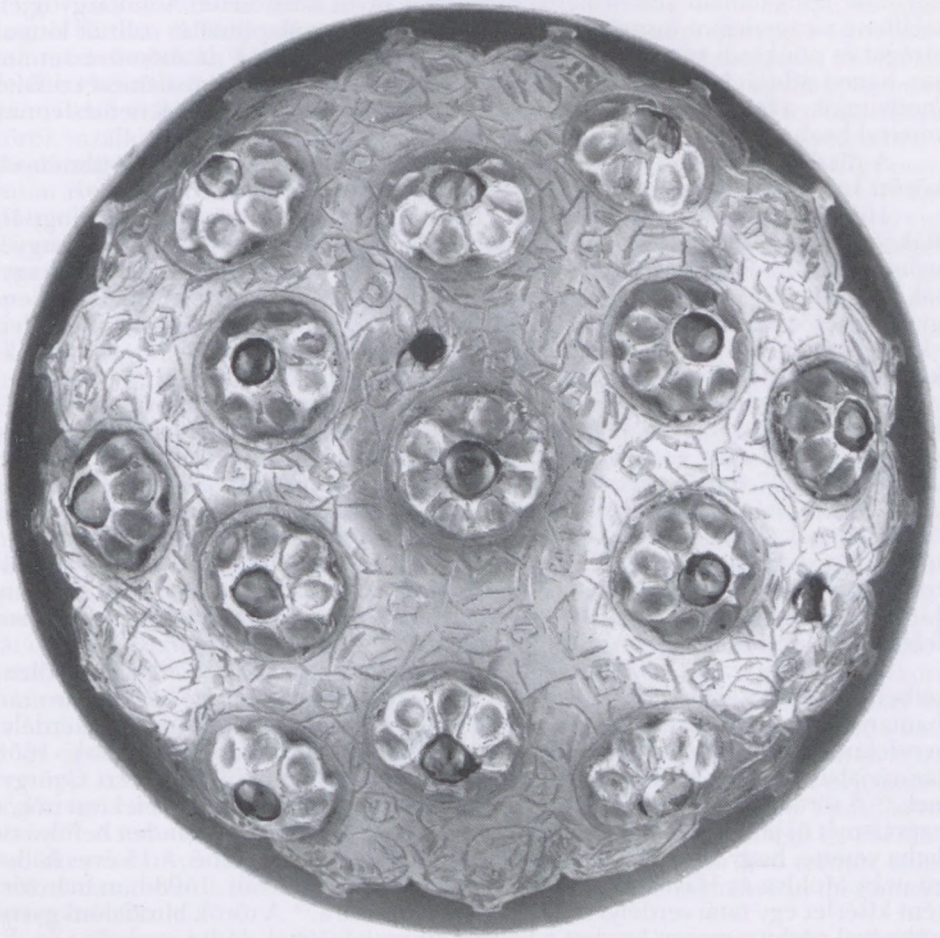
1. kép:
Fig. 1.

Tatár harcos. Gaspar Luyken rézmetszete, 1703.
Tartar warrior. Copper engraving by Gaspar Luyken, 1703.

2. kép:
Fig. 2.

Kemény János erdélyi fejedelem tatár díszbuzogánya, 17. század közepe (1658).
János Kemény, Transylvanian reigning prince's mace of honour, middle of the 17th century (1658).

3. kép: Kemény János buzogányának a fején lévő – rubinokkal kirakott – aranyozott ezüstlemez, 17. század közepe (1658).
 Fig. 3. Gilded silver plate with rubies on the head of János Kemény's mace of honour, middle of the 17th century (1658)

A műtárgy nyomott gömb formájú fejét fából készítették, amelyet szarvasmarhatülökkel vontak be. A buzogány fejének tetején csipkés szélű aranyozott ezüstlemez található, amelyen tizenhárom – virágszirmot formázó – magas foglalatban csiszolatlan rubinokat láthatunk. (3. ábra) A felső lemez alapdíszítését a vésott, egymáshoz indaszállal kapcsolódó stilizált hatayi virágok adják. A buzogány szaruból készült nyele fokozatosan keskenyedik, amelynek az alsó részét aranyozott ezüstlemez borítja. A lemez közepén medaillonok, míg a széleken félmedaillonok találhatók, amelyek közepén – véséssel kialakított – virágtöveket figyelhetünk meg. A virágtövek háttérét erőteljesen vésott függőleges vonalak adják. A buzogányt formája és az a sajátossága, hogy részben szaruból készült, sorolja a tatár készítésű fegyverek közé.¹⁶ A díszbuzogány nemesfém szerelését – minden valószínűség szerint –

¹⁶ Zygulski 1964, 279–280.; Kalmár 1961–62, 40.; Kalmár 1971, 25–26.

egy tatár szolgálatban álló örmény, vagy török ötvös készíthette. A műtárgy fején található virágszirmot formázó foglalatok, valamint az alapidíszítés stilizált lóusz-virágai és pünkösdi rózsái a fogazott szélű levelekkel a török díszítőművészet ún. saz-hatayi stílusát követik.¹⁷ A buzogány nyelének aranyozott ezüstlemezeit díszítő motívumok, a felső rész „z” keretezése a 17. századi török fegyverek nemesfémvereteivel hozható kapcsolatba.¹⁸

A díszbuzogány leírása után vizsgáljuk meg azt, hogy milyen körülmények között került fogságba Kemény János és miként jutott tatár buzogányhoz?

1657 elején indult meg az erdélyi hadsereg Lengyelországba azért, hogy II. Rákóczi György fejedelem – svéd és kozák támogatással – megszerezze a lengyel trónt. Dánia hadba lépésével X. Károly Gusztáv svéd király csapatai magára hagyták az erdélyi fejedelem seregét, aki a kozákokra sem számíthatott igazán. A lengyelek főerői s. I. Lipót osztrák császár és magyar király csapatai mellett az erdélyiek ekkor új ellenséggel is szembe kerültek, a gazdag zsákmányra áhító tatárokkal. A helyzetet súlyosbította még az a tény, hogy II. Rákóczi György időközben visszatért Erdélybe.¹⁹ A fokozatosan visszavonuló – szorult helyzetben lévő – erdélyi hadsereg főparancsnoka, Kemény János már nem tudta megakadályozni a sorozatos szökéseket és a hadsereg demoralizálódását. 1657 július végén „Trimbolnánál” (ma Terebowlja, Ukrajna) a tatár sereg bekerítette a fejedelem csapatait. Kemény János három napon át szilárdan tartotta magát egy tó és az őskori sáncok védelmében. A jelentős tatár veszteségek hatására a kán tárgyalni hívta a főparancsnokot, akit lefogatott, majd a vezér nélkül maradt sereget a tatárok megadásra kényszerítették.²⁰ IV. Mehmed Giráj kán (1654–1666) Kemény Jánost a kánság fővárosába, Bahcsiszerájba szállíttatta, ahonnan a főúr a város felett fekvő csufut-kálehi erődítménybe került.²¹

A lengyelországi „kalandot” – a moldvai és a havasalföldi hadjáratokkal ellentétben – a porta nem bocsátotta meg II. Rákóczi Györgynek, ezért hazatérése után hamarosan megfosztották trónjától és új fejedelem választását írták elő az erdélyi rendeknek. Az új fejedelem Rhédey Ferenc, máramarosi főispán lett, aki 1658 januárjában önként hódolt be az ismételten megválasztott II. Rákóczi Györgynek.²² A törökök II. Rákóczi György fejedelemségét érvénytelennek tekintették, s ezért ismét új jelölt után néztek.²³ A krími tatár kán időközben minden befolyását latba vetette, hogy a porta Kemény Jánost válassza fejedelemmé. A 15 éves háború után Moldva és Havasalföld a tatár kán adófizetőjévé vált. 1598-ban már történt kísérlet egy tatár–erdélyi szövetség létrehozására.²⁴ A török birodalom gyengülésével párhuzamosan kezdett a kánság szerepe felértékelődni az európai politikában. A porta elfogadható jelölt hiányában eleinte támogatta Kemény Jánosnak, a befolyásos főúrnak és az erdélyi hadsereg főparancsnokának esetleges fejedelemmé választását. A tatár rabságban lévő Kemény János megválasztása a kán számára döntő fontosságú volt, hiszen a fogságukból uralomra jutó erdélyi fejedelem a Krími Kánságtól is függene. Megválasztás esetén a lekötözött, így könnyen befolyásolható Kemény János fejedelem által próbálta volna kiterjeszteni a tatár kán a befolyását az európai hatalmak felé.²⁵ Az 1658-as erdélyi hadjárat előestéjén IV. Mehmed Giráj kán a fejedelemjelöltjét – minden eshetőségre készen – az Erdélytől alig száz kilométerre fekvő havasalföldi Tirgovistyebe (ma Románia:

¹⁷ Petsopoulos 1982, 3–25; Özel 1992, 6–12.; Gerelyes 1994, Fig. 76–81.; Kovács S. 1995, 226–227.

¹⁸ MNM Fegyvertár. 17. századi török buzogányok Ltsz.: 54.1946. és 55.3440.

¹⁹ Szilágyi 1874, 588.; Szilágyi 1890–91, 309.; Szilágyi 1891, 193–196.; Gömöry 1892, 706–707.; Gebei 1992, 50–55.

²⁰ Kemény 1980, 315–321.; Szalárdi 1980, 376–382.; Gebei 1992,

²¹ Karácson 1916, 402–403.; Kemény 1980, 327–330.

²² Szilágyi 1891, 197–208.; Karácson 1916, 406–408.; Szalárdi 1980, 391.

²³ Karácson 1916, 408–410.; Horn 1993, 258–259.

²⁴ Ivanics 1989, 27–59.; Ivanics 1994, 100–121.

²⁵ Ivanics 1994, 201–203.

Tirgovistę) szállíttatta. Hosszas huzavona után a törökök végül is Barcsai Ákos lugosi bánban találtak elfogadható jelöltre, akit 1658. szeptember 14-én fejedelemmé neveztek ki.²⁶ A tanulmányban megismert tatár díszbuzogányt 1658 első felében készíthették el a kán utasítására. Ebben az időben vált ugyanis Kemény János első számú fejedelemjelöltté. A kán az erdélyi fejedelmekhez hasonlóan török vazallus volt, aki a portától kinevezésekor – több más tárggyal egyetemben – díszbuzogányt is kapott, amely hatalmának legfőbb forrása lett. A tatárok így pontosan ismerték a díszbuzogány jelentőségét az erdélyi társadalomban. Ezért kapott tehát Kemény János tatár buzogányt, amelyet minden bizonnyal magával vitt Tirgovistębe. A fejedelem végül is Barcsai lett, de Kemény János jelentőségét mutatja, hogy csak erőteljes török fenyegetés győzi meg Barcsai Ákost, hogy ne mondjon le a fejedelemségről Kemény javára. Kemény János rokonsága 1659 augusztusában kifizette a 116 000 tallér váltságdíjat, amelyből 100 000 a tatár kánt illette, a maradék összeg pedig az egyéb költségeket fedezte.²⁷

Kemény János korábbi tisztségeit és kapcsolatait kihasználva – II. Rákóczi György halála után – félreállította Barcsai Ákost és erdélyi fejedelemmé választották 1661. január 1-én. A fejedelemválasztó szászrégeni országgyűlésen elmondott beszédében Erdély pusztulásának okozójaként a pogányokat, tehát a törököket és a tatárokat jelölte meg. Rövid uralkodása idején a Habsburgokra támaszkodva próbálta Erdélyt kivonni a portai függőségből. A török csapatok ellen küzdve a nagyszőlősi csatában lelte halálát 1662. január 23-án.²⁸ A hagyatéki leltár felvételére Aranyosmedgyesen került sor 1662. december 2-án Kemény János fiának, Simonnak a jelenlétében. A lószerszámok között a következő bejegyzésre bukkanhatunk: „Egy hebenum fa (ébenfa) pálca, ezüstös aranyas, tetejében termés rubint.”²⁹ Első látásra szakszerűtlennek és furcsának tűnhet a tatár buzogány leírása és ez – valószínűleg – nemcsak a leltározók hozzá nem értéséből fakadt. A tatárok egykori foglya, a segítségükkel fejedelemségre törő, majd fejedelemként a törökökkel és tatárokkal szembeforduló Kemény János igyekezett meg nem történtté tenni azt, hogy egykor a tatárok jelöltjeként szerepelt. A fia, Kemény Simon, aki szintén részt vett apja szervezkedésében, pontosan ismerte a tatár buzogány szerepét és jelentőségét, így valószínűleg ezért szerepel a lószerszámok között „elrejtve”, pálcaként leírva.³⁰ A tatár díszbuzogány szaruborítása könnyen összetéveszthető az ébenfával, de az aranyozott ezüstlemezek, különösen a „pálca” fejen lévő termés, azaz csiszolatlan rubinok teszik egyértelművé, hogy a leltár a tanulmányban megismert buzogányt írja le.

A tatár buzogányt – a fejedelem több más fegyverével együtt – Jankovich Miklós vásárolta meg a 19. század elején a Kemény családtól. Az 1832–36-os országgyűlés határozata alapján a Jankovich hagyaték a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeit gazdagította. A fegyverek között szerepelt a tatár díszbuzogány, amely a mára már nagyon ritka tatár fegyverek világviszonylatban is kiemelkedő darabja.

Az 1667-es évben Zólyom vármegyébe körülbelül háromezer tatár harcos tört be. A korponai Bory kapitány vezetésével a fosztogató tatár katonák felett a vármegye önvédelmi csapatai döntő győzelmet arattak.³¹ A zsákmányolt fegyverek közül egy sodronyínget és sodronyos vassapkát, valamint egy lovassági dobót a korponai városházára vittek és ott őrizték őket, mint győzelmi jelvényeket. A 19. század elején Korpona város tanácsa a fenti fegyvereket a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajánlotta fel.³²

²⁶ Szilágyi 1882, 609–611.; Kemény 1959, 835.

²⁷ Szilágyi 1874, 588.; Kemény 1980, 340–341.; Szalárdi 1960, 638.

²⁸ Kemény 1980, 340–341.; Szalárdi 1980, 659–671.; Dominique 1984, 88–92., 99–104.

²⁹ P. Szathmáry 1881, 776. és 772.

³⁰ Szilágyi 1885, 283.; Szalárdi 1980, 436–453.

³¹ Vályi 1799, 414.

³² Cimeliotheca 1825, 78.2. tárgy.

4. kép:
Fig. 4.

Tatár sodronying, 17. század.
Tartar chain-mail, 17th century.

I. Sodronying, amelyet 7 mm átmérőjű, kis méretű vaskarikákból állítottak össze. (4. ábra)³³ A gyűrűk csak egyszerűen össze vannak hajlítva, nem forrasztottak, vagy szegecseltek. A rövid ujjakkal készült sodronyingnek az alsó része cakkos szélű, míg felül gallérral rendelkezik, amelyet szintén háromszögforma bevágások ékesítenek. A gallér alsó részébe egykor szíj volt befűzve. A műtárgy mellrésze „V” alakban nyitott, amelynek a szélein lévő négyzet alakú áttörések arra utalnak, hogy itt egykor csatok lehettek. A sodronying a szív tájékán hiányos, ahol néhány ezüst karika is látható, amely arra utalhat, hogy ide egykor boglárokat rögzíthettek. A műtárgy – véleményünk szerint – egy magas rangú tatár katona tulajdonát képezte. A 17. század második felében a magasabb rangú török tisztségviselők sodronyingén három, vagy öt niellódíszes nemesfémkorongot helyeztek el. Könnyen elképzelhető, hogy a tatár sodronyinget török minta után a Krímben, vagy a Kaukázusban készítették.³⁴

II. Sodronyos vassapka, sima, enyhén domborodó vasból kovácsolt koponya-lemezzel (5. ábra).³⁵ A lemez közepén négyzet alakú áttörés látható, amely azt valószínűsíti, hogy egykor itt tolltartó tokot helyeztek el. A koponyalemez kerületébe fűzték be a sodronytakarót, amelyet 9 mm átmérőjű szegecselt vasgyűrűkből készítettek. A sodronyos vassapka a fejét és a vállakat védte az ellenséges kardvágásokkal szemben. A fenti típusú vassapka a 16 – 17. század folyamán a törököknél és a tatároknál igen gyakori, sőt Erdélyben is népszerű katonai viselet.³⁶ A tatároknál – valószínűleg kaukázusi hatásra – még használtak gömbszelet formájú, középen kúpos formájú sodronyos vassapkát is. A fenti fejevédők a Fekete-tenger északi partján működő kipcak műhelyek termékei voltak, amelyet a tatár kánok és főtisztek viseltek nagy előszeretettel.³⁷

III. Lovassági kézidob, melynek kehelyformájú testét rézből kalapálták ki. (6. ábra)³⁸ A dob tetejét pergamennel vonták be, majd a szélét és a közepét zölddel, míg a fennmaradó részt vörös színnel festették be. A kis méretű dobokat mindig párosával használta a lovasság az első nyeregkapára bőrszíjjal rögzítve.³⁹

1933-ban a bécsi gyűjteményekből került a Magyar Nemzeti Múzeumba a 7. ábrán látható szablya.⁴⁰ A műtárgy – egyébként sima – fokéles pengéjén vésett vonallal keretezett váját látható közvetlenül a pengehat alatt. A szablya markolata enyhén hajlott és rájabőrrel bevont, míg az aranyozott ezüst markolatkupak nyolc oldalú, a teteje egyenesen levágott. A szokatlanul hosszú – aranyozott bronz – keresztvasszárak fokozatosan megszélesednek és kettős karéjban végződnek. A fából készült hüvely előoldalát rájabőrrel, míg a hátulsó részt nyírfakéreggel borították. A hüvelyen még két aranyozott ezüst pillangó alakú – poncbeütésekkel ékesített – felkötőpántot és egy kis méretű sarupántot figyelhetünk meg.⁴¹ A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzöthöz hasonló tatár szablyák a 17. század közepe táján jelentek meg. Ezeknél a műtárgyaknál a markolat zömökebb, a keresztvas pedig jóval hosszabb, mint a gyakrabban előforduló – 10–11. századi előzményekkel rendelkező – tatár–kírgíz szablyáknál.⁴² A tatár szablyák pengéit zömében észak-

³³ Cimeliotheca 1825, 98.9. tárgy; MNM Fegyvertár Ltsz.: 57.6326. hossza: 662 mm, szélessége: 560 mm, ujj hossza: 260 mm.; Gutowski 1997, 53.27. tárgy.

³⁴ Szendrei 1896, 521–522. No. 3122., 764–766. No. 6434.; Die Karlsruher 1991, 85–88.

³⁵ Cimeliotheca 1825, 98.10. tárgy; MNM Fegyvertár Ltsz.: 57.6442., Teljes hossza: 485 mm, koponyalemez átmérője: 150 mm, Gutowski 1997, 53.28. tárgy.

³⁶ Szendrei 1896, 764–766. No. 6434.; Kalmár 1971, 257–261.; Die Karlsruher 1991, 89–91.

³⁷ Zygulski 1982, 222.; Gutowski 1997, 32–34.

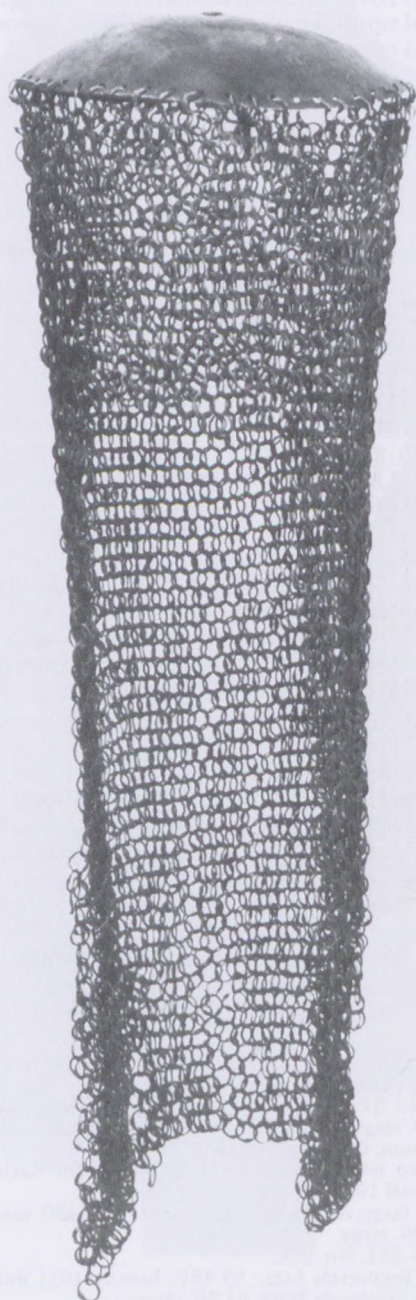
³⁸ Cimeliotheca 1825, 78.2. tárgy; MNM Fegyvertár Ltsz.: 57.6430. magassága: 115 mm, átmérője: 186.; Gutowski 1997, 53.29. tárgy.

³⁹ Die Karlsruher 1991, 286–287. No. 238.

⁴⁰ A bécsi 1933, 46.; MNM Fegyvertár Ltsz.: 53.481., hossza: 1031 mm, a penge hossza: 880 mm, penge szélessége: 32 mm.; Gutowski 1997, 61.59. tárgy.

⁴¹ Kalmár 1938, 39.; Kalmár 1971, 80–81.; Lugos–Temesváry 1988, 90. kép; Temesváry 1989, 58. No. 119.

⁴² Schöbel 1973, 230. No. 170.; Schöbel 1974, 21.; Nadolski 1974, fig. 79–80.

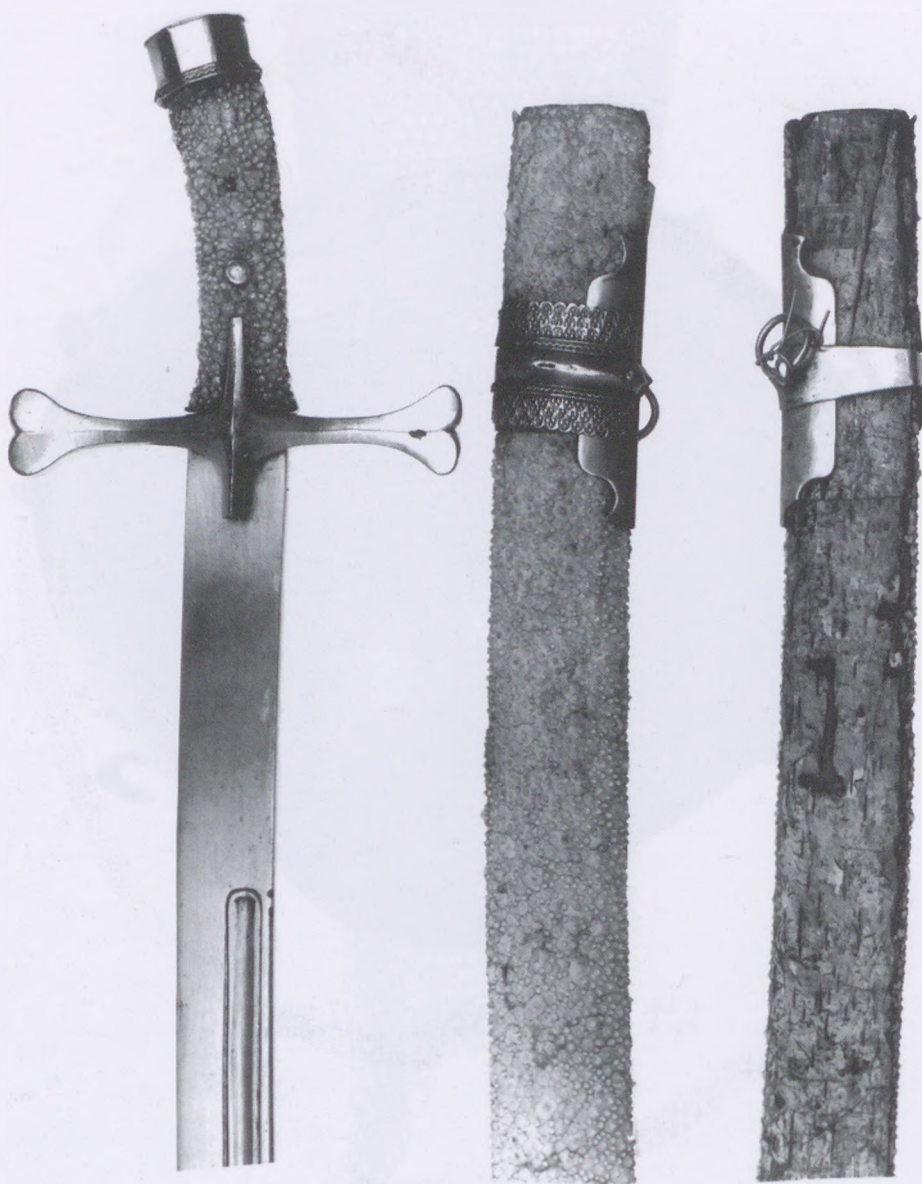
5. kép
Fig. 5.

Tatár sodronyos vassapka, 17. század.
Tartar mailed iron cap, 17th century.

6. kép:
Fig. 6.

Tatár lovassági kézidob, 17. század.
Tartar cavalry timbrel, 17th century.

7. kép:
Fig. 7.

Tatár szablya, 17. század második fele.
Tartar sabre, second half of 17th century.

8. kép:
Fig. 8.

Festéssel ékesített húrpeckes tatár íjak, 17. század.
Painted Tartar bows with chord pegs, 17th century.

kaukázusi és perzsa kovácsműhelyek készítették. A fegyverek szerelése sokkal változatosabb, hiszen gyakran kaukázusi, török, orosz, sőt nyugat-európai készítésű műtárgyakat is találhatunk a fennmaradt anyagban. A 17. század 40-es és 50-es éveiben a magyar és török szablyáknál jellegzetessé válik a keresztvasszárak végeinek megszelesedése. Erre legjobb példa Kemény János erdélyi fejedelem aranyozott ezüst veretekkel és türkizekkel ékesített díszkardja.⁴³ Véleményünk szerint ebben az esetben török, vagy erdélyi hatásra jelentek meg a tatároknál a fent leírt jellegzetességekkel rendelkező szablyák. Hazánkban a 17. századi hagyatéki leltárakban csak ritkán találkozhatunk tatár szablyával.⁴⁴

A tatár könnyűlovasság legfélelmetesebb, és a szablya mellett leggyakrabban használt fegyvere az íj volt. A kutatásnak időről időre gondot okoz az oszmán-török és a krími tatár íj megkülönböztetése.⁴⁵ Az összetett reflexíjak fejlődésének az utolsó állomása a húrpecekkel ellátott mandzsú íj megjelenése volt. Ez a szellemes újítás az íj csontorra alá, az íjász felé eső oldalára helyezett – félkörös bevágású – csontbütők volt.⁴⁶ A húrpecekkel felszerelt íjon hosszabb a húr, valamint célzáskor és a húr visszapattanásakor a pecek jelentősen csillapítja a rezgéseket. A célzás így pontosabb lesz, valamint a nyílvevő röpte is stabilizálódik.⁴⁷ A mandzsú eredetű húrpeckes íj a 17. században orosz területeken és a Krími Kánságban is elterjedt, de Kelet-Európában, vagy oszmán-török területen már nem alkalmazták az íjakon a fenti újítást.⁴⁸ Véleményünk szerint a magyarországi múzeumokban őrzött íjak közül azok a műtárgyak tarthatók tatár munkának, amelyeken megtalálható a húrpecek. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertára két húrpeckes tatár íjat őriz. Az első – felajzatlan állapotú – íj külső oldalát szarucsík borítja, míg a belső oldalon felragasztott szarvasmarhainak találhatók, amelyet nyírfakéreggel borítottak be, majd zölddel és feketével festették és utána még aranyfestéssel is ékesítették. (8. ábra 1.)⁴⁹ A másik íj az előzőhöz hasonló módon készült, azzal a különbséggel, hogy a műtárgy belső felülete vörösre van festve, amelyet később zöld színű indamotívumokkal díszítettek (8. ábra 2.)⁵⁰

⁴³ Kalmár 1938, 39.; Kalmár 1971, 103.; Lugosi-Temesváry 1988, 101–102. kép, valamint 57. és 91. kép; Gutowski 1997, 38–40.

⁴⁴ Thaly 1873, 227.; Jakab 1875, 179.

⁴⁵ Die Karlsruher 1991, 216–221.; Gutowski 1997, 36.

⁴⁶ U. Köhalmi 1972, 151–152.

⁴⁷ Fábán 1967, 99–101.; U. Köhalmi 1972, 152.

⁴⁸ U. Köhalmi 1972, 152–157.; Die Karlsruher 1991, 222–231.; Military 1997, 18–32.

⁴⁹ Cimeliotheca 1825, 92. No. 13.; MNM Fegyvertár Ltsz.: 57.7447., hossza: 775 mm. Érdekességként jegyezzük meg, hogy a tanulmányban szereplő tatár dob pergamenjének a festése is vörös és zöld.

⁵⁰ MNM Fegyvertár Ltsz.: 54. 1695., hossza: 760 mm.; Az íj jó párhuzama az a darab, amelyet a tatár kán adományozott II. Gusztáv Adolf svéd királynak. Kraft-Seitz 1948, 378. és 383.

IRODALOM

- A BÉCSI 1933. A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budapest 1933.
- BARANYAI 1982. *Baranyai Decei János* históriája (1592–1598). Fordította: Kulcsár Péter. Budapest 1982.
- B. SZABÓ 1995. B. Szabó, J. Vázlat egy ellenségek történetéről I. Aetas 1995. (1–2. szám) 12–18.
- COLLINS 1975. Collins, L. J. D. The military organization and tactics of the Crimean Tatars during the sixteenth and seventeenth centuries. In.: War, Technology and Society in the Middle East. Ed.: V. I. Pany and M. E. Yapp. London 1975. 257–276.
- CIMELIOTHECA 1825. Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici. Budae 1825.
- DIE KARLSRUHER 1991. Die Karlsruher Türkenbeute. Hirmer Verlag. München 1991.
- DOMINIQUE 1984. Dominique Reverend: Bethlen Miklós emlékiratai. Budapest 1984.
- FÁBIÁN 1967. Fábán, Gy. Archeologia experimentalis. Honfoglalás kori magyar íj rekonstruálása. Természettudományi Közöny 11. (1967) 99–101.

- GEBEI 1992. *Gebei, S. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata 1657. HK. (1992/2. szám) 30–64.*
- GERELYES 1994. *Süleyman the Magnificent and His Age. Ed.: I. Gerelyes. Budapest 1994.*
- GÖMÖRY 1892. *Gömöry, G. II. Rákóczi György levele Lengyelországból visszatérése után 4 nappal Kemény Jánoshoz, ki tatár rabságban ott maradt. (1657. aug. 7.) HK 5 (1892) 706–707.*
- GUTOWSKI 1997. *Gutowski, J. Bron i Uzbrojenie tatarów. Katalog zabytków tatarskich tom I. Warszawa 1997.*
- HORN 1993. *Horn, I. Az erdélyi fejedelmi tanács (1648–1657). In.: Perlekedő Évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. Szerk. Horn Ildikó. Budapest 1993.*
- IVANICS 1989. *Ivanics, M. Gázi Giráj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból. Keletkutatás 1989. (ősz). 27–59.*
- IVANICS 1994. *Ivanics, M. A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest 1994.*
- JAKAB 1875 *Jakab, E. Az erdélyi fejedelemség utolsó évei. MTT 20 (1875) 1–189.*
- KALMÁR 1938. *Kalmár, J. A magyar kard művészete. Budapest 1938.*
- KALMÁR 1961–62. *Kalmár, J. A buzogány. NYJAMÉ 4–5 (1961–62)*
- KALMÁR 1981. *Kalmár, J. Régi magyar fegyverek. Budapest 1971.*
- KARÁCSON 1916. *Karácson, I. Török történetírók (1566–1659) III. kötet. Budapest 1916.*
- KEMÉNY 1959. *Kemény János önéletrása és válogatott levelei. Válogatta és sajtó alá rendezte: V. Windisch Éva. Budapest 1959.*
- KEMÉNY 1980. *Kemény János és Bethlen Miklós művei. A szöveget gondozta: V. Windisch Éva. Budapest 1980.*
- KOVÁCS 1988. *Kovács, Á. Károlyi Sándor. Budapest 1988.*
- KOVÁCS S. 1995. *Kovács, S. T. Török hatás a magyar fegyvereken. Fol. Arch. XLIV. (1995) 213–242.*
- KRAFT–SEITZ 1948. *Kraft, S.–Seitz, H. Svergie och tvenne halvorientalska furstendämen. In.: Historiska Bilder del I. 1948. 376–398.*
- LUGOSI–TEMESVÁRY 1988. *Lugosi, J.–Temesváry, F. Kardok. Budapest 1988.*
- MARSIGLI 1986. *Luigi Ferdinando Marsigli gróf tapasztalatai a török hadsereg és Buda állapotáról 1683-ban. I.: Buda visszafoglalásának emlékezete. Összeállította: Szakály Ferenc. Budapest 1986.*
- MILITARY 1997. *Military Museum Collections. Istanbul 1997.*
- NADOLSKI 1974. *Nadolski, A. Polish Arms–Side–Arms. Wroclaw 1974.*
- OBETKÓ 1941. *Obetkó, D. Az 1717-i tatárbetörés. HK 42. (1941) 204–207.*
- ÖZEL 1992. *Özel, M. Traditional Turkish Art. Istanbul 1992.*
- PERJÉS 1963. *Perjés, G. Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Budapest 1963.*
- PETSOPOULOS 1982. *Petsopoulos, J. Tulips, Arabesques and Turbans. London 1982.*
- P. SZATHMÁRY 1881. *P Szathmáry, K. Egy magyar fejedelmi kincstár. TT (1881) 763–781.*
- SCHÖBEL 1973. *Schöbel, I. Prunkwaffen. Leipzig 1973.*
- SCHÖBEL 1974. *Schöbel, I. Türkenschatz. Die Schatzkammer. Band 29. Dresden 1974.*
- SMITH 1980. *John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580–1631. Válogatta C. Cütean Éva. Bukarest 1980.*
- SZALÁRDI 1980. *Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rendezte: Szakály Ferenc. Budapest 1980.*
- SZENDREI 1896. *Szendrei, J. Hadtörténelmi emlékek. Az ezredéves országos kiállításon. Budapest 1896.*
- SZILÁGYI 1874. *Szilágyi, S. Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez. MHH Első Osztály. 23. kötet. Budapest 1874.*
- SZILÁGYI 1882. *Szilágyi, S. Kemény János és a krími rabok levelei. TT (1882) 594–621.*
- SZILÁGYI 1890–91. *Szilágyi, S. Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. II. kötet. Budapest 1890–91.*
- SZILÁGYI 1891. *Szilágyi, S. II. Rákóczi György 1621–1660. Budapest 1891.*
- TEMESVÁRY 1989. *Temesváry, F. Vas, ezüst és arany. Keszthely 1989.*
- THALY 1867. *Thaly, K. Károlyi Sándor hadi előterjesztése s észrevételei az 1717-iki tatárjárásról. Sz 1 (1867) 57–65.*
- THALY 1873. *Thaly, K. Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. Budapest 1873. MHH Scriptores XXIV. kötet*
- THÜRY 1893 *Thüry, J. Török történetírók. I. kötet. Budapest 1893.*
- TÓTH 1902. *Tóth, S. Hídvégi Nemes János naplója. TT (1902) 383–385.*
- U. KÖHALMI 1972. *U. Köhalmi, K. A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest 1972.*
- VÁLYI 1799. *Vályi, A. Magyar Országnak leírása. II. kötet. Buda 1799.*
- VÁSÁRY 1986. *Vásáry, I. Az Arany Horda. Budapest 1986.*
- ZAKAROV–ARENDT 1935. *Zakarov, A.–Arendt, V. Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez. Arch. Hung. XVI. (1935)*
- ZYGULSKI 1964. *Zygulski, Z. Geneza i typologia bulaw hetmanskich. Muzalnictwo Wojskowe II. Warszawa 1964.*
- ZYGULSKI 1982. *Zygulski, Z. Stara Bron w Polskich Zbiorach. Warszawa 1984.*

JÁNOS KEMÉNY, TRANSYLVANIAN REIGNING PRINCE'S MACE OF HONOUR

After their first appearance in Hungary in 1521 Crimean Tartar troops participated in almost every major Turkish campaign. The last invasion of the Tartars was in 1717 in Transylvania. At the end of the 16th century Khan Gázi Girej II (1596–1608) in one of his letters written to the Sultan gives the following account on the role of Tartar army: "Tartars' duty is not to assault castles but their task is to devastate and loot the land of infidels marauding by and to take captives and to get food." Besides sabre and bow the most important weapon of Tartars was the pike with a hook (Fig. 1). In the Armoury Collection of the Hungarian National Museum there are seven weapons of certainly Tartar origin.

First of them is a mace of honour, brought by János Kemény, the reigning prince of Transylvania (1661–62) from his Tartar captivity (Figs. 2–3). The head of the mace was made of wood covered by horny matter with a gilded silver plate over it. The plate has an indented margin and it is decorated by 13 rough rubies within petal-shaped settings. The shaft of the mace was made of horn and its lower part is covered by a gilded silver plate with incised decoration. As the commander-in-chief of the Transylvanian invasion to Poland, Janos Kemény fell into captivity on the 31st of July in 1657 and was released only in the August of 1659. The mace of honour was given him because he was supported by the Tartars as the most important candidate for the principality of Transylvania.

In 1667 about three thousands Tartars had overrun Zólyom county (today in Slovakia), but self-defending forces of the county triumphed over them. From the spoil a chainmail (Fig. 4), a mailed iron cap (Fig. 5) and a cavalry timbrel (Fig. 6) were transported to the town-hall of Korpona and at the beginning of the 19th century the council of Korpona town bestowed them on the Hungarian National Museum. These weapons are present in the inventory book of the Hungarian National Museum published in 1825.

The Tartar sabre on Fig. 7 had got into the Hungarian National Museum in 1933 from Vienna collections. Characteristic features of this weapon are its long guard with a lobate end, made of gilded bronze, and the ray-skin cover on its hilt and on the frontal part of the scabbard, while the dorsal part of the scabbard is covered by birch bark. This Tartar sabre was made most probably in the second half of the 17th century.

The bows on Fig. 8 have chord pegs. Chord peg is practically a bone knob with a semicircular cut put below the bone part of the bow on the archer's side. This witty innovation makes aiming and the flight of the arrow more steady. While bows with chord pegs became widespread in the Khanate of Crimea and also in Russia, in Central Europe or the Osmanli-Turk territories this innovation was not applied on bows.

Tibor Kovács S.

RECEIVED
MAY 19 1964

U.S. DEPARTMENT OF AGRICULTURE
WASHINGTON, D.C. 20250

